

АЛИШЕР НАВОИЙ

МУҲОКАМАТУ-Л-
ЛУҒАТАЙН

ИЛМИЙ-ТАНҚИДИЙ МАТН.

Тузувчи ва нашрга тайёрловчи
Юсуф Турсунов

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
АЛИШЕР НАВОЙИ НОМИДАГИ ДАВЛАТ АДАБИЁТ МУЗЕЙИ

АЛИШЕР НАВОЙИ

МУҲОКАМАТУ-Л- ЛУҒАТАЙН ИЛМИЙ-ТАНҚИДИЙ МАТН

*Тузувчи ва нашрга тайёрловчи
Юсуф Турсунов*

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
«Фан» нашриёти давлат корхонаси
Тошкент–2021

УЎК: 82.09:821.512.133(092)Навойи А.
КБК 83(5Ў)
А 51

Масъул муҳаррир
ОТАБЕК ЖЎРАБОЕВ,
филология фанлари номзоди, катта илмий ходим

Тақризчилар:
Дилором Салоҳий,
филология фанлари доктори, профессор;
Буробя Ражабова,
филология фанлари номзоди, катта илмий ходим;
Шафоат Ҳасанова,
филология фанлари доктори

Алишер Навоий
А 51 **“Муҳокамату-л-луғатайн” илмий-танқидий матн/**
Тузувчи ва нашрга тайёрловчи Юсуф Турсунов. – Тошкент:
ЎзР.ФА «Фан» нашриёти давлат корхонаси, 2021. – 160 б.

Мазкур китоб Алишер Навоийнинг икки тил муҳокамасига бағишланган илмий-ба-
дий асар – “Муҳокамату-л-луғатайн”нинг манбашунослик ва матншунослик тадқиқига
бағишланган. Унда асарнинг бир нечта қўлёзма нусхасининг хусусиятлари ўрганилган,
улар асосида илмий-танқидий матн тузилган, жорий ёзувга таъдил амалга оширилган ва
ниҳоят замонавий ўзбек тилига соддалаштирилган матн ҳам ўрин олган.

Китоб Навоий ижодиёти тадқиқотлари, матншунос ва умуман кенг китобхонларга
мўлжалланган.

*Китоб ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи Илмий кенгаши
қарорига қўра нашрга тавсия этилди (№9/2, 11.11.2020 й.).*

УЎК: 82.09:821.512.133(092)Навойи А.
КБК 83(5Ў)

ISBN 978-9943-19-581-3

© ЎзР.ФА «Фан» нашриёти
давлат корхонаси, 2021.

Сўзбоши ўрнида

Мамлакатимизда илмий матншунослик йўлидаги дастлабки иш 1940 йилда юзага келган эди. Бу Алишер Навоийнинг ўлмас асари “Муҳокамату-л-луғатайн” бўлиб, уни таниқли навоийшунос ва тилшунос олимлар Порсо Шамсиев ҳамда Олим Усмоновлар нашрга тайёрлашганди. Муаллифларнинг мақсадлари асарнинг аслиятига, яъни автор редакциясига имкон қадар яқинроқ матнни яратиш бўлган. Бироқ ўша йилларда навоийшунослигимиз учун ғоятда муҳим воқеа бўларли ушбу ишни кутилган даражада амалга ошириш имкони кам эди. Гап шундаки, юртимизда танкидий матншунослик соҳасида ҳали етарли тажриба йўқлигидан ташқари бу йилларда мамлакатимизда ҳам, собиқ иттифок фондларида ҳам мазкур асарнинг бирорта ҳам қўлёзма нусхаси йўқ эди. Шунга кўра, муаллифлар “Муҳокамату-л-луғатайн”нинг Париж (1841), Истанбул (1897) ҳамда Қўқонда (1916) амалга оширилган босма нусхаларига асосланган ҳолда иш кўриш билангина кифояланганлар. Яъни мазкур нашрларни бир-бирига чоғиштириш асосида асар матни тузилган. Бу ҳақда китоб сўзбошида шундай дейилади: “Муҳокамату-л-луғатайн”нинг танкидай назар билан нашр қилинган бирорта нусхасининг бўлмаслиги ва бу асарнинг ишончли қўлёзмаси топилмаслиги биз тайёрлаган нашрда ҳам анча кийинчилик туғдирди. Шунинг учун ҳам биз “Муҳокамату-л-луғатайн”нинг бу нашрини Париж нашрига асосланиб тайёрладик. Лекин бу нашрга танкидий қараб, Истанбул ва Қўқон нашрлари билан солиштириб, улардаги учраган хато, ажралиш ва моссизликларни тўла равишда кўрсатиб ўтишга уриндик”¹.

Ана шу “хато, ажралиш ва моссизликлар” китобда матн асосида қайд этиб борилган. Баъзи ўринларда қиёс учун айрим сўзлар ёнида қавс ичида уларнинг араб хатидаги муқобили келтирилган. Сўзбошида танкидий матн тузиш принциплари ҳақида сўз юритилмаган. Бир сўз билан айтганда, бугун мазкур нашрга мавжуд имкониятлардан келиб чиқиб, “Муҳокамату-л-луғатайн” асарининг муаллиф редакциясига яқин матннинг тиклаш йўлидаги илк қадам сифатида қарамоқ керак. Зеро, у фанимизда, хусусан, навоийшунослигимизда қилиниши зарур бўлган муҳим вазибалардан бирининг дастлабки натижаси сифатида ўзига хос аҳамиятга эга.

Маълумки, “Муҳокамату-л-луғатайн”нинг навбатдаги нашрини амалга оширишга чорак асрдан кейин, яъни шоир таваллудининг 525 йиллиги муносабати билан кпришилган. Бу иш яна П.Шамсиев зиммасига юклатилган.

Ноширнинг бунда ўша ўзининг катта меҳнати эвазига юзага келган илк нашрига асосланиб иш кўрганлиги шубҳасиз. Бирок шундай бўла туриб у нима сабабдан 1962 йилда асарнинг Париж нусхаси матнини араб имлосида кўчириб чиккан экан.

Ўзбекистон Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейининг “Ўзбекистон ёзувчи ва шоирлари архиви” бўлимида 70-рақам остидаги папкада сақланаётган мазкур матн араб хати асосида эски ўзбек ёзувида кўчирилган бўлиб, ҳар саҳифада текст остига ярим чизик тортилган². Матн алоҳида канцелярия дафтарига қора рангли сиёҳда кўчирилган. Дафтар муковасига “Алишер Навоий. “Муҳокамату-л-луғатайн”. Тошкент-1962 йил” деб ёзиб қўйилган.

Матннинг алоҳида эътибор билан равон ва тартибли равишда кўчирилганлиги, баъзи саҳифаларнинг хошияларида матншуносликка хос қайдларнинг мавжудлиги, шунингдек, матн остида одатдаги танкидий матнни илмий аппаратдан ажратиб турувчи чизик тортилганлигидан бу “Муҳокамату-л-луғатайн”нинг илмий-танкидий матнини яратиш йўлидаги дастлабки иш эмасмикин, деган фикр туғилди бизда. Эҳтимол, асарнинг ишончли қўлёзма нусхалари аниқланиб, уларнинг микрофильмлари қўлга киритилгунига қадар Париж босмаси матнини кўчириб олиб, навбатдаги ишларнинг амалга ошира борилиши режалаштирилгандир.

Эътиборли каталоглардан маълумки, Париж Миллий кутубхонасида хижрий 993, милодий 1526–1527 йилларда Ҳиротда китобат этилган Навоий куллиёти қўлёзма нусхаси сақланади. Француз шарқшунос олими Катрмер томонидан “Муҳокамату-л-луғатайн”нинг ана шу куллиёт таркибидаги нусхаси асосида Париж босмаси амалга оширилган. Порсо Шамсиев бошқа нашрлар (Истанбул ва Қўқон)га нисбатан афзал жихатларига эгалиги³ боис уни Навоий асарлари Ўн беш томлиги учун асос қилиб олишни режалаштирган бўлса ҳам эҳтимол.

Маълумки, ўтган асрнинг 60-йилларида “Муҳокамату-л-луғатайн”нинг қўлёзма нусхалари мамлакатимиз фондларида деярли йўқ эди. А.А.Семёнов 1940 йилда нашр эттирган “Навоий асарлари қўлёзмаларининг тавсифи”да бу асарнинг бирорта қўлёзма нусхаси ҳақида маълумот учрамайди. Қ.Муниров ва А.Носировлар яратган “Алишер Навоий асарларининг ЎзССР Фанлар академияси Шарқшунослик институти тўпламидаги қўлёзмалари” каталогига Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар хазинасида асарнинг биттагина қўлёзма нусхаси, қайсики, шу

даргоҳнинг кекса илмий ходими Ибодилла Одиллов 1941 йилда Тошкентда кўчирган қўлёзма 5829- инв. раками билан сақланиши кўрсатилган⁴.

Албатта, савол туғилади: И.Одидов матнни қайси манбадан кўчирган ва у қаерда сақланади? Бу масала Шарқшунослик институтининг захматкаш илмий ходими, марҳум А.Носиров томонидан кейинчалик мазкур қўлёзманинг охирги саҳифасига қайд этиб қўйган сўзлардан оидинлашди: «Шу “Муҳокамату-л-луғатайн” Тошкентда, ўртоқ Одидов Ибодилланинг қўллари билан кўчирилган. Қайси шаҳарда кўчирилганлигини маълум бўлишини лозимлиги учун ёзиб қўйишга тўғри келди. Буни 1315/1897да Истанбулда босилган 2311 нумерлик нусхадан айнан кўчирилган.

Одидов билан ишлаган (мен) Носиров ёзиб қўйдим. 20.II-67”.

Демак, масала равшан – “Муҳокамату-л-луғатайн”нинг юртимизда қўлёзма нусхаси мавжуд бўлмаса-да, босма нусхалари бўлган. Шунга кўра, И.Одидов ўз ихтиёри ёки маъмуриятнинг топшириғи билан Истанбул босмасидан бир нусха кўчирган. Ундан бир неча ўн йил кейин эса П.Шамсиев иккинчи босма вариант сифатида Париж нашри вариантини кўчирган.

Шундай бўлса-да, Навоий асарларининг Ўн беш томлиги 1940 йилдаги нашр асосида амалга оширилганлиги аниқ. Чунки бу нашрдаги хато ва камчиликлар Ўн тўртинчи томда (1967, 103-132 бетлар) ҳам айнан такрорланади. Эътиборлиси шундаки, мазкур хатоликлар кейинги нашр – Йигирма томлик мукамал асарлар тўпламида (2000, 7-40 бетлар) ҳам такрорланади. Шунинг учун бўлса керак, ўтган асрнинг охирларида Ўзбекистон Фанлар академиясининг собиқ Қўлёзмалар илмий-тадқиқот институтининг катта илмий ходими, матншунос Мавжуда опа Ҳамидова “Муҳокамату-л-луғатайн”нинг илмий-танқидий матнини тузиш билан шуғулланган ва бу ишга ўша вақтда мазкур институт фондидаги мавжуд Истанбул (Тўпкопи сарой кутубхонаси) ва Париж нусхаларининг фото нусхалари ҳамда асарнинг эски босма нусхалари (Париж, Қўқон)ни жалб қилган эдилар. Ҳатто танқидий матнни яратишга доир илмий мақола ҳам эълон қилган эдилар⁵. Бироқ Қўлёзмалар институтининг фаолияти тугатилганидан кейин бу ишнинг тақдири нима кечди, ҳозирча маълум эмас... Шунга кўра асарнинг мавжуд нашрлари матнидаги номатлуб ҳолатларга барҳам беришнинг ягона йўли бўлган мазкур хайрли ишни ниҳоясига етказишни ўз олдимишга мақсад қилиб қўйдик. Зеро, ҳозирда бу ишни мукамалроқ тарзда амалга ошириш имкони янада кенгрок даражададир.

“Муҳокамату-л-луғатайн”нинг қўлёзма нусхалари

Филология фанлари доктори, профессор Қ. Содиков “фанда “Муҳокамату-л-луғатайн”нинг тўртта қўлёзмаси маълум” лигини ёзади⁶. Бизда улардан учтаси⁷ ҳамда Қ. Содиков назаридан четда қолиб кетган Ҳайдаробод нусхаси мавжудки, юқорида асар танкидий матнини мукамалроқ тарзда амалга ошириш имкони кенгроқ, деганда шу фактларни назарда тутган эдик. Зотан, энди асарнинг илмий-танкидий матнини тузишда эски босма нусхаларни ишга жалб этишга эҳтиёж йўқ.

Ўзбекистон ҳукумати қарорига кўра 1968 йилда кенг кўламда нишонланажак Алишер Навоий таваллудининг 525 йиллигига тайёргарлик ишларидан бири сифатида шоир асарларининг жаҳон кутубхоналарида сақланаётган қадимий ва ҳар жиҳатдан муътабар ҳисобланган қўлёзма нусхаларини ўрганиш ва улардан илмий ҳамда нашр ишларида истифода этиш мақсадида фото нусхалар олиш ҳам режалаштирилади. Ана шу ишни ўз зиммасига олган таникли навоийшунос Ҳамид Сулаймонов Навоийнинг дунё хазиналарида сақланаётган саккизта куллиёти қўлёзма нусхаларини ўрганишга ва уларнинг фото нусхаларини олишга муваффақ бўлди. Домла ўзларининг “Алишер Навоий куллиёти қўлёзмалари тадқиқотидан” номли илмий мақолаларида ана шу саккизта куллиётнинг қўлёзмалари ҳақида қисқача маълумот бериш билан бирга уларнинг таркибига кўра қиёсий жадвалини ҳам илова қилган эдилар⁸.

Ана шу жадвалга кўра, саккизта куллиётнинг (уларнинг икkitаси юртимизда – бири шахсий кутубхонада, иккинчиси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг Ҳамид Сулаймон фондида сақланади) учтаси таркибидагина “Муҳокамату-л-луғатайн” асари мавжуд, холос.

Бундан аён бўладики, дунё миқёсида ҳам бу асарнинг қўлёзма нусхалари жуда кам сақланар экан⁹. Бахтимизга, сўнгги йилларда Ҳиндистоннинг Ҳайдаробод шаҳридаги Саларжанг музейида яна бир нусхаси сақланаётганлигини аниқладик ва унинг фото нусхасидан фойдаланиш имкониятига эга бўлдик (бу борада музейимиз директори ўринбосари, ф.ф.н. Отабек Жўрабоевга ушбу манба ҳақида маълумот бергани ва тадқиқотга тавсия этганликлари учун самимий миннатдорлик айтиб ўтамиз).

Ҳозирда истифода этишимиз мумкин бўлган мазкур учта куллиёт таркибидаги нусхалар, энг аввало, қадимийлигига кўра матншунослик учун ғоятда эътиборли нусхалар ҳисобланади. Зотан, уларнинг энг қадимийси Истанбул нусхаси бўлиб, у хижрий 901–902, милодий 1496/97–1498/99 йилларда Навоийнинг топшириғи ва бевосита назорати остида пойтахт

Ҳиротда тасниф қилинган. Котиби – Дарвеш Муҳаммад Тоқий. Устоз Ҳамид Сулаймонов зикр этилган мақолаида ушбу куллиётнинг мусаннифи Навоийнинг ўзи эканлигини ишонарли далиллар асосида кўрсатиб ўтган эдилар. Куллиёт Истанбулдаги Реван кутубхонасида 808-инв. раками билан сақланади. Унда “Муҳокамату-л-луғатайн” 754б-773а саҳифаларни эгаллаган ва жойлашиш тартибига кўра 24-ўриндадир. Жаъми 26 асар жойлашган. Ҳар бир асар нақшинкор лавҳалар ишланган саҳифадан бошланади. Назмий асарлар ҳар саҳифада тўрт устунда 27 сатрдан. Матнлар мумтоз наставлиқ хатида майда қилиб кўчирилган. Қўлёзма ўлчами 23,5x32,1 см. У мутахассислар томонидан Ҳирот китобатчилиқ мактабининг гўзал намуналаридан бири сифатида баҳоланиб келмоқда.

Қўлёзма гарчи муаллиф назорати остида ёзилган бўлса-да, унда кейинги икки нусхага нисбатан муҳим жиҳатлар, афзал хусусиятлар у даражада кўзга ташланмаганидан ташқари кутилмаганда катор матний нуқсонлар ҳам учрайди. Чунончи, 780а саҳифада “... кўпрак ул ҳазрат шеърига татаббуъ вокеъ бўлубтур” жумласи нотўлиқ кўчирилган:

كوپراك اول شيعريغه تتبع بولوب تور

Кўп ўринларда сўз ва кўшимчалар тушиб қолган. Мисол тариқасида келтирилган ўзбек тилидаги юзта феълдан бири **قىكز ايماق** сўзи **قىكز ايماق** тарзида кўчирилган. “Ва қимизни ва сузмани ...даги туркча айтурлар” жумласи бошқачароқ:

قىزنى و سوزمنى.... داغى تركچه ايتورلار

Ҳолбуки, асарнинг бу қисмида гап ичкилик ва егуликлар ҳақида бормоқда.

Баъзи ўринларда сўз ва ибораларнинг ғайриихтиёрий равишда тушуриб қолдирилиши оқибатида ўша гап ёки мисра мазмуни мубҳамлашиб қолган. Чунончи, “ичқирмак” феълига мисол тариқасида келтирилган байт шундай:

چرخ ظلمى داكه بو غزومنى قيريب يغلارمين
ايكيورور چرخ اينچيكيير يب يغلارمين

Кейинги мисрада иккинчи сўз билан таркибан боғлиқ бўлган бир сўз тушиб қолган. Париж нусхаси асосида нашр этилган босма нусхадан матн кўчирган П.Шамсиев мазкур ўринда катта қавс орасида **اورار** сўзини бер-

ган. И. Одилов нусхасида ҳам айнан шундай ҳол. Қўқон босмасида эса اورار сўзи устидан чизик тортилиб, хошнияда V белгиси ва كىبى сўзи ёзиб қўйилган.

Демак, П.Шамсиев Париж нусхасида “киби” сўзи мисрада йўқлиги туфайли уни Одилов нусхасидан ёки унга асос бўлган Истанбул босмасидан ана шу кавс билан берилган тарзда кўчирган. 1967 йилдаги нашрда (Ўн тўртинчи том) ушбу ҳолни номақбул билиб, бу ўринда мазмун талабига кўра “ўрар” اورار эмас “киби” كىبى сўзи туриши кераклигига амин бўлган ҳолда уни кавсли тарзда беришни маъқул топган.

Ушбу ҳолат ўтган асрда “Муҳокамату-л-луғатайн”нинг юртимизда амалга оширилган нашрларига Париж ва Истанбул босмалари асос бўлганлигининг тасдиғи бўла олади.

Мазкур қўлёзма фанда Истанбул нусхаси дея юритилиб келинаётганлигини назарда тутиб, уни шартли равишда И нусха дея қўллашни мақсадга мувофиқ топдик. Шундай бўлса-да, баъзи ўринларда Истанбулнинг иккинчи бир хазинаси – Сулаймония кутубхонаси, Фотиҳ бўлимида сақланаётган нусхага нисбатан “Тўпқопи нусхаси” тарзида ҳам қўлланилади.

Иккинчи куллиёт Париж нусхасидир. Икки жилддан иборат бу нусха хижрий 933, милодий 1526/27 йилларда Ҳиротда котиб Али Ҳижроний томонидан кўчирилган. Куллиёт Париж Миллий кутубхонасида 316–317 инв. рақамлари билан сақланади¹⁰. Унинг таркиби ҳам муаллифнинг 26 асаридан иборат бўлиб, “Муҳокамату-л-луғатайн” 18-ўринда жойлашган. Матнлар настаълиқ хатининг Хуросон услубида ғоятда гўзал тарзда кўчирилган, ҳар саҳифа 25 сатрдан. Асарлар номлари олтин суви ва рангли сиёҳ билан сулс хатида битилган. Айрим жиҳатларига кўра у Истанбул нусхасидан кўчирилган бўлиши керак. Мазкур куллиётлар ўртасида фарқлар мавжуд. Бу, аввало, Навоий асарларининг жойлашиш тартибида кўринадир. Чунки Париж нусхасида насрий асарлар: 17. Мезон ул-авзон, 18. Муҳокамат ул-луғатайн, 19. Ҳамсат ул-мутаҳаййирин, 20. Мажолис ун-нафоис, 21. Тарихи анбиё ва ҳукамо, 22. Тарихи мулуки аҷам, 23. Вақфия, 24. Ҳолоти Саид Ҳасан Ардашер, 25. Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад, 26. Муншаот тартибида ўрин олган. Истанбул нусхасида бу тартиб 23, 25, 24, 17, 18, 19, 22, 20, 21, 26 тарзидадир.

Афтидан, Париж нусхаси мусаннифи бу масалага бир қадар принципал ёндашган ва асарларни таснифлаган ҳолда жойлаштирган. Яъни, аввал илмий-филологик асарларни, кейин моҳиятан яқин турувчи маноқиб ва тазкирани, сўнгра тарих асарларини, кейин эса ҳолатлар ва ниҳоят, Навоийнинггина эмас, ўзбек мумтоз адабиётида ягона бўлган иншо санъати намунаси – “Муншаот”. Ҳар бир асарнинг бошланишида бадиий ун-

вонлар мавжуд. Саҳифалар зарҳал билан жадвалланган. Қўлёзма ўлчами 27,2x38,6 см.

Қўлёзма матни ғоятда равон. Унда юқорида қайд этганимиздек, Истанбул нусхасига хос хусусиятлар учраши билан бирга ўзига хос жиҳатлар ҳам кўзга ташланади. Масалан, Истанбул нусхасида мисол тариқасида келтирилган шеър турларининг номлари ҳамда “байт” сўзи ёзилиши лозим бўлган ўринлар бўш қолдирилган бўлса, мазкур нусхада бундай номлар насх хати билан қайд этиб қўйилган. Шунингдек, Куръондан келтирилган ояти карималар ва ҳадиси шарифлар ҳам насх хатида ҳаракатлар билан битилган. Истанбул нусхасидаги *اورکماچ تیکردا* сўзлари *اورکماچ تیکردا* тарзида ёзилган. Биз бу нусхани ишимизда II нусха деб қўллаймиз. Афтидан, котиб кўчираётган асарнинг мазмун моҳиятидан келиб чиқиб, ундаги мисол тариқасида келтирилган сўзларнинг талаффузини тўлиқ ва равшан ифода этиш йўлини тутган.

Учинчи куллиёт Истанбулдаги Сулаймония кутубхонасининг Фотиҳ бўлимида 4056-инв. раками билан сақланувчи қўлёзма бўлиб, унда китобат санаси ва ўрни, шунингдек, котиби ҳақида маълумот йўқ, таникли манбашуносларнинг тахминларича қўлёзма XVI асрнинг биринчи ярмида кўчирилган¹¹.

Қўлёзма жуда яхши сақланган бўлиб, унда Навоийнинг 26 асари жамланган. Асарнинг жойлашиш тартиби аввалги нусхаларга нисбатан янада фарқлидир. “Муҳокамату-л-луғатайн” энг сўнгги 26-ўринда жойлаштирилган. Истанбул ва Париж нусхаларида эса аввалда айтганимиздек сўнгги уринда “Муншаот” асари берилган. Матн майда настаъликда кўчирилган. Ҳар бир асар аввалги нусхалардаги каби мунаққаш саҳифалар билан бошланади. Ҳар саҳифада 27 тадан сатр жойлашган. Саҳифаларга турли ранглардаги тўрт чизикдан иборат жадвал тортилган.

Қўлёзма аввалги нусхаларга нисбатан катор фарқли жиҳатларга эга. Чунончи, унда Париж нусхасидагидек мисралар аввалида “байт” сўзи ва шеърый тур номлари ёзилмаган, Истанбул нусхасидаги каби улар учун очик жой ҳам қолдирилмаган, балки, улар ўрнига ва мисралар орасига қизил рангда тесқари вергулсимон белги қўйилган. Бундан мақсад мисрани мисрадан, шерий парчани насрий қисмдан ажратиб кўрсатиш бўлган. Шунингдек, Куръони Каримдан келтирилган оятлар ҳам қизил сиёҳда ёзилган. Нусханинг камчиликларидан бири баъзи жумла, гап, хатто, кичикрок қисмларнинг ўрни алмашиб қолганлигидир.

“Муҳокамату-л-луғатайн”нинг қўлёзма манбаларига багишланган ишларда ушбу қўлёзма “Фотиҳ нусхаси” дея қўлланилган¹². Ишимиздан илмий истифода этувчиларга қулай бўлишини назарда тутиб, биз ҳам уни “Фотиҳ нусхаси” дея юритамиз ва Истанбулнинг иккинчи бир хазинасида

сакланаётганлигини назарда тутиб, шартли равишда қисқача II нусха деб белгилаймиз.

Имкониятимизда бўлган “Муҳокамату-л-луғатайн” нусхаларининг сўнггисини Ҳайдаробод нусхаси бўлиб, у XVIII асрга тааллуқлидир. Қўлёзма Ҳайдарободнинг Саларжанг кутубхонасида Заҳириддин Муҳаммад Бабурнинг девони билан бирга 18-инв. рақами остида сақланмоқда. Унинг фото нусхасини устоз Ҳамид Сулаймонов 1975 йилда мамлакатимизга келтирганлар. Қўлёзма колофонида китобат санаси кўрсатилган: ҳижрий 1180 йил. Бу милодий 1766–1767 йилларга тўғри келади. Асар матни китобнинг 596–86а саҳифаларини эгаллаган. Матн бошланган саҳифанинг юқори ўнг бурчагига қизил сиёҳда *نشر على شير نوانى* ибораси, чап томонига *محاکما* сўзи ёзилган. Афтидан, асар номининг *الغائبين* қисми қўлёзмани қайта таъмирлаш вақтида варақларнинг туташтирилган қисмлари, яъни таякиси орасида қолиб кетган.

Нусхадаги ўзига хослик аввало, унинг матнида намоён бўлади. Матн ғайриодатий йўсинда кўчирилган, яъни бир неча сатр диагонал ҳолда, сўнгра одатий тарзда ёки бир саҳифа тўлиқ диагонал кўринишда, навбатдаги саҳифа бошдан охиригача горизонтал тарздадир. Мазкур ҳолат матндан истифода этишга бир оз қийинчилик туғдиради. Котибнинг қай мақсадда бундай йўл тутганлигини тушуниш қийин, у бир хилликдан қочган бўлса, эҳтимол..

Нусханинг яна бир эътиборли жиҳати ундаги жуда кўп сўз, ибора ҳамда жумлалар остига уларнинг форсий муқобилларини қизил сиёҳда ёзиб қўйилганлигидир. Чунончи: “чу оламини яратти Маъбуд” жумласидаги “яратти” сўзи остига “пайдо қард” (59 б), “Сомни Абул-форс битарлар” жумласидаги “битарлар” тагига “минавишанд” (59 б), “ул тиллар иборати” жумласи остига “иборати он забонҳо” жумласи ёзилган. Шунингдек, “кўзу қошлар” – чашму абру, “ўз маҳалида” – ба жойи худ, “ўзгаларни” – дигаронро, “чоқин” – барқ, “айтурлар” – мигуянд, “билмаслар” – намидонанд каби.

Бу каби ҳолат муаллиф мисол тарикасида келтирилган байтларда ҳам учрайди. Масалан:

Менгизлар гул-гул, мижалари хор,
Қабоғлари кенг-кенг, оғизлари тор.

байтидаги “менгизлари” сўзига “рухсораҳо” сўзи, “кенг-кенг” ва “оғизлари тор-тор” ибораларига “кушода” сўзи ҳамда “даханҳо танг” иборалари муқобил сифатида ёзиб қўйилган. Яна:

Анингким ол юзида менг яратти,
Бўйи бирла сочини тенг яратти.

байтида “ол юзида менг яратти” жумласи остига “дар руйи сурх холи сийях кард” жумласи, кейинги мисрадаги “тенг яратти” ибораси тагига “баробар кард” ибораси ёзилган. Биринчи мисрада “энгинда” сўзи ўрнига “юзида” сўзининг ёзилиши эса котибнинг ихтиёрий равишда қилган ўзгартириши дея баҳоланиши керак. Қолаверса, бундай ҳолат яна бир канча ўринларда учрайди: “айткудек”ни “айғудек”ка, “шуаро”ни “шоирлар”га, “гулистон”ни “гулшан”га, “барчаси”ни “бариси”га, “силкига кирмайдур”ни “силкига тортмайдур”га ўзгартириб кўчирилган. Ушбу келтирган мисолларимизда котибнинг билим даражаси ҳамда ишга индивидуал ёндашуви ётибти, албатта.

Мазкур нусхада бошқа нусхаларга нисбатан муҳим илмий аҳамиятга эга бўлган фарқлар ҳам учрайди. Чунончи, асарда мисол тариқасида ўтовнинг қисмларидан бўлмиш “тўрлуғ” атамаси келтирилади. У аввалги нусхаларда **تورلۇغ** ёзилган, Ҳайдаробод нусхасида эса **توورلۇغ** ёзилган. Ҳозирги нашрда бу сўз аввалги шаклда – “турлуғ” тарзида босилган. Ҳолбуки, ўтов тепасидаги туйнукка ёпиладиган кигизнинг номи бўлган бу сўз “Навоий асарлари луғати”да ҳам, тўрт жилдлик “Алишер Навоий тилининг изоҳли луғати”да ҳам **تورلۇغ** – “тувурлуғ” шаклида берилган. “Навоий асарлари учун қискача луғат” (тузувчи Б.Ҳасанов)да бу сўзнинг арабча шакли ҳатто **توورلۇغ** тарзида берилган.

Иккинчи бир мисол: асарда от абзаллари каторида “кўшқун” атамаси келтирилади. Бу сўз аввалги уч нусхада **قوشقون** ёзилган. Ҳайдаробод нусхасида у **قويوشقون** тарзида, яъни дастлаб қўлланган шаклида берилган. Мазкур сўз ҳозирда аввалдагиларга нисбатан анча кам, асосан “қуюшқондан чиқиб кетди” фразеологик бирикмасида ишлатилиб туради. Қўлғезмаларда мазкур сўзнинг **قوشقان** ёзилишида котибни айблашимиз, яъни “ёйи ваҳдат” билан “вов”ни тушириб қолдирган, дея ёзғиришимиз ноўрин. Зеро, бу ўзгариш ҳодисаси халқнинг сўзга эътиборсизлиги оқибатида, яъни қискартириб айтиш оқибатида юз берган. Зотан, Ҳайдаробод нусхасининг котиби уни тўлик тарзда ёзишни мақбул кўрган. Воқеан, унинг бу иши эътиборга лойиқкина эмас, ибратли дейилса ўринлидир. Чунки тилимизда қадимдан истеъмолда бўлган, бироқ даврлар ўтиши билан деформацияга учраган сўзнинг аслий шаклини қўллаш мақсадга мувофиқдир. Шунга кўра биз ҳам танқидий матнда мазкур сўзларни аввалдаги шаклларида беришга қарор қилдик.

Матн кўчирилганида котибнинг индивидуал жиҳатлари ҳам кўзга ташланади: “вов”, “ре” ва “зе”лардан кейин “ҳойи ҳавваз” келса, бу ҳарфларнинг дум қисмидан нукта чиқариб кўяди; “нун” билан тугаган сўзларда бу ҳарфнинг мудаввар (юмалок) шаклида эмас, кавсий (ёйсимон) кўринишида, яъни паст томонга мойил тарзда битади. Баъзи ўринларда буни “ёйи ваҳдат”нинг ёзилишида ҳам кўраимиз. Қасиданинг кўплигини ҳамзали ёза-

ди: قصائد . Бир ўринда بيلا ёзса, бир ўринда بيرلا ёзади. Маънони кучайтириш ёки таъкидлаш мақсадида қўлланиладиган қўшимчанинг фақат қисқа шакли كى ишлатилган.

Янада эътиборлиси котибнинг баъзи сўзлар ўрнига уларнинг маънодошларини ёзиш: تقى ўрнига يانا, تقى بېهره مند, تقى بېهره ور каби ҳамда баъзи сўз ва ибораларни ўзбошимчалик билан ўзгартириб кўчиришдир. Чунончи حسرو гапидаги سۆزى دستورلوغ دهلوى جانبى دين داغى بو دستورلوغ كوپ واقع بولويدور жумласида غايت سيز نكهت ليغ كول و ياسمن قوينى غه سالدى, سۆзини يوسونلوق غه نظام سلكيكا كيرمايدور سۆзини بويىنى غه ўрнига سۆзи قوينى غه سидаги غه نظام سلكيكا تارتيامايدور қилиб ўзгартирилиши каби. Албатта, унинг бу ишини маъкуллаб бўлмайди. Бирок, баъзи ўринларда уни кескин айблаб ҳам бўлмайди. Масалан, “кимсанмок” ва “қизганмок” феълларига мисол тариқасида келтирилган

عذا رينك نى اچر غه قيمساتورمين
ولى ايل كورماكيكا قيز غانورمين

байтининг иккинчи мисрадаги كورماكيكا сўзини كورماكيدين тарзида ўзгартириб кўчирилган. Гап қурилишига кўра тўғри иш қилингандек кўринади. Бирок бу ерда вазн масаласи шу сўзни такозо этиши котиб хаёлидан фаромуш қолган.

Асарнинг бир жойида овладаниган ёввойи ҳайвонларнинг номлари устида сўз боради ва у шундай тугайди: سارت بارچاسين خوك و كراز لفظى بيلى. Шундан кейин овладаниган ёввойи қушларнинг номларига ўтилади. ۋكىلدوك قوشغه كه اتدا مقّرر و مشهور ايلباسون اوردكدور. Ҳайдаробод нусхасида кейинги гап бошидаги ўрнида سۆзи ايمدى ёзилган ва бунда гап “Эмди келдук кушкаки, анда муқаррар ва машҳур илбосун ўрдакдур”, деб ўқилади. Ва аслини олганда гапнинг ана шундай бошланиши марғуброқ, бошқача қилиб айтганда ўринли “таҳрир”. Бирок, муаллиф ифода услубининг ўзига хос қирралари мавжудлигини котиб эътибордан четда қолдирмаслиги керак эди. Хусусан, Навоийдек санъаткорнинг ифода услуби мумтоз ва бетақрорлигини ҳис қила билмаган.

Ҳайдаробод нусхасининг муҳим хусусиятларидан яна бири унинг Фотих нусхаси билан баъзи бир муштаракликларга эгаллигидир. Бу дастлаб асарда келтирилган юзта феълнинг тўлиқлигида кўринади. Унда ҳам Истанбул ва Париж нусхаларида ихтиёрсиз равишда тушириб қолдирилган جيمديلاماق сўзи Фотих нусхасидаги каби ўз ўрнидадир.

Абдурахмон Жомийнинг қаламига мансуб “Жило ур-рух” қасидаси Истанбул ва Париж нусхаларида جلاء الروح ёзилган Фотих ва Ҳайдаробод нусхаларида اجلا الروح шаклида битилган.

Шунингдек, Фотиҳ нусхасидаги камчилик ва нуқсонлар Ҳайдаробод нусхасида ҳам айнан такрорланган. Чунончи, “Овда умдаки, кийикдур, турк онинг эркагин “хуна” ва тишисин “килчоқчи” дер” гапидаги “килчоқчи” сўзи ўрнида Фотиҳ нусхасида بورچين сўзи (бу котибнинг ғайри ихтиёрий равишда йўл қўйган хатоси бўлиши керак) ёзилган. Ҳолбуки, шу гапдан бир оз кейинроқда “Доғи турк ўрдакнинг эркагин “сўна” ва тишисин “бурчин” дер” гапи келади ва ҳақиқатдан ҳам луғатларда кўрсатилишига кўра “бурчин” ўрдакнинг модасидир, кийикнинг урғочиси эмас. Ҳайдаробод нусхасида ҳам قىلچاقچى эмас بورچين келган.

Фотиҳ нусхасининг жиддий камчиликларидан яна бири баъзи ўринларда кетма-кет икки жумланинг тушириб қолдирилганлигидир. Бу ҳол Навоий ўзининг табиатан туркий тилга рағбати кучли эканлигини таъкидлаган ўринда ҳам учрайди. Яъни “турк алфозига дағи мулоҳазани лозим кўрулди – оламе назарға келди, ўзи ўн саккиз минг оламдан ортуқ, анда зебу зийнат ва сипеҳре табъға маълум бўлди, тўққуз фалакдин ортуқ анда фазоу рифъат; маҳзана учради дурлари кавокиб гавҳарларидин рахшандарок ва гулшане йўлуқти, гуллари сипеҳр ахтаридин дурахшандарок...”

Бу парчадаги “зебу зийнат ва сипеҳре табъға маълум бўлди, тўққуз фалакдин ортуқ анда” жумласи ҳамда сўнги жумла “ва гулшане йўлуқти, гуллари сипеҳр ахтаридин дурахшандарок” нусха матнида (780 б) йўқ. Ушбу “кемтиклик” Ҳайдаробод нусхасида айнан такрорланади.

Бу келтирганларимизга кўра ўз-ўзидан икки хил фикр пайдо бўлади. Яъни бу ҳар иккала нусха бир манбадан кўчирилган ёки Ҳайдаробод нусхаси Фотиҳ нусхасидан кўчирилган. Ишимиз нуқтаи назаридан эса Ҳайдаробод кўлёмаси ёрдамчи нусха вазифасини ўташи мумкин.

Фотиҳ нусхаси – “Муҳокамату-л-луғатайн”нинг мукаммал варианты

Ҳамид Сулаймонов Фотиҳ нусхаси хусусида сўз юритар экан, унинг “ўзи ўрганган куллиётларнинг бир мунча тўлиқроғи” эканлигини таъкидлайди¹³. Бунда устоз куллиётнинг қайси жиҳатларини назарда тутганликларини билмадик, аммо “Муҳокамату-л-луғатайн” асари матнини Тўпқопи ва Париж нусхаларига киёсан ўрганганимизда уларга нисбатан анчайин матний мукамалликка, муҳим ижобий хусусиятларга эга эканлиги маълум бўлди. Бу эса ишимизнинг савиясини таъминлаш билан бирга асарнинг мавжуд босма нусхаларидаги қатор муаммоли нуқталарини ҳам бартараф этишга хизмат қилади.

Таъкидлаганимиз, яъни мазкур нусханинг аввалги (Тўпқопу ва Париж) нусхаларига нисбатан матний мукамаллиги, аввало, ундаги кейинчалик

амалга оширилган кўшимчалар ва тўлдиришларда намоён бўлади. Ушандай ўринларни биз куйидагича тарзда келтиришни мақбул топдик.

№	Аввалги шкн нусхада	Саҳифаси	Фотиҳ нусхасида	Саҳифаси	Тапқидий мақда
1	فارسی کوی ترک بیک لار و میر زاده لار بوخساماق نی فارسی تیل بیلہ تیلہ لار کہ ادا قیلغایلا و شعر نینگ....	И 776a П 280a	فارسی کوی ترک بیک لار و میر زاده لار بوخساماق نی فارسی تیل بیلہ تیلہ لار کہ ادا قیلغایلا و شعر نینگ....	775a	6
2	یانہ غذا و هر طعام کہ بیسه بولور بیکولوک دیزار و سارت اهل نینک کوپی....	И 777a П 28a- 28b	ینہ غذا و هر طعام کہ یسه بولور بیکولوک دیر لار وسو ایچماک و هر نیمه نی که ایچمه بولغای ایچکولوک دیر لار و سارت اهل نینگ کوپی....	776a	11
3	و اگر بیر بیرین متمیز قیلسه ترکچه ات بیلہ اوق ایاتور پانا ات انواعی داکه.....	И 777a- 777b П 281	و اگر بیر بیرین متمیز قیلسه ترکچه ات بیلہ اوق ایاتور پانا یازی قوشلارینین توغداق و توغداری چاغروق قیل قویروغ قولہ پورغه یا پالاع قولاد و لکلک جیلان قرا قوش تیلہ قوش جاییغ نیک قوشلارنی اتلاری یوقتور کوپین ترکچه ایاتور لار و تاغ و توز دا جیاده سو قماغ نوش ار عدال قیر ایتمه بورماغ تورماغ سیکر یتمه سرت اوچمه ایتمه ایلت بافیر الانک توقی کول کولاک سانک سایاتک چاقیل سای شور تاتک نیک نیمه لار نینگ کوپی کا ات تعیین قیلمای دور لار و جانوار لار نینگ اونین بیر ات کوشنامکی کاشیمه ات قویوتور لار تئود پوز لاماغیه و اوی منکر امکی کا و ایتمه اک اینکر ماغی غه و ایتم غینکشیماغی غه و اولوماغی غه ایتم یوقتور ینہ ات انواعی داکه....	776a	13
4	انداق کہ قہال و یاسال و قہال و تونقال و تور قال و توسقال و سیوار قال بو الفاظ و عبار تدا....	И 778a П 282a	انداق کہ قہال و یاسال و تونقال و تور قال و توسقال و سیوار قال بیلہ چاپماغنی بو الفاظ و عبارتی و نیز بیاه ساتچماغنی و ایلماغنی بار یسین زد لفظی بیلہ ادا قیلور لار پانا بعضی محل و مکانغه بیر قاف الحق قیایب بیر فصل یا بیر امر غه منسوب قیلور لار اندا که قیشلاق و ییلاق و اولاق و قیشلاق و بو هم غریب دور فارسی داهم بعضینی ترک تیلی بیلہ ایاتور لار بو الفاظ و عبار تدا....	777a	13
5	تاملاک عرب و سارت سلاطینی دین ترک خانلار غه انتقال تاپتی هلاکو خان زمانین سلطان صاحب قران تیمور کورکان زمانین فرزند خلفی شاهروخ سلطان نینگ زمانی نینک احر یغه چه ترک تیلی بیلہ شعرا پیدا بولدی لار	И 780b 781a П 285a 285b	تاملاک عرب و سارت سلاطینی دین ترک خانلار غه انتقال تاپتی هلاکو خان زمانین سلطان صاحب قران تیمور کورکان دورانی غه چه ترک تیلی بیلہ انداق شاعر پیدا بولمادی کیم اندین تعریف قیلغوجہ ورق قہ یازیلغوجہ اثر ظاهر بولمیش بولغای و سلاطینی دین هم انداق نیمه منقول ایلماسکه پورا و قاشیدا ایتمه بولغی اما سلطان صاحب قرن تیمور کورکان زمانین فرزند خلفی شاهروخ سلطان نینگ زمانی نینگ احر یغه چه ترک تیلی بیلہ شعرا پیدا بولدی لار	783a	23

Кўринадик, дастлабки икки ҳолатда котибнинг эътиборсизлиги туфайли юзага келган кемтиклик керакли жумлалар ҳисобига тўлдирилган ва гаплар тугал маъно билдирадиган тўлиқ шаклга келтирилган.

Кейинги ҳолатлар эса қўшимчалар тарзида бўлиб, улар муаллиф ўзи мақбул топган усул – киёсий таҳлил кўламнинг кенгайишига хизмат қилган. Фикримизча, мазкур атамалар асарнинг ёзилиш жараёнида муаллифнинг эътиборидан четда қолган. Асар итмом топиб, китобат этилгач, уни бафуржа назардан ўтказган чоғида зикр этилаётган қисмларни ҳам кириштириш фикри туғилганлиги ҳақиқатга яқин.

Дарвоқе, шу ўринда мазкур чоғиштирма билан боғлиқ бир ҳолатга муносабат билдиришга тўғри келади. Маълумки, бундай чоғиштириш асосидаги таҳлил биринчи бор таникли тилшунос Қ.Содиқов томонидан амалга оширилган. Муаллиф 3-ракам остида келган тафовутли парчадаги

اوى منكراماكى كا و ايشاك اينكرماغى غه و ايت غينكشياماغى غه اولوماغى غه қисмидаги сўнги иборани “ит мингишмоғига ва улумоғига” деб ўқиган ва уни “ит эса тишисига (яъни урғочисига) мингашади” дея изохлаган ҳамда ушбу иборани Семо Барутчу Узендер “тегишмоғига” деб ўқиганлигини таъкидлаган¹⁴.

Тўғри, Қ.Содиқов айтганидек, сўз бораётган парча қўшимча киритма сифатида саҳифа хошиясига сикиштириброк ёзилганлиги туфайли уни ўқиш бироз қийин. Шундай эса-да, бу ўринда этиборли бир жиҳатни назардан қочирмаслик керак. Яъни Навоий форс тилига нисбатан киёсий мисолларни таснифий тарзда келтиради: қуш ва ҳайвон турлари, жой номлари ва кийим хиллари, от абзаллари ва егуликлар каби. Шундай экан, хонаки ҳайвонларнинг овозларини ифодаловчи атамалар каторига итнинг урғочисига “тегишмоғи” ёки “мингашмоғи” мантиқан мувофиқ келармикин? Қолаверса, бу ўринда итнинг “ғингшимоғи”га унинг “улумоғи” параллел тарзда келтирилаётганлигини ҳам этибордан қочирмаслик керак.

Аввалги икки нусха (И ва П) билан Фотиҳ нусхаси ўртасидаги бундай жиддий тафовутлар Ҳайдаробод нусхасида ҳам айнан такрорланади. Воқеан, унинг матнидан юқоридаги тилга олинган иборани *وايت غينكشياماغى غه* дея аниқ-тиниқ ўқиш мумкин¹⁵.

Илк нусха матнидаги яна бир жиҳат ҳам муаллифдаги асарни яна тақомиллаштириш фикрини қатъийлаштирган бўлса, эҳтимол. Бу матндаги имловий хатоликлар, сўз ва ибораларнинг тушириб қолдириш ҳолатлари ҳамда тахрирталаб ўринларидир. Бундай нуксонларни кўплаб келтириш мумкин.

Асарнинг ов қилинадиган ҳайвонлар номлари тилга олинадиган қисми шундай бошланади:

Келтирилган парча 1940 (лотин графикасида) ва 1967 йилдаги нашрларда шундай табдил қилинган ҳолда босилган: “Ва ов ва қушки салотин одоб ва русумида ҳар кайси бошқа мутаайин ишитур, иккаласин “шикор” дерлар”.

Кўриниб турганидек, гапдан тўлиқ мазмун чиқаришга ундаги “ишитур” сўзи монелик қилади. Шунинг учун бўлса керак, Навоий асарлари “Йигирма том” лигида бу сўз “эшитур” тарзида ўзгартирилиб босилган (16-том, 20 бет). Шу нашрнинг деярли такрори бўлган “Ўн томлик” да ҳам айни ҳол. Бирок бу сўз ҳам гап мазмунига сингмайди. Энди Фотиҳ нусхасидан ана шу гапни ўқий-миз, унда мазкур сўз *ایشیتور* эмас, балки *ایشтор* ёзилган. Мана бу сўз билан энди гап мазмуни равшанлашади: Ов ва қуш эса султонлар одобу одатича ҳар бири (ўзига хос) бошқа ишдир, иккаласини “шикор” дейдилар.

Аслини олганда, *ایشیتор* сўзи бу ўринда нотўғри битилган деб бўлмайди. Фақат уни “эшитир” эмас, “ишетур” деб ўқиш керак, яъни “бир ишдир” маъносида. Унда нега у сўнги нусхада *ایشтор* қилиб ўзгартирилган? Кўриниб турибдики, гапда икки нарса – ов ва қуш устида сўз бормоқда. Шундай бўлгач, “бир ишдир” иборасини ишлатишига қараганда шунчаки “ишдур” сўзини қўллаш мантиқан тўғрироқ бўлиб кўринган бўлса керак таҳрирчига.

Бу айтилганлар ва уларнинг давомидан ёзилганларга кўра ажодларимиз ёввойи ҳайвонларни овлашни “ов”, қушларни овлашни эса “қуш” дея номлаганликлари ва бу ишлар биз бугун ўйлаганчалик кўнгилочар машғулотдан кўра кенгрок тушунчага эга эканлиги маълум бўлади.

Тўпқопи нусхасидан Хожа Ҳофиз таърифидаги парчани ўқиймиз:

يانا حقیقت اهلی آینک سرخیل و سرافرازی حواجه حافظ شیرازی نکات و اسرارین که
انفاسی روح القدس دین نشان ایتور و روح الله انفاسی دین اثر بیتکورور

Париж нусхасида ҳам ушбу парча айнан шундай. Фотиҳ нусхасида эса гапдаги *ایتор* сўзи ўрнида *бирор* сўзи ёзилган (289 б). “Нишон” сўзининг асл маъноси белги, аломат эканлигини ҳисобга олсак, унинг зоҳир бўлишига нисбатан “бермоқ” феълини ишлатиш ўринлидир. “Муҳокамат ул-лугат-тайн”нинг юртимиздаги барча нашрларининг бош манбаи Париж нусхаси бўлганлиги боис уларда ҳам “берур” эмас “айтур” босилган.

Аввалги икки нусхада “Ғаройиб ус-сиғар” девони муаллиф томонидан шундай таърифланади:

و غرایب الصغر دیوانی دور کیم کیچیک یاشده تقریریم دین گذارش و تحریریم دین نکارش
تایسب دور کیم

Мазкур парча ҳозирги нашрларда шундай берилган: "... бири "Ғаройиб ус-сиғар" дурким, кичик ёшда тақририм гузориш ва таҳриримдин ниго-риш топибтурким, маоний ғурабосидин ғариб алфоз либосиға кижорупмен ва халқ кўнглин ғарибистон аҳли ўти била куйдурипмен".

Қўрувнинг "киюрпмен" шаклида берилишига эътибор қаратмаса ҳам бўлади, зеро, бунинг мазмунга дахли йўқ. Аммо, **تقریریم دین گذارش** иборасидан чиқиш келишиги қўшимчасининг тушириб қолдирилиши бир қадар маъно мавхумлигини юзага келтирган. Бирок башарти бу сўзни тўлиқ шаклда ўқиганимизда ҳам парчада қандайдир ғализлик борлиги сезилади. Фотиҳ нусхаси кўздан кечирилса, хатолик қардалиги аён бўлади – унда "маоний ғурабосидин ғариб алфоз либосиға кивурубмен" жумласидаги "ғурабоси" сўзи чиқиш келишиги қўшимчаси билан эмас, тушум келишиги қўшимчаси билан ёзилган. Бунда энди маънони ўқиш қийин эмас: "маънолар ажойибликларини ажойиб сўзлар либосиға кийгизибмен", бошқача қилиб айтганда, маънолар ажойибликларини ажойиб сўзлар либосида намоён қилибман.

Бир ўринда Навоий форс адабиётининг таникли намоёндаси Хожа Калимуддин Салмон (1310–1376) ижодиётига доир эътиборли ҳодиса ҳақида сўзлайди. Ана шу жой асарнинг барча тўлиқ нашрларида шундай келади:

"Яна суҳанпардоз устози олий шон Хожа Калимиддин Салмонки, қасида майдонининг чобуксуворидир ва ўз замонининг беназир суҳангузори, машхурдирки, чун маснуъ қасидаси тартибиға қалам сурубдур, ўн саккизда итмом еткурубдир. Воқиян ише қилибдурки, назм аҳли анинг тааммукида хайрон ва тааммулида саргардондурлар, тарсиъ санъатиким, матлаъдин ўзга байтда бўла олмас, ул қасиданин агарчи мустахраж матлаи ростдур, аммо асли матлаъда аввалги мисраънинг бир лафзида тахаллуф қилибдур ва матлаъ будурким,

Байт:

Сафои сафвати рўят бирехт оби баҳор,
Ҳавои жаннати кўят бибехт мушки татор."

Келтирилган парчанин икки ўрнида маъно ноаниклиги кўзга ташланади. Биринчиси, "чун маснуъ қасидаси тартибиға қалам сурубдур, ўн саккизда итмом еткурубдур" гапидаги сўнги жумлада, иккинчиси "аммо, асли матлаъда аввалги мисраънинг бир лафзида тахаллуф қилибтур" жумласида¹⁶.

Ана энди шу жумлаларни Фотиҳ нусхасидан ўқиймиз:

چون مصنوع قصيده سى ترتيى غه قلم سوروب دور اون «سيکيز ييلدا اتمام غه
بيتکورويتور» (779 a)

Бунда энди мазмун аниқ: юксак санъат ва ажиб бадий безакларга эга касида яратишга киришиб, уни ўн саккиз йилда ёзиб тугатибди.

Кейинги жумла:

اما اصل مطلع دا اولغي مصرع نينك بير لفظى بيلا سونكى ميصراع نينك بير افظى دا تحلف، قيايب دور

Кўрнадик, аввалги нусхаларда “Лафзи била сўнгги мисранинг бир” қисми тушиб қолганлиги туфайли маъно ноаниқлиги юзага келган. Зотан, тарсеъ санъатининг асосий талабларига кўра матлаънинг ҳар икки мисрасидаги сўзлар ўзаро оҳангдош, вазндош ва қофиядош бўлиши керак. Келтирилган Хожа Калимуддин Салмон қаламига мансуб байтда барча сўзлар ўзаро мос келган, бироқ бир номувофиқлик (тахаллуф) бор. Бу “оби” ва “мушки” сўзлардир¹⁷.

Асарнинг сўнроғида Султон Ҳусайн Бойқаронинг туркий шеърятга бўлган рағбатини кўрсатувчи шундай сўзлар мавжуд бўлиб, у Тўпқопи нусхасида қуйидагича келади:

باوجود بو سلطان السلاطين نينك كيميا اثر حاطري و خورشيد آثار ضميري داغى مونكا
مايلكه ترك ناظيم لاري اوز الفاظ لاري بيله شعره مشغول لوق قيلغايلار و كونكول غچه سي
داغيدىن كه پيجلار چيرمانيدور بهار نسيمي ديك انقاس بيله كلديك آچيلغايبلا (286)

Париж нусхасида ҳам айнан шундай (286а). Бинобарин, бу нусха асос бўлган Париж босма нусхасига таяниб амалга оширилган нашрларда ҳам мазкур парча айнан шу кўринишда: “Бовужуд бу султон ус-салотиннинг кимёсар хотира ва хуршедосар замири даги мунча мойилки, турк нозимлари ўз алфозлари била шеърға машғуллук қилғойлар ва кўнгул ғунчаси доғидинки, печлар чирмонидир – баҳор насимидек анфос била гулдек очилғайлар”¹⁸.

Аввалда тушунарли бўлиб келаётган мазмун сўнгги жумлага келганда “боши берк кўчага кириб қолаётгандек”, ундан маъно чиқариш мушкул. “Муҳокамат ул-луғатайн”нинг 1940 йилдаги нашрига илова тариқасида берилган асарнинг “соддалаштирилган тексти”да жумла “катма-кат бўлиб чирмашган кўнгул ғунчалари баҳорнинг ёқимли шамолига ўхшаш нафаслар билан гулдек очилсинлар”. Кўриниб турганидек, бунда бутун бошли “доғидинки” сўзининг ўрни йўқ. Эҳтимол, у ихтиёрий равишда “унутилгандир”. Чунки у мазкур тарздаги соддалаштиришга “халақит беради”.

Энди ана шу жумлани Фотиҳ нусхасидан ўқиймиз:

و كونكول غچه سيدا غمدين كه پيجلار چيرمانيدور بهار نسيمي ديك انقاس بيله
كلديك آچيلغايلار 782 (a)

“ва кўнгил ғунчасида ғамдинки печлар чирмонибтур баҳор насимидек анфос била гулдек очилғайлар”.

Бундан энди маъно чиқарса бўлади: ғам туфайли кўнгил ғунчасида қатқат бўлган печлар баҳор шабодаси мисол нафаслар билан гулдек очилғайлар. Янада кенгроқ табдил қиладиган бўлсак: баҳорнинг майин ва ёқимли шабодасидан оҳиста-оҳиста силкиниб, ғунчалар очилгани каби турк шоирларининг ўз тилларида айтган шеърларини тинглаб, ғамларга тўлган кўнгил ғунчаси гулдек очилсин.

Аён бўладики, Тўпқопи нусхаси котибининг эътиборсизлиги туфайли “кўнгил ғунчасида ғамдинки” бирикмаси “кўнгил ғунчаси доғидинки” тарзида кўчирилиши боис жумла гализ ҳолга келиб қолган. Бу ҳам етмаганидек, мазкур хатолик Париж нусхасида ҳам такрорланган ва у кўрганимиздек нашрларда ҳам акс-садо берган. Табиийки, бундай камчилик ҳамда кемтик ҳолатлар 1940 йилдаги нашрга илова қилинган “содалаштирилган текст” да ҳам, Қ.Содиқов томонидан амалга оширилган табдилда ҳам намоён бўлади – мазкур ўринларда гап мазмунан мубҳам бўлиб қолган.

Фотих нусхаси матнида аввалги икки нусхага нисбатан таҳририй характердаги фарқлар ҳам учрайди. Чунончи, тўпқопи нусхаси (778а) ва Париж нусхаси (282а) даги сўз ясашга доир парчалардан бири:

ياتا بېر واو و لام بعضى لفظ غه الحاق قىلىپ بېر مخصوص صفت قه تعيين قىلورلار كه
سلاطين نينك خواه رزم اسبابى اوچون و خواه بزم جهاتى اوچون معتبردور

Яна бир “вов” ва “лом” баъзи лафзга илҳак қилиб бир махсус сифатқа таъйин қилурларки, салотиннинг хоҳ разм асбоби учун ва хоҳ базм жиҳоти учун муътабардур.

Энди ана шу жумлани Фотих нусхасидан ўқиймиз:

ياتا بېر واو و لام بعضى لفظ غه الحاق قىلىپ بېر معتبر و مخصوص صفت قه تعيين
قىلورلار كه سلاطين نينك خواه رزم اسبابى اوچون و خواه بزم جهاتى اوچون (a) 780

Яна бир “вов” ва “лом” баъзи лафзга илҳак қилиб бир муътабар ва махсус сифатқа таъйин қилурларки, салотиннинг хоҳ разм асбоби учун ва хоҳ базм жиҳоти учун.

Кўринадики, кейинги нусхада бир қадар ўзгартиришлар қилинган: жумла сўнгидаги “муътабар” сўзи кўшимчасиз тарзда жумланинг аввалги қисмига олинган, “қилур” сўзига ўринли равишда кўплик кўшимчаси қўшилган. Янада эътиборли жиҳат шундаки, “муътабар” сўзи “қилиб” ва “махсус” сўзлари орасига майда ҳарфлар билан деярли вертикал тарзда ёзиб қўйилган, “қилур” сўзига ҳам لر кўшимчаси сикиштириб улаб қўйилган.

Бундай таҳририй ўзгартишдан кўзланган мақсад мазмун ёркинлигига эришиш бўлган, албатта. Воқеан, “муътабар” сўзининг юқорига олиниши назарда тутилаётган лафзларни юқсак даражада эканлигига урғуни кучайтиради. Зеро, улар подшоҳларнинг шоҳона базмлари ва ҳарб ишлари билан боғлиқ атамалардир.

Таҳририй тарздагн яна бир ҳолат асардаги Жомий таърифига бағишланган ўринда учрайди. Таъриф шундай бошланади: “Барчадин куллийрак санад буқим, Ҳазрати иршод паноҳи наввара марқадаҳу Нуранки, каломи малики аллом ва аходиси муъжаз низом, хайруланом алайҳиссаловоту васаламдин сўнгра форсий сўзда жамиъ алар сўзидин юқорирок сўз йўқтур, ...”

Васфлардан сўнг келаётган ҳукм тарикасидаги сўзлар ўзаро мазмун жиҳатидан ковшимсиздек, яъни “форсий сўзда барча улар сўзидан юқорирок сўз йўқдур”. Бу жумлалар аввалги нусхаларда ҳам шундай:

فارسی سوزدا جميع الار سوزيدین یوقاری راق سوز یوقتور (И:780а, П:286)

Мазкур жумла Фотиҳ нусхасида сал бошқачарок:

فارسی جميع سوزدا الار سوزيدین یوقاری راق سوز یوقتور (7826)

Бунда энди маъно осон англашилади: форсийдаги барча сўзда уларнинг сўзидан юқори (турадиган) сўз йўқдир. Албатта, бунда “сўз”ни кенг маънода тушуниш керак.

Кўринадики, котибнинг эътиборсизлиги туфайли “жамиъ” ва “сўзда” каломлари ўрнини алмаштириб кўчирилиши жумла ғализлигига олиб келган. Фотиҳ нусхасида эса бу нуқсон тўғрилланган ҳолда кўчирилган.

Ўз навбатида Фотиҳ нусхасига танқидий нуқтаи назардан ёндошиш лозимлигини ҳам эътибордан четда қолдирмаслик керак. Зеро, унда аввалги нусхаларга нисбат талай афзал жиҳатлар билан бирга бир қатор камчиликлар ҳам учрайди.

Қўлёманинг 778 б саҳифасида *يانا کوک تیکرادا کوکلاماک دور* жумласи номақбулрок тарзда кўчирилган: *يانا کوک تیکرادا کوکلاماک دور*. Бундаги иккала имловий хатолик ҳам ихтиёрсизлик оқибатида юзага келган, албатта. Котиб ўз вақтида кейинги хато, яъни “кўкламак” ўзакка *-ла* қўшимчаси уланган ҳолда кўчирилишини фаҳмлаб қолган шекилли, саҳифа хошиясига *کوکلاماک* сўзини ёзиб қўйган. Лекин жиддий хатолик - *تیکرادا* сўзи эътибордан четда қолган.

Баъзи ўринларда сўз, ибора боғловчилар тушиб қолган ҳолатлар учрайди. Ҳатто 780 б саҳифада *زیب زینت و سپهری طبع غه معلوم بولدی توقوز فلاکدین* жумласи *آرتوق آندا* тушиб қолган.

Кўриниб турибтики, мазкур ҳолатлар ғайри ихтиёрий равишда йўл кўйилган хато ва камчиликлардир.

Фотиҳ нусхасидаги биз юқорида келтирган кўшимча тўлдиришлар ҳамда жиддий таҳририй ўзгартиришлар эса аввалги икки нусхага нисбатан муҳим афзал жиҳатлардир. Бошқача қилиб айтганда, бу жиҳатлар “Муҳокамату-л-луғатайн”нинг нисбатан тўлиқроқ варианты юзага келишига омил бўлган ва бу ҳодиса ҳақида манбашунослигимизда дастлабки фикр ҳам билдирилди.

Бизнинг мулоҳазамиз ҳам ўша фикрга бир мунча яқин. Яъни, чамаси, Навоийда асарни тезроқ тугатиб, ўзи тасниф этаётган ва кўчиртиришга бошлаган куллийёт таркибига киритиш мақсади бўлган. Бу вақтга, яъни хижрий 905, милодий 1499–1500 йилга келиб Навоий ҳар бир асарини устоз Ҳамид Сулаймонов айтганларидек, алоҳида-алоҳида жузвларда кўчиртириб бўлган. Куллийёт таркибидан, ниҳоят, сўнгги асар (бу вақтда ҳали “Махбубу-л-қулуб” ёзилмаган эди) сифатида “Муҳокамату-л-луғатайн” ва, шунингдек, “Сирож ул-муслимин” асарлари жой олган ва шунинг билан куллийёт иши итмом топган. Шундай бўлса-да, муаллиф асарни шошилинич тарзда ёзиб тугатганлиги боис ишидан кўнгли тўлиқирамаган ва шунга кўра асар мусаввадасини қайта синчкилаб кўздан кечирган ва ана шу жараёнда баъзи ўринларга таҳририй тузатиш ҳамда кўшимча тўлдиришлар киритган. Шу тарика асарнинг бир мунча тўлиқроқ варианты юзага келган. Фотиҳ нусхасига ва, шунингдек, Ҳайдаробод нусхасига ана шу вариант асос бўлган. Эҳтимол, булар ёнига Будапешт нусхасини ҳам қўшиш тўғри бўлар.

Юқоридаги кузатишлардан қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

1. “Муҳокамату-л-луғатайн” асарининг Навоий дастхатидан аввалги асарлари пешма-пеш кўчириб, унинг ўзи назорати остида яратилаётган куллийёт таркибига киритилган бўлиб, мазкур тўплам (унда жаъми 26 асар ўрин олган) ҳозирда Туркиянинг Истанбул шаҳридаги Тўпкопу саройининг Ревон кутубхонасида 808-инв. рақами билан сақланади. Кейинроқ, яъни 25–30 йиллардан кейин ундан навбатдаги куллийёт нусхаси кўчирилган. Бу куллийёт икки жилддан иборат бўлиб, ҳозирда Франциянинг Париж миллий кутубхонасида 316-317-инв. рақами билан сақланади.

2. “Муҳокамату-л-луғатайн” илк бор 1841 йилда чоп этилган. Бу нашрга ўша 316-327-инв. рақамли Париж нусхаси матни асос бўлган. Шунга кўра, бу нусхага хос нуқсонлар мазкур нашрда деярли айнан такрорланган. Асарнинг юртимиздаги биринчи нашри Париж босмаси асосида амалга оширилган. Шу боис Париж кўлөзма нусхасига хос камчилик ва хатолар Париж босмасида ва ундан сўнгра 1940 йилги Тошкент нашрида такрорланган.

3. Асарнинг Истанбулдаги Сулаймония кутубхонасининг Фотиҳ бўлимида сақланаётган кўлөзма нусхаси муаллиф томонидан бир қадар тўлдирилган

кейинги варианты бўлиб, матнининг саводлилиги жиҳатидан ҳам мавжуд бошқа нусхалардан юкори туради. Ана шу фазилатларидан келиб чиққан ҳолда уни ишимизда таянч нусха қилиб белгиладик. Шунинг билан бирга ушбу нусха ҳақида мутахассислар тўлиқ тасаввур ҳосил қилишлари учун, зарурат тугилган чоғда ундан истифода этишларини назарда тутиб, унинг факсимиле нусхасини китобга илова тарзида беришни макбул топдик.

4. Истанбул, Париж нусхаларида жиддий нуқсон ва етишмовчиликларнинг мавжудлиги, Ҳайдаробод нусхаси котибининг ўзига эрк берган ҳолда баъзи сўз ва иборалар ўрнига уларнинг маънодошларига ўзгартириб кўчирганлиги назарга олинди ва ишда уларга ёрдамчи нусха сифатида қаралди.

Ишдаги белгилар

Мазкур мушоҳадалардан келиб чиқиб, ишда Фотиҳ нусхаси (И₁)ни таянч нусха сифатида белгиладик. Қолган уч нусха (И, П ва Ҳ) эса ёрдамчи нусхалар вазифасини ўтади. Фотиҳ нусхасидаги мавжуд камчилик ва хато ўринлар (албатта, улар кўп эмас) бу нусхаларга кўра тўғриланди. Фотиҳ нусхаси билан Ҳайдаробод нусхаси ўртасидаги фарқлар, юкорида келтирганимиздек, асосан, сўз ва ибораларнинг алмашувидан иборат. Бундай ҳолатда аппаратда алмашган сўз ёки ибора, унинг ёнига “ўрн.” (ўрнига) қисқартмаси қўйилиб, алмаштирилган сўз қайд этилди. Масалан: Ҳ **اينكىندا** ўрн. **يوزيدا** (10-бет); **شعرا** ³Х ўрн. **شاعرلار** (27-бет) каби. Фотиҳ нусхасига хос муҳим хусусият, яъни кейинчалик киритилган жумла, гап ва парчалар И ва П нусхаларда таги ўрнида бўлмаганини назарда тутиб, шартли равишда “туш.” (тушган) қисқартмаси билан ифодаланди. Бунда жумла ёки парча бошланадиган сўзнинг ўнг томонига юлдузча (*) белгиси тугалланма сўзга эса навбатдаги ракам қўйилди. Масалан: **و سو اچماک و هر نيمه ني که اچسا بولغای ايجکولوک ديرلار**¹ (И.т.м. 11-бет)

І И П туш.

Ибора ёки жумлалар ўртасидаги фарқларни кўрсатишда ҳам шундай йўл тутилди. Чунончи: “ва кўнгул гунчасида ғамдинки печлар чирманибдур, баҳор наслидек анфос била гулдек очилғайлар” жумласидаги дастлабки бирикма И ва П нусхаларда **سى داغى دین که** тарзида кўчирилган (и.т.м. 25-бет). Бу ҳолатни аппаратда шундай кўрсатилди: **2* И П كونكول غچه سى داغى دین که**

Шунингдек, котиб ғайриихтиёрий равишда тушириб қолдирган сўз ёки иборани матнда навбатдаги ракам остида берилиб, аппаратда «туш.»

кискартмаси билан кўрсатилди. Шунинг ҳам таъкидлаш керакки, кайсидир сўз бир нусхада тушуб қолган бўлса, иккинчи бир нусхада унинг ўрнида бошқа сўз ёзилган. Масалан, илмий-танқидий матннинг 24-бетидаги **طبعی** сўзи П нусхада тушиб қолган. Ҳ нусхада унинг ўрнида **قلبی** ёзилган. Бу ҳолат аппаратда: 2П туш.; Ҳ **قلبی** тарзида кўрсатилди.

Истифода этилган қўлёзмалар матнларининг баъзиларида сўз ва ибора-ларнинг тушуб қолиш ҳодисасига зид ўларок кўшимча сўз ёки боғловчилар битилган ҳолатлар ҳам учрайди. Бундай ҳолат кўпроқ Ҳайдаробод нусхасига хосдир. Чунончи, Хўжа Калимиддин Салмоннинг машхур байти таърифида айtilган “Бу матлаъга татаббуъ қилғон кўп сухандонлар ва назмгусторлар чун муқобалада дебдурлар, лат ебдурлар” гапида “дебдурлар”дан кейин **اما** - “аммо” сўзи ёзилган (966). Шунингдек, асар бошидаги муаллиф ўзини “яъни Алишер ал-мутахаллис бин Навоий ...” дея тилга олган жумлада “Алишер” исмидан аввал **امير** сўзи ёзилган. Бундай ҳолатни одатдагидек кўшув (+) белгиси орқали кўрсатдик: 2Ҳ + **اما** ёки 6Ҳ + **امير** каби.

Мухтасар қилиб айтганда, Навоий насрий асарларининг амалга оширилган илмий-танқидий матнлари тамойилларига амал қилган ҳолда, яъни фаол танқидий танлаш принципи бўйича иш кўрдик.

Маълумки, илмий-танқидий матн яратиш бир қанча қўлёзмаларнинг ҳар бири билан яхши танишган ҳолда уларни чоғиштириб ўрганиш, шундан кейингина кутилган матнни тузиб коғозга туширишдек узоқ давом этадиган машаққатли ишдир. Бунда бошқалар ёрдамига эҳтиёж тугилиши табиий ҳол, албатта. Хусусан, биз ишнинг техник жиҳатларида кўмакка зарурат сездик. Ана шу борада бизга амалий ёрдам кўрсатганлари учун ЎзРФА Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейининг илмий ходимлари Озодбек Алимов ва Қутфиддин Дехконовларга ўзимизнинг самимий миннатдорчилигимизни билдирамыз.

(Endnotes)

1. Əlisər Navaiy. Muhakamatul lugʻatayn. Uz SSR goslitizdat Taskent 1940. 11–12-bet.
2. Қаранг: Порсо Шамсиев шахсий архивининг каталоги. Тузувчи ва сўзбоши муаллифи Ю.Турсунов. “Машҳур пресс” н-ти, 2017.
3. Бу афзалликлар уччала босма нусхани ўзаро ҳамда Порсо Шамсиев нашрига қиёсан қараб чиқилганда яққол кўзга ташланади.
4. Қ.Муниров, А.Носиров, Алишер Навоий асарларининг ЎзССР Фанлар академияси шарқшунослик институти тўпламидаги қўлёзмалари. Тошкент, “Фан” нашриёти, 1070, 51-бет.
5. Қаранг: М.Ҳамидова “Мухокамату-л-лугатайн”нинг танқидий матнини яратиш йўлида. Адабий мерос. №2 (33). 1985, 81–84 бетлар.
6. Қосимжон Содиков, “Мухокамату-л-лугатайн”ни ўқиб-ўрганиш. Т., 2011, 7-бет; Қосимжон Содиков. Матншунослик ва манбашунослик асослари, Т., 2017, 163-бет.
7. Туртинчиси (D) Будапештда сақланаётган нусха бўлиб, Қ.Содиков у ҳақда туркиялик олима Сема Барутчу Ўзўндер маълумотига суяниш билан кифоятланган. Мазкур олимнинг хабар беришича, қўлёзма Венгрия Фанлар академияси қошидаги Кутубхона ва ахборот марказининг турк бўлимида Top.Ok.75 белгили рақам билан сақланади. Унда китобот санаси кўрсатилмаган бўлиб, қатор матний хусусиятларга кўра Фотиҳ нусхасига яқин туради. Китоб 44 варақдан иборат бўлиб, ҳар саҳифада 11 қатор жойлашган. Қаранг: Əlisər Navaiy, Muhakamatul lugʻatayn iki dilin Muhakemesi. Hazirlayan: F Sema Barutcu Oʻzoʻnder, Ankara. 1996, 2-sayfa.
8. “Алишер Навоий қўллийети қўлёзмалари тадқиқотидан”. “Адабий мерос” 1973, 3-сон, 86-87 бетлар.
9. Бу ҳолатни рисоланинг соф илмий характердаги асар эканлиги билан изоҳлаш керак, албатта. Зеро, у асосан, илм ва маърифат аҳлининггина эътиборида бўлиб келган, холос.
10. Бу икки нусханинг микрофильми Адабиёт музейининг қўлёзмалар фондида сақланади. Биз ана шу микрофильмлардан фойдаландик.
11. Х.С.Сулаймонов. Ўша мақола, 88-89 бетлар.
12. Адабиёт музейимизнинг катта илмий ходими Жалолиддин Жўраев 2010 йилда Туркияда хизмат сафарида бўлиб, мазкур қўллийетнинг электрон вариантнинг “Мухокамату-л-лугатайн” асари матнидан нусха кўчириб, бизга тақдим этгани учун унга ўзимизнинг самимий миннатдорчилигимизни билдирамыз.
13. Ҳамид Сулаймон. Ўша мақола, 89 бет.
14. Қ.Содиков. Матншунослик ва манбашунослик асослари. Т., 2017, 168-бет; Қ.Содиков. “Мухокамату-л-лугатайн” асарининг қўлёзмаларини чоғиштирма ўрганиш масаласи. “Алишер Навоий ва XXI аср” мавзуйидаги Республика илмий-назарий анжумани материаллари. Т., 2017, 14-бет.
15. Ҳайдаробод нусхаси. 64 б саҳифа.

16. Таниқли тилшунос олим, моҳир мураббий, профессор Қосимжон Содиқов мамлакатимизда биринчи бўлиб Фотиҳ нусхасини илмий истифодага киритди. У ўзининг талабалар учун яратган “Муҳокамату-л-луғатайн”ни ўқиб-ўрганиш” номли рисоласида асар матнининг транскрипциясида мазкур парчани тўлиқ, яъни Фотиҳ нусхасидек берган. Бироқ китобдаги “Муҳокамату-л-луғатайн”нинг “Ҳозирги ўзбекчага соддалаштирилган ўғирма”сида юқорида тилга олинган нашрлар матндаги нуқсонли ҳолатнинг мазмуни берилган (қаранг: Қосимжон Содиқов, “Муҳокамату-л-луғатайн”ни ўқиб-ўрганиш”. Т, 2011, 82 бет.

17. Биз бир мақоламизда ғайриихтиёрий равишда бу сўзларни эмас, “бирехт” ва “бибехт” сўзларини ёзиб юборганмиз (Ю.Турсунов, “Муҳокамату-л-луғатайн” танқидий матнини тузиш йўлида). Алишер Навоий ва ХХI аср, илмий-назарий анжуман материаллари. “Тамаддун” Т, 2017, 40 бет

18. Əlisər Navaiy, Muhakamatul lug'atayn. Uz SSR Goslitizdat Taskent 1940. 11–12 bet.

19. Қосимжон Содиқов, Матншунослик ва манбашунослик асослари, Т., 2017, 169-бет.

20. Ҳ.С.Сулаймонов, 90-бет.

БИСМИЛЛАҲИР РОҲМАНИР РОҲИЙМ

Алҳамду лиллоҳи-л-лазий имтоза-л-инсона ало соирил-махлуқоти би-шарафи-н-нутк-ва-л-лисони ва азҳара мин азубати лисониҳи ва ҳаловати баёниҳи суккари-ш-шукри ва шахдиш-шухуди ва-л-имтинони.

Р у б о и й:

Эй сўз била қилгон офариниш оғоз,
Инсонни арода айлагон маҳрами роз.
Чун «кун фаякун» сафҳасиға бўлди тироз
Қилгон они нутк ила боридин мумтоз.

Субҳоноллох не қудрати комиладурким, инсонни «Хаммарту тийната олама бияди арбаъина сабоҳан» каримаси мазмуни бирла «аллам ал-асмоа куллаҳа!» қобилияти берди ва ани «ал-мутакаллим» исми маҳзари қилди, то ул бу мазҳарият шарафидин жамиъи махлуқотқа сарафроз бўлди ва бу ташриф била борисидин имтиёз топти.

Р у б о и й:

Яъники, чу оламини яратти Маъбуд,
Олам элига қудрат ила берди вужуд.
Инсон эди максудки, бўлди мавжуд,
Инсондин ҳам ҳабиби эрди максуд.

Мутакаллимекки, араб фусаҳоси балоғат гулбонгин сипеҳр гулшанидин ошурғонда анинг булбул нутки «ано афсаҳу» тараннуми била аларни забонбаст ва даъвийлари овозасин ерга паст қилди.

Р у б о и й:

Ул вақтки, не олам эди, не одам,
Қилмайдур эди буларни сунъ илги ракам.
Чун ул ўзининг хилкатидин урди дам,
Мантуки эди «кунта набиян фафҳам».

Ва саллаллоҳу алайҳи ва ало олиҳи-т-таййибина ва асҳобиҳи-т-тоҳири-на ва саллама таслиман касиран, касира.

Такаллум аҳли хирманининг хушачини ва сўз дурри самини махзанининг амини ва назм гулистонининг андалиби нағмасаройи, яъни Алишер ал-мутахаллис бин Навоий ғаффара зунубаҳу ва саттара айюбаҳу мундок арз килур-ким, сўз дурредурким, анинг дарёси кўнгулдуру ва кўнгул мазҳаредурким, жомии маонийи жузв ва кулладур. Андоқки, дарёдин гавҳар гаввос воситаси била жилва намойиш килур ва анинг қиймати жавҳариға кўра зоҳир бўлур. Кўнгулдин доғи сўз дурри нутқ шарафига соҳиби ихтисос василаси била гузориш ва оройиш кўргузур ва анинг қиймати ҳам мартабаси нисбатиға бока интишор ва иштиҳор топар. Гавҳар қийматиға нечукки, маротиб асру кўпдур, ҳаттоки, бир дирамдин юз тумангача, деса бўлур.

Қ и т ъ а:

Инжуни олсалар муфарриҳ учун,
Минг бўлур бир дирамға бир мисқол.
Бир бўлур ҳамки, шах қулоққа солур:
Қиймати мулк, ибраси амвол.

Сўз дуррининг тафовути мундин доғи беғоятроқ ва мартабаси мундин ҳам бениҳоятроқдур. Андоқки, шарифидин ўлган баданға руҳи пок етар, касифидин ҳаётлик танға захри ҳалок ҳосияти зуҳур етар.

Қ и т ъ а:

Сўз гавҳаредурки, рутбасининг
Шарҳидадур аҳли нутқ ожиз,
Андинки зрур хасис муҳлик,
Кўргузгучадур Масиҳ муъжиз.

Ва бу сўзнинг танаввуи таақкулдин нари ва тасаввурдин ташқаридур. Агар муболағасиз ижмол юзидин қалам сурулса ва ихтисор жонибидин рақам урулса, етмиш икки навъ била таксим топариди, худ ҳеч сўз йўқтурки, етмиш икки фирка каломиға далолат килғай; аммо улча тафсилийдур. Улдурким, рубъи маскуннинг етти иқлимидин ҳар иқлимда неча кишвар бор ва ҳар кишварда неча шаҳр ва қасаба ва кент ва ҳар даштда неча хайл-хайл саҳронишин улус ва ҳар тоғнинг қўллариди ва қуллалариди ва ҳар баҳрнинг жазойириди ва савоҳилиди не тавойиф бор. Ҳар жамоат алфози ўзгаларидин ва ҳар гуруҳ иборати ёналаридин мутағаййир ва бир неча хусусият била мутамаййиздурки, ўзгаларда йўқтур.

Андоқки, туюр ва баҳойим ва сибоънинг тиллариқим, ҳар бирининг ўзгача хурушу такаллумлари бор ва ғайри муқаррар навоу тараннумлари. Аммо чун алфоз ва иборатдин мурод маънидур ва мазкур махлуқотдин мақсуд инсондур ва ул мазҳари маоний ва баён, сўз анинг сўзиндадур ва такаллум анинг каломида борур.

Эмди келдур сўз баёниға ва калом достониға: мунча мутанаввиъ шаҳру қуро ва жиболу саҳро ва бешау дарё халқиким, битилди ва танаввуъйу тағаййурини шарҳ этилдиким, мажмуида маъни адосида алфоз тилга келур ва ул алфоздин маъни фаҳм бўлур.

Барчасидин араб тили фасохатойини била мумтоз ва балоғат тазйини била муъжизатироздурким, ҳеч такаллум аҳлининг мунда даъвоси йўқтур ва сўзи сидқ ва иши таслим – ўқдурким, маликун алломун жалла ва алонинг каломи муъжиз низоми ул тил била нозил ва Расул алайҳис-салавоту ва салламнинг аҳодиси саодат анжоми ул лафз била ворид бўлубдур.

Ва авлиёи кибор ва машойихи олий миқдор қаддаса оллоҳу асрораҳум кўпрак ҳақойиқ ва маорифки сурубтурлар ва маоний зеболарин тақрир либосига кивурубдурлар. Ул фархунда иборат ва ул хужаста алфоз ва ишорат била воқеъ бўлубдур. Оллоҳ, Оллоҳ ул равзаи руҳафзода не назорат ва ул гулшани дилосода не назоҳатдурким, анинг богбони ва **وَأَنْزَلْنَا مِنَ الْمُنْضِرَاتِ** «ва анзалнаа мин ал-муъсирооти ма-ан сажжожан линухрижа биҳи ҳаббон ва наботан ва жаннаатин алфофан» каримаси била такаллум килур ва андалиб хушнавоси нубувват баёни била ва рисолат нағмаю алҳони била суруд кўргузур ва мазкур бўлгон тайюридин баъзи «лав кушифал-ғитоа мо издадат яқинан» адоси била тараннум ниҳоятига етар ва сойир кушлари валоят изхори ва ҳидоят осоридин навое иршодойин ва садое рашодталкин изхор этар,

б а й т:

Ки, то бўлғай жаҳон боғи бу гулшан мевадор ўлсун,
Ҳаримида бу булбулларға бу гулбонг бор ўлсун.

Мундин сўнгра уч навъ тилдурким, асл ва муътабардур ва ул тиллар иборати гавҳари била койилининг адосиға зевар ва ҳар қайсининг фуруъи бағоят кўптур. Аммо, туркий ва форсий ва ҳиндий асл тилларнинг маншадурки, Нух пайғамбар салавотуллоҳи алайҳанинг уч ўғлиғаким, Ёфас ва Сом ва Ҳомдур етишур. Ва бу мужмал тафсили будурки, Нух алайҳиссалом тўфон ташвиридин нажот ва анинг маҳлақасидин ҳаёт топти, олам маъмурасида башар жинсидин осор ва инсон навъидин намудор колмайдур эрди. Ёфасники, таворих аҳли Абут-турк битирлар, Хито мулкига йиборди ва

Сомники, Абул-фурс битирлар, Эрон ва Турон мамоликининг васатида волий қилди ва Ҳомники, Абул-ҳинд дебдурлар, Ҳиндистон билодиға узатти. Ва бу уч пайғамбарзода авлоду атбои мазкур бўлгон мамоликда ёйилдилар ва қалин бўлдилар.

Ва Ёфас ўғлонники, Абут-туркдур, тарих аҳли иттифоқи била дебдурларки, нубувват тожи билан сарафроз ва рисолат мансаби била кардошларидин мумтоз бўлди. Ва уч тилки, туркий ва форсий ва ҳиндий бўлғай, бу учовнинг авлод ва атбои орасида шоеъ бўлди. Чун Ҳом Нўх алайҳиссаломга беадаблиқ қилгон жиҳатдин анинг муборак тилига Ҳом борасида қарғиш ўтуб эрди, бу сабабдин анинг ранги баёзи саводға мубаддал бўлуб, тили шикасталиқ зоҳир қилиб, фасоҳат ва балоғат ҳулясидин орий қолди ва авлоду атбоиқи, Ҳинд кишвари аҳли бўлғайлар, лавнлари мактаб аҳли машқи варақидек шибҳранг, балки шабгун ва тиллари атфолнинг учи ушалгон қаламидек ўзгача адо била таҳриру тақрир зеваридин ожизу забун қолдилар. Онсиз ҳам бўлмағайким, бирор варақ юзини мураккаб кароси била ўз юзлари сафҳасидек қаро қилмағайлар ва ўз тилларидек шикаста қалам тили била адо этмағайлар. Аммо, ул сафҳа рақамин ўзларидин ўзга киши билмас ва ул калогполарни ул савод аҳлидин ўзга биров ўкумас ва фаҳм қилмас. Чун арабий тил ва мақол била калом ва ҳиндий алфоз била музахрафоти нофаржом, бири ғояти шараф ва улувви манзаладин ва бири ниҳояти нахусат ва дунувви мартабадин орадин чиктилар. Қолди туркий алфоз била максуд адоси ва форсий иборат била калом маъноси.

Андоқ маълум бўлурки, турк сортдин тезфаҳмрок ва баланд идрокрак ва хилқати софрок ва покрак махлуқ бўлубдур ва сорт туркдин тааққул ва илмда дақиқрок ва камолу фазл фикратида амийқрок зухур қилибдур ва бу ҳол туркларнинг сидқу сафо ва туз ниятидин ва сортларнинг илму фунун ва ҳикматидин зоҳирдур. Ва лекин тилларида камол ва нуқсон ҳайсиятидин фоҳиш тафовутлардурки, алфоз ва иборат вазъ қилурда турк сортқа фоиқ келубдур ва ўз алфозида ишорати иборатиға мазийятлар кўргузуптурки, ўз маҳаллида, иншооллох, мазкур бўлғай.

Яна туркнинг мулоямати табъининг сортдин ортуғлиғиға далиле мундин возиҳрок ва шоҳиде мундин лойиҳрок бўла олурмуқим, бу икки тоифанинг йигити ва кариси, балки улўғдин кичик – бориси орасида ихтилот алассавиядур. Ҳар миқдорки, бу бирининг у бири била омизиш ва гуфту-гузори бор, ул бирнинг ҳам бу бир била ҳамонча такаллуму гуфтори бор. Ва сорт орасида аҳли табъ ва дониш зумраи илму зехн ва бийниш кўпрақдур. Ва турк элида ажлоф ва сода эл сортдин зиёдадур. Аммо туркнинг улўғдин кичигиға дегинча ва навкардин бегиға дегинча сорт тилидин баҳраманд-

б а й т:

Истасам давр аҳлидин ишқинғни пинҳон айламак,
Кечалар гаҳ инграмакдур одатим, гаҳ синграмак.

Форсийда бу мазмунки бўлғай, шоир не чора қилғай?!
Ва сиктамоқким, йиғламоқта муболағадур, турк бу навъ адо қилибдур-
ки,

б а й т:

Ул ойки, кула-кула қироғлатти мени,
Йиғлатти мени демайки, сиктатти мени.

Яна бийик ун билаки, эътидолсиз ошуб била йиғлағайлар, ани ўкурмак
дерлар ва туркчада ул маънида бу матлаъ борким,

б а й т:

Ишим тоғ узра ҳар ён ашк селобини сурмакдур.
Фирок ошубидин ҳар дам булут янглиғ ўкурмакдур.

Чун ўкурмак лафзи мукобаласида форсий тилда лафз йўқтур. Фор-
сийгўй шоир мунунгдек ғариб мазмун адосидин маҳрумдур. Яна йигла-
моқнинг ўкурмаки мукобаласида **инчкирмак** дағи бор ва ул инчка ун
била йиғламоқдур ва ул турк лафзида бу навъ таркиб била адо топиб-
дурурким,

б а й т:

Чарх зулмидаки, бўғзумни кириб йиғлармен,
Игирур чарх киби инчкириб йиғлармен.

Аммо, йиғламоқта **хой-хой** лафзин адода ўзларин туркийгўйларга ша-
рик қилибдурлар ва бу лафз ҳам аслан туркий услубдур ва фақирнинг бу
мактаи машҳурдурким,

б а й т:

Навоий, ул гул учун хой-хой йиғлама кўп
Ки, ҳай дегунча не гулбун, не ғунча, не гул бор!

Яна турк алфозида **қимсанмоқ** ва **қизғанмоқ** икки ғариб лафздурки,
анинг адоси бу байтда борки,

б а й т:

Узорингни очарга қимсанурмен,
Вале эл кўрмагига қизганурмен.

Форсийгўй шуаро мундоқ хўб мазмун адосидин махжурдурлар.

Ошиқ аёғига тикан кирмакка алар «хор» лафзи била таарруз килибдурлар, аммо **чўкурки**, муълимроқдир, бу лафзлари йўқтур ва бу туркчада мундоқ адо топибдурким,

б а й т:

Чўкурларким, сенинг йўлунгда тевролмиш аёғимга,
Чекиб ул кўй гардин сурма тортармен қароғимга.

Яна ишқ тариқида махбуб наззораси муяссар бўлса, ошиқнинг ниёз юзидин **телмурмаги** асру муносиб ишдур ва бу лафз аларда йўқтур ва мунунгдек лафзлари ҳам йўқтур ва бу туркчада мундоқ дейилибдурки,

б а й т:

Тўкадур конимни ҳар дам кўзларинг боқиб туруб –
Ким, неча юзумга боққайсен йироқдин телмуруб.

Яна турк лафзининг махбуб жонибидин **ясанмоғи** муқобаласида сорт лафзида ораста ва оройиш лафзи бор. Аммо **безанмак** муқобаласида нима демай-дурлар ва ул ясанмоғнинг муболағасидур ва ани мундоқ дебдурларким,

б а й т:

Эрур бас чу ҳусну малоҳат санга,
Ясанмоқ, безанмак не ҳожат санга?

Ва хўбларнинг кўз ва қошлари орасинки, **қабог** дерлар. Форсийда бу узвнинг оти йўқтур. Маснавийда бир жамоат хўб таърифида мундоқ дейилибдурким,

б а й т:

Менгизлари гул-гул, мижалари хор,
Қабоғлари кенг-кенг, оғизлари тор.

Яна ишқ атворидаким, ашқ ва йиғламоқ муқобаласида **оҳ** ва иссиғ **дам** умдадур, турклар дамни **чокинга**, оҳни **илдиримга** нисбат бериб, дебдурларким,

б а й т:

Фироқинг ичра улус ўртамакка, эй моҳим,
Чокиндурур дамиму илдиримдурур охим.

Сорт тилида чокин ва илдириמדек мутаайин ва мўътабар икки нимага от қўймайдурлар ва араб тили била «баркун» ва «соикатун» била адо килибдурлар.

Ва ҳусн таърифида улуғроқ холғаким, турклар менг от қўйуптурлар, алар от қўймайдурлар. Турк бу таърифни бу навъ адо килибдурким,

б а й т:

Анингким, ол энгинда менг яратти,
Бўйи бирла сочини тенг яратти.

Агар бирин-бирин алфоз вазъидаким, алар тақсир килибдурлар, таарруз килилса, сўз узар. Невчунки, кўп воқеъдур.

Яна шеърда барча табъ аҳли қошида равшан ва мажмуъ, фусахо оллида мубарҳандурки, тажнис ва ийҳом бағоят куллийдур. Ва бу фархунда иборат ва хужаста алфоз ва ишоратда форсийдин кўпрак тажнисомиз лафз ва ийҳомангиз нукта борки, назмга мужиби зебу зийнат ва боиси такаллуфу санъатдур. Масалан, от лафзики, бир маъниси аламдур, яна бир маъниси марқабдур ва яна бир маъниси амрдурки, тошни ё ўқни от, деб буйурғайлар. Бу тажнисда мундоқ дейилибдурким,

б а й т:

Чун парию хурдур отинг, бегим,
Суръат ичра дев эрур отинг, бегим,
Ҳар хадангиким, улус андин қочар,
Нотавон жоним сари отинг, бегим.

Ва бу икки байтки, тажниси томдур, ҳам турк шуароси хоссасидурки, сортда йўқтур ва муни туюғ дерлар. Ва мунунг таърифин «Мезон ул-авзон» отлиғ арузки битилибдур, анда килилибдур.

Яна ит лафзи ва анда доғи бу навъ уч маъни бор, андоқки,

б а й т:

Эй рақиб, ўзни анга тутсанг ҳам ит,
Бизга раҳм айлаб анинг қўйидин ит.
Гарчи бор дўзахча ишқинг шуъласи,
Бизни ўз илгинг била ул сори ит.

Ва **туш** лафзида ҳам бу навъ уч маъни бор. Ва яна ён лафзида ва ёк лафзида ҳам бу ҳолдур ва бу навъ лафзки, анда уч маъни бўлғай, ҳад ва хасрдин кўпрак топилур.

Ва хили лафз ҳам топилурки, тўрт маъниси бўлғай, андоқки, **бор** лафзики, бир маъниси мавжудлугдур ва бир маъниси амрдур – борувға ва бир маъниси юкдур ва бир маъниси самардур.

Ва андоқ лафз ҳам топилурки, беш маъниси бўлғай: **соғин** лафзидекки, бир маъниси ёд қилмоққа амрдур ва бири сутлук қўй отидур ва ишк масти ва мажнуни ва бемори муқобаласида соғин деса, ҳар бириға итлок қилса бўлур.

Яна андоқки, **туз** лафзики неча маъни ирода қилса бўлур. Бири тузки, ўк ё найзадек нимани дерлар. Яна туз – ҳамвор даштни дерлар, яна туз – рост кишини дерлар, яна туз – созни тузмакка амр қилмоғни, яна туз – икки киши орасида мувофакат солмоғни дерлар. Яна туз – бир мажлис асбобини ҳам деса бўлур.

Ва **кўк** лафзин ҳам неча маъни била истеъмол қилурлар. Бири кўк – осмонни дерлар. Яна кўк оҳангдур. Яна кўк теграда кўкламакдур. Яна кўк кадоғни ҳам дерлар. Яна кўк сабза ва ўлангни дағи дерлар. Бу навъ алфоз ҳамки, уч маъни ва тўрт маъни ва ортуғроқким, ирода қилса бўлғай, кўп борки, форсий алфозда андоқ йўқтур. Ва маъруф ва мажҳул кофияда «вовий», «ёйий» ҳамки, форсий ашъорда воқеъ бўлур, икки ҳаракатдин ортук бўлмас. «Вовий» андоқки: худ ва дуд ва зўр ва нур. Ва «ёйий» андоқки: **пир** ва **шир**. Ва туркий алфозда бу маъруф ва мажҳул ҳаракат тўрт навъ топилур: ҳам «вовий»си ҳам «ёйий»си; «вовий»си андоқки, **ўтки**, шайъи муҳрикдур ва ўт мурур маъниси била ва ўт муқаммирга бурд жихатидин амр ва ўтки боридин ириқ ҳаракатдур, каллани ўтка тутуп, тукин аритур маънидадур. Яна бир мисол: **тўрки**, домдур, яна **тўрки**, андин дақиқроқдурки: куш ўлтурур йиғочдур ва **тўрки**, андин дақиқроқдур: уйнинг **тўри**дур ва **тўрки**, барчадин ариқдур: **тўрлуғни** ё эшикни **тўрмак** уйдур.

Ва «ёйий» мисол уч ҳаракатдин ортук топилмас: **бийизки** сорт «кадуд» дер ва **бийзки** «мо» ва «наҳну» маъниси биладур ва **бийизки** «дарафш» дерлар. Яна бир мисол: **терки**, термак маъниси биладур. Ва **терки**, андин дақиқроқдур, улдурки, сортлар ани «арак» ва «хўй» дерлар. **Тирки**, боридин ариқдур, ўк маъниси биладур. Ва бу навъ алфоз кўп, уч ҳаракат била вазъ қилибдурларки, ҳоло шоеъдур. Ва неча ҳуруфқа иборат вусъати учун, балки кофия сухулати учун бир-бирига ширкат берибдурларки бир лафзни. Ул жумладин бири, «Алиф» била «ҳо» орасида муносабат ва мушоракат берибдурларки, бир лафзни ҳам охири алиф лафз била кофия қилса бўлур. Андоқки, «аро» лафзин «саро» ва «даро» била кофия қилса бўлур, «сара»

ва «дара» била ҳам кофия қилса бўлур. Яна бир мисол: андоқки, «ядо» лафзин «садо» била кофия қилса бўлур, «бода» била ҳам қилса бўлур. Ва «вов» била «замма» орасида ҳам ул навъ ширкатдур. Андоқки, «эрур» лафзин «хур», «дур» лафзи била кофия қилса бўлур, «ғурур» ва «зарур» лафзи била ҳам жойиздур. Ва «ё» била «каса» орасида дағи бу навъдур, андоқки, «огир» ва «боғир» алфозин «содир» ва «қодир» алфози била кофия қилса бўлур, «таъхир» ва «тағйир» алфози била ҳам бўлурки, форсий алфозда бу сухулатлар йўктур.

Ва бу алфоз возеълари кўп нимада жузъётка таарруз килиб, ғариб мазмун ва мафҳумлар учун алфоз вазъ қилибдурлар, андоқки, баъзи масодирда ўтти.

Яна гизо ва ҳар таомки, еса бўлур, егулик дерлар ва сув ичмак ва ҳар ниманики ичса бўлғай ичкулнк дерлар ва сорт элининг кўпи, балки барчаси емакни ҳам ва ичмакни ҳам «хўрдани» лафзи била адо килурлар.

Ва улук кардош ва кичик кардошни иккаласин «бародар» дерлар ва турклар улугни – «оға» ва кичикни «ини» дерлар. Ва алар улуг, кичик киз кардошни ҳам «хоҳар» дерлар: Ва булар улугни – «эғачи» ва кичикни «сингил» дерлар. Ва булар отанинг ога-инисини «абоға» дерлар ва онанинг ога-инисин – «тағойи». Ва алар ҳеч қайсиға от тайин қилмайдурлар ва араб тили била «ам» ва «хол» дерлар. Ва кўкалтошни туркча тил била дерлар. Ва атка ва энагани ҳам бу тил била айтурлар.

Бир мутааййин нимақим, «ок уйдур», анга «хиргоҳ» от кўюптурлар. Аммо, анинг ажзосининг кўпини турк тили била айтурлар. Андоқки, тунг-лук ва узук ва тўрлуғ ва босруғ ва чиғ ва канот ва кўзанақ ва увуғ ва боғиш ва бўсаға ва эркина ва ало ҳозал-қиёс.

Ва ов ва қушки, салотин одоб ва русумида ҳар қайси бошқа мутааййин иштур, иккаласин, «шикор» дерлар. Ва овда умдаки кийикдур, турк анинг эркагин «хуна» ва тишисин «қилчоқчи» дер. Яна суйқуннинг ҳам эркагин «буғу» ва тишисин «марал» дер. Сорт оху ва ғаваздин ўзга нима демас. Ва бир шўру шайнлиғ овки, тўнгуз овидур, анинг ҳам эркагини «қобон», тишисин «мегажин» ва ушоғин «чўрпа» дерлар. Ва сорт барчасин «хук» ва «гуроз» лафзи била айтур. Ва келдук қушқаки, анда муқаррар ва машхур илбосун ўрдақдур. Ва сорт эл илбосунни худ билмас. Дағи турк ўрдақнинг эркагин «сўна» ва тишисин «бўрчин» дер. Ва сорт мунга ҳам от кўймайдур. Ва нар ва мода иккаласин «мурғоби» дер. Ва ўрдақнинг анвои билур қушчилар қошида, масалан, жўрка ва эрка, суктур ва олмабош ва чоқирканот ва темирканот ва алабуға ва алапука ва боғчол ва бу йўсунлук дерларки, етмиш навъ бўлурким, сорт борисин мурғобиўк дер. Ва агар бир-биридин мутамайиз қилса, туркча от била-ўқ айтур.

Яна ёзи кушларидин туғдоқ ва туғдори, чоғрук, килкуйрук, қўла-
пурға, япалоқ, кулод ва лаклак, жайлон, қорақуш, телбақуш, чакжиг-
дек кушлар отлари йўқтур, кўпин туркча айтурлар. Ва тоғу тузда жилға,
сўқмоғ, даваш, арғадол, киройишма, бурмоғ, секритма, сирт, учма,
ишма, ийлот, боқирўланғ, тўқай, кулкулак, сонғ, соянғ, чоқил, сой,
шўртангдек нималарнинг кўпиға от тайин қилмайдурлар. Ва жонвор-
ларнинг унидин бир от кишнамағиға шийҳа от қўйубтурлар; тева бўзла-
моғиға ва уй мунграмағиға ва эшак инграмоғиға ва ит ғингшимоғиға ва
улумоғиға лафз йўқтур.

Яна от анвоидаки, тубучоқ ва аргумоқ ва яка ва ёбу ва тоту йўсунлуқ
– борини туркча-ўқ айтурлар.

Ва отнинг ёшин дағи кўпракин туркча айтурлар. Бир қулунни «курра»
дерлар. Ўзга: той ва ғунан ва дўнан ва тўлон ва чирға ва ланға дегунча
фасихроқлари туркча дерлар ва кўпраги муни ҳам билмаслар. Ва отнинг
эйарин агарчи «зин» дерлар: аммо кўпрак ажзосин, мисли: жибилғир ва
хано ва тўқум ва жазлиғ ва уларчоғ ва ғанжуға ва жилбур ва кушқун ва
қантар ва туфак ва тўқа йўсунлуқ кўпин туркча айтурлар ва қамчинни
агарчи «тозёна» дерлар, аммо, булдурғасин ва чупчурғасин туркча айтур-
лар.

Ва жиба ва жавшан ва кўха ва қолғандурук ва қорбичи ва ке-
чим ва оҳа йўсунлуқ уруш асбобин ҳам турк тили била айтурлар.
Ва маъхудий албисадин мисли: дастор ва қалпоқ ва наврўзий ва тўппи ва
ширдоғ ва дакла ва ялак ва ёғлиғ ва терлик ва қур йўсунлуғ нималарни
борисин турк тили била айтурлар.

Егулуқлардин агарчи қўй мучаларидин баъзиға от қўюптурлар, аммо,
орқани ва ошуғлуғ иликни ва ён сўнғакни ва қобурғани ва игикни ва
ўрта илнк ва бўғузлағуни туркча айтурлар. Ва яна баъзи емақлардин қай-
моғ ва қатлама ва буламоғ ва қурут ва улоба ва манту ва қуймоғ ва
уркамачни ҳам туркча айтурлар. Ва қимизни ва сузмани ва бохсумни ва
бўзани дағи туркча айтурлар. Яна тутмоқ ва умоч ва кумоч ва толғонни
ҳам туркча айтурлар. Ва бу навъ жузъиётка машғуллуқ қилса бағоят кўп
топилур.

Аммо, қуллийрак калимотни адо қилали: араб тилининг сарфий ис-
тилоҳининг абвобида бир бобдурки, анга – муфоала боби от қўйуптур-
ларки, лафз бир мазкур бўлур, аммо икки киши феълиға муштамал-
дурки, бир навъ воқеъ бўлғай. Андоқки, «муораза» ва «муқобала» ва
«мушоара» ва «муколама» ва қуллий бобдур ва мунда азим фавоид хо-
сил. Ва форсийгўйлар мунча фасоҳат ва балоғат даъвоси била бу фойда-
дин маҳрум. Аммо турк булағоси бу фойдаға таарруз қилибдурлар. Ва

масдарға бир «шин» ҳарфи илҳок қилмоқ била ул максудни топибдурлар. Андоқки, «чопишмоқ» ва «топишмоқ» ва «қучушмоқ» ва «ўпушмақ» ва бу шоеъ лафздур. Ва бу лафз возеъи азизларға жойи таслим ва тахсиндурки, бағоят хўб килибдурлар. Ва бу фасохат била сорт фусаҳосидин тамом сижилибдурлар.

Яна арабий сарф истилоҳда икки мафъуллук феъллар борки, анинг адоси дағи муътабар ва куллийдур. Андин дағи сорт ва алар орий қолибдурлар. Ва атрок анға ҳам хўброк важҳ била мутобаат килибдурлар. Арабий андоқки, «Аътайту Зайдан дирҳаман», бу таркибда уч лафз мазкур бўлур. Алар лафзга бир ҳарф орттурсон била мунга ўхшаш бир замирни орттурубдурлар, бағоят мухтасар ва муфид тушубдур. Андоқки, **югурт** ва **қилдурт** ва **яшурт** ва **чикорт**. Яна бир адолари борки, баъзи алфознинг сўнггида «ч», «ёй»ки, «чи» лафзидур, ортурурлар, ё мансабнинг ё ҳунарнинг ё пешанинг изхори учунки, форсийда йўқтур, балки алар ҳам туркча айтурлар. Мансабда андоқки, **қўрчи** ва **сувчи** ва **хизоначи** ва **керак-яроғчи** ва **чавгончи** ва **найзачи** ва **шукурчи** ва **юртчи** ва **шилончи** ва **ахтачи** йўсунлук кўптур.

Хунар ва пешада андоқки, **қушчи** ва **борсчи** ва **қўрукчи** ва **тамғачи** ва **жибачи** ва **йўрғачи** ва **ҳалвочи** ва **кемачи** ва **қўйчи**. Андоқки, куш хунарида дағи бу истилоҳ, бордур, андоқки, **қозчи** ва **қувчи** ва **турначи** ва **кийикчи** ва **товушкончики**, сорт лафзида йўқтур. Ва алар мазкур бўлгонларнинг кўпин туркча айтурлар.

Яна бир навъ иборат ва адолари борким, бировдин бир ишни гумон элтмақ била ул ишни ул кишига нисбатгуна берурлар, йўқки, таҳқиқ юзидин, балки мазанна ва гумон ҳайсиятидин, аммо, мунда диққат кўптур. Андоқки, **боргудек** ва **ёрғудек** ва **кулгудек** ва **билгудек** ва **айтқудек** ва **қайтқудек** ва **урғудек** ва **сурғудек**. Ва бу форсийда бўлмас.

Ва баъзи алфознинг охирида бир «чим» ҳарфи васл қилурлар ва анинг била ул феълда суръат йўсунлук ирода қилурлар. Андоқки, **теккач** ва **айтгач** ва **борғоч** ва **ёрғоч** ва **топқоч** ва **сотқоч**. Яна бир «коф» ва «ре» ҳарфики, баъзи лафзнинг охирига илҳок қилурлар, андин муболаға ва саъй ирода қилурлар, андоқки, **билакўр** ва **қилакўр** ва **кетакўр** ва **етакўр**. Ва яна бир ранг ё бир сифатнинг ҳумули холиға муболаға учун анинг аввалида, аввал ҳарфига бир «п» ё «мим» изофа қилиб, ул шайъға зоиқ қилурлар: «п» мисоли: **оп-оқ**, **кап-қара**, **кип-қизил**, **сап-сариг**, **юп-юмалок**, **яп-ясси**, **оп-очуг**, **чуп-чуқур**. Бу навъ хили ҳам топилур «мим» мисоли: **қўм-қўк**, **ям-яшил**, **чўм-бўз**.

Яна бир «вов» ва «лом» баъзи лафзга илҳок қилиб бир муътабар ва махсус сифатқа таъйин қилурларки, салотининг хоҳ разм асбоби

учун ва хоҳ базм жихоти учун муътабардур. Андоки, хировул ва каровул ва чингдовул ва янковул ва сўзовул ва патовул ва китповул ва ясовул ва баковул ва шиғовул ва дақавулким, алар мундин орийдурлар.

Яна баъзи лафзга бир «лом» илҳок қилурларким, ул шайънинг ул сифатда русухига далолат қилур. Андоки, қахол ва ясол ва қабол ва тункол ва биркол ва тўскол ва севаргол.

Қилич била **чопмоғни**, **сўғлумоғни** ва найза била **санчмоғни** ва **илмоғни** барисин «зад» лафзи била адо қилурлар. Яна баъзи маҳал ва маконга бир «коф» илҳок қилиб, бир фасл ё бир амрға мансуб қилурлар. Андоки, **қишлоқ** ва **яйлоқ** ва **овлоқ** ва **қўшлоқ**. Ва бу ҳам ғарибдур. Ва форсийда ҳам баъзини турк тили била айтурлар.

Бу алфоз ва иборатда бу навъ дақойик кўпдурким, бу кунга дегинча ҳеч киши мунинг ҳақиқатиға мулоҳаза қилмагон жиҳатдин бу ёшурун қолибдур. Ва хунарсиз туркнинг ситамзариф йигитлари осонликка бўла форсий алфоз била назм айтурға машғул бўлубтурлар. Ва филҳақиқат агар киши яхши мулоҳаза ва тааммул қилса, чун бу лафзда мунча вусъат ва майдонида мунча фусҳат топилур, керакким, мунда ҳар навъ суҳангузорлиғ ва фасихгуфторлиғ ва назмсозлиғ ва фасонапардозлиғ осонрок бўлғай ва воқеъ осонрокдур.

Андин сўнграким, турк тилининг жомиййати мунча далоил била собит бўлди, керак эрдиким, бу халқ орасидин пайдо бўлгон табъ аҳли салоҳийат ва табъларин ўз тиллари турғоч ўзга тил била зоҳир қилмасалар эрди ва ишга буюрмасалар эрди. Ва агар иккаласи тил била айтур қобилиятлари бўлса, ўз тиллари била кўпрак айтсалар эрди ва яна бир тил била озрок айтсалар эрди. Ва агар муболаға қилсалар, иккаласи тил била тенг айтсалар эрди. Бу эҳтимолга худ йўл берса бўлмаским, турк улусининг хуштабълари мажмуи сорт тили била назм айтқайлар ва билкулл турк тили била айтмағайлар, балки кўпи айта олмағайлар ва айтсалар ҳам сорт турк тили билан назм айтқондек фасих турклар қошида ўқуй ва ўтқара олмағайлар ва ўқусалар, ҳар лафзлариға юз айб топилғай ва ҳар таркиблариға юз эътироз ворид бўлғай.

Пас, бу ҳайсиётлардин андоқ маълум бўлурким, чун бу тилда ғариб алфоз ва адо кўпдур. Муни хушойанда тартиб ва рабоянда таркиб била боғламоғининг душворлиғи бор. Мубтадий табъи ул назмни душворлиғ била боғламоқдин кўфт топиб, мутанаффир бўлур ва осонрок сари майл қилур. Чун неча қатла бу нав воқеъ бўлди, табъи хўй қилди, чун табиат муътод бўлди, ўз муътодин қўйуб, ғайр муътодғаким, мушкилрак ҳам бўлғай, майл қилмоги мутааззирдур.

Яна улким, ўз ҳамжинси ожизларни ҳам мойил, балки муштағил ушбу навъга кўрар ва замон ва расм аҳли тариқидин чикмоғни муносиб кўрмас ва бу навъ била колур.

Ва мубтадийға яна одатдурким, таъбидин ул нима бош урса, чун ўз зо-даи таъби ўзига махбуб эканга мажбулдур, тиларки, ани бу фан аҳлига арз қилиб жилва бергай. Чун бу фан аҳли форсийгўйдурлар ва турк алфозидин баҳраманд эмаслар, таъби ул жонибдин эъроз қилиб, бу фанга машғул эл сари майл кўргузур.

Эмдики, майл кўргузди, муносабатлар топиб ҳам бу хайлдин бўлур, ан-доки, бу замонда бўлубдур. Бори ҳар такдир билаки бор, бовужуд турк ал-фозининг форсийға мунча мазиййати ва нафс ул-амрда мунча диккати ва ву-съати назм тариқида шоеъ эмас эрди ва китмон ниҳонхонасиға тушуб эрди, балки матрук бўлурға ёвушуб эрди. Бу хоксорга сибо авоилидаким, оғиз ҳуккасидин бирор гавҳар зоҳир бўла бошлар, ул гавҳарлар ҳануз назм сил-кига кирмайдур эрдиким, замир дарёсидин назм силкиға тортилғон гавҳар-лар таъб гаввоси саъйи била оғиз соҳилига келабошламоқ кўргузуб эрди. Чун мазкур бўлғон қоида билаким, адо топти – майл форсий сари бўлди. Аммо чун шуур синниға кадам кўюлди, чун ҳақ субҳанаҳу ва таоло таъбға ғаробат сари майлни зотий ва диккат ва душворписандликка шуруъни жи-биллий қилиб эрди, турк алфозиға дағи мулоҳазани лозим кўрулди – оламе назарға келди, ўн саккиз минг оламдин ортуқ, анда зебу зийнат ва сипехре таъбға маълум бўлди, тўккуз фалакдин ортуқ, анда фазоу рифъат; махзане учради, дурлари кавокиб гавҳарларидин рахшандароқ ва гулшане йўлуқти, гуллари сипехр ахтаридин дурахшандароқ; харими атрофи эл аёғи етмакдин масун ва ажноси ғаройиби ғайр илиги тегмакдин маъмун. Аммо, махзани-нинг йилони хунхор ва гулшанининг тикани беҳадду шумор. Хайолга келди-ким, ҳамоноки, бу йилонлар неши наштаридин таъб аҳли хирадмандлари бу махзандин баҳра топмай ўтултурлар ва кўнгулға андок эврулдиким, гўёки бу тиканлар сарзаниши зараридин назм хайли гулдастабандлари бу гулшандин базм тузгуча гул иликлай олмай йўл тутубдурлар.

Чун бу тариқда ҳиммат олий эрди ва таъб бебоку лоуболий, ўтарга кўймади ва тамошосидин тўймади. Ул олам фазосида таъб сипоҳи турк-тозлиғлар тузди ва ул сипехр ҳавосида хаёл қуши баланд парвозлиғлар кўргузди ва ул ганж жавоҳиридин замир сайрафийси ниҳоятсиз қийматлиғ лаълу дуррисамин олди. Ва ул гулшан раёҳинидин кўнгул гулчини ҳад ва ғоятсиз наххатлиғ гул ва ёсуман кўйниға солди.

Чун бу мавоҳиб била ғинолар ва бу ғанойим била истиғнолар муяссар бўлди, мунунг натойижи гуллари рўзгор аҳлига беҳаду миқдор очила бош-лади ва бошлариға беихтиёр сочила киришди. Ул жумладин, бири «Ғаро-

йиб ус-сигар» девонидурким, кичик ёшда тақририм гузориш ва тахриримдин нигориш топибдурким, маоний ғурабосин ғариб алфоз либосига кивурупмен ва халк кўнглин ул ғарибистон аҳли ўти била куйдурупмен.

Яна «Наводир уш-шабоб» девонидурки, йигитлик авоилида байоним килкидин намоиш девониға ва оройиш бўстониға кирибдурким, ул наводир тамошосидин йигитлик мулкида ғавғо солибмен ва мулк йигитлари кўнглидин орому қарорни олибмен. Яна «Бадое ул-васат» девонидурким, умр авоситида хаёлим хомаси анинг зебиға нақшбандлиғ ва зийнатиға сеҳрпайвандлиғ қилибдурким, ул бадеълар воситасидин шайдо кўнгуллар эшигин ишқ тоши била қоқибмен ва ул уйга фитна ва офат ўтин ёқибмен. Яна «Фавоид ул-кибар» девонидурким, ҳаёт авохирида тахаййулум хомаси ани рашки нигорхонаи Чин ва ғайрати хулди барин қилибдурким, анда улугларға фойдалар зулолин еткурупмен ва ҳаваслари шуъласига насойих зулолидин сув урубмен. Бу тўрт девон овозасин чун рубъи маскунга еткурупмен, «Хамса» панжасига панжа урупмен. Аввалким, «Ҳайрату-лаброр» боғида табъим гуллар очибдур, Шайх Низомий руҳи «Махзану-ласрор»дин бошимға дурлар сочибдур.

Яна чун «Фарҳод ва Ширин» шабистониға хаёлим юз тутубдур. Мир Хусрав дами «Ширин ва Хусрав» ўтидин чароғимни ёрутубдур. Яна чун «Лайли ва Мажнун» водисида ишқим пўя уруптур, Хожу ҳиммати «Гавҳарнома»сида нисоримға гавҳарлар еткуруптур.

Яна чун «Сабъаи сайёра» расадин замирим боғлабтур, Ашраф «Ҳафт пайкар»ининг етти ҳурвашин пешкашимға яроғлабдур. Яна чун «Садди Искандарий» асосин хотирим муҳандиси солибдур, Ҳазрати Махдум «Хираднома»сидин кўси ислоҳ ва имдод чолибдур.

Бу «Хамса» шуғлидин чун фароғат топибмен, тахаййулум гети навардин салотин таърихи даштига чопибмен, чун нома саводи зулматидин «Зубдат ут-таворих» адосин тузупмен, салотин ўлган отин бу хайвон суйи била тиргузупмен.

Чун «Насоиму-л-муҳаббат» нафаҳоти байонидин килким файзрасон бўлубтур, авлийоуллоҳ муқаддас руҳи файзидин олам тўлубдур. Чун «Лисону-т-тайр» алҳони била тараннум тузупмен, қуш тили ишорати била ҳақиқат асрорин мажоз суратида кўргузупмен. Чун «Насру-л-лаолий» хазоини таржимасига еттим, «Назму-л-жавоҳир» била маъни абкори ҳуллаларин мурассаъ эттим. Чун «Мезону-л-авзон» баҳрларида ғаввос бўлдум, ул меъёр била Насри Тусий узрин кўлдум.

Яна доғи расоилға қалам сурупмен ва макотибға ракам урупменки, форсий сеҳрсозлар ва паҳлавий афсона пардозлар ҳам анда авроқ ораста ва ажзо пироста қилибдурларким, доно ҳакам адолат юзидин кўз солса

ва бурунги форсий ва сўнги туркий латойиф ва дакойикидин бахра олса, хукм сўрар замонида ва ҳар қайсининг мартабасини таъйин қилур авонида умидим улдур ва ҳаёлимга андоқ келурким, сўзум мартабаси авждин қуйи инмагай ва бу тартибим кавкабаси аъло даражадин ўзга ерни беганмагай.

Бу сўзлардин хасм мундоқ билмасун ва муддаий бу навъ гумон қилмасунки, менинг таълим турк алфозиға мулоийим тушган учун таърифида муболаға изҳор қилурмен ва форсий иборатқа муносабатим озроқ учун инкор ва нафийға исрор кўргузурменким, форсий алфоз истифосин ва ул иборат истиқсосин киши мендин кўпрак қилмайдур эркин ва салоҳу фасодин мендин яхшироқ билмайдур эркинким, умрум гулшанининг тоза баҳорининг таровати чоғи ва ҳаёт равзасининг наврас сабззорининг назоҳати вақтиким, ўн беш ёштин қирк ёшқачадурки, инсон хайлининг таъби булбули ҳар гул жамолиға шефта ва руҳи парвонаси ҳар шамъ ҳусниға фирифта бўлур, вақт бу авқотдур. Ва бу авқотда кўп ғариб воқеъ ходисдурки, ул воқеа биров ҳусну нозин ё ўз ишқу ниёзин шарҳ этарга боис бўлур. Ва бу ҳол ғазал тариқида мунҳасирким, ё айтурға мутааммил бўлулғай ё ўқуриға муштағил. Ўқуриға давовиндин бу фақир мутолаасиға кўп машғул бўлмағон девон оз эркин. Батаҳсис, ишқу дард аҳлининг раҳбар ва пешрави Амир Хусрав Дехлавий девониким, ошиқликда дарду ниёз ва сўзу гудоз тариқин ул мунташир қилди ва онинг ишқи машъалидин бу партав олам тийра хокдониға ёйилди.

Яна ҳақиқат аҳлининг сархайл ва сарафрози Хожа Ҳофиз Шерозий нуқот ва асроринки, анфоси руҳулқудсдин нишон берур ва руҳуллоҳ анфосидин асар еткурур.

Яна бу фақирнинг пиру устоди ва тариқат аҳлининг соҳиби иршоди, жамъ аҳлуллоҳнинг муқтадо ва шайх ул-исломи Ҳазрати Махдумий Нурул-миллат вад-дин Мавлоно Абдурахмон Жомий қуддиса сиррухунинг руҳпарвар латойифи ва руҳгустар заройификим, андин ҳар ғазал «кал-ваҳйил-мунзал» ва ҳар рисола «кал-аҳодисин-набийи мурсал» олий шон ва рафъе макондурким, алардин ҳар лафз қийматда дурри саминдин обдорроқ ва хиркатда лаъли оташиндин барққирдорроқ. Ва иккаласи мазкур бўлгон азиз каломи мўъжиз низомидин анда чошни ва насиб ва ўз ишқу камолоти ва ниҳояти холоти мунга изофаки, ҳазо шаъўн ажиб. Барчасиға кўп қатла ўтупмен, балки кўпин ёд тутупмен ва қасойид ва газалиётларининг ғаройиб ва латофатин билибмен, балки ғариброқ ва латифроқлариға татаббуъ дағи қилибмен. Қасойиддин Амир Хусравнинг «Дарёи аброр»иким, машхур мундоқдурки, дер эрмиш бўлғайки, «Юз минг байтдин ортуғ девонларим газалиёти ва қасойид ва маснавийларим абъёти агар олам саҳифасидин йуйулса ва даврон саҳифасидин маҳв бўлса ва бу қасида қолсаки,

анда маъни истийфойи вофийдур, бу фан аҳлига менинг фазойилим далилига кофийдур» ва матлаъи машхурдурким,

н а з м:

Кўси шах холийу бонги гулгулаш дарди сар аст,
Ҳар ки қонеъ шуд ба хушку тар, шахи баҳру бар аст.

Ва бу шеърға Ҳазрати Махдумий Нуран жавоб айтибдурлар ва отин «Лужжат ул-асрор» битибдурлар. Ва матлаи будурким,

б а й т:

Кўнгури айвони шах к-аз кохи кайвон бартар аст,
Рахнаҳо дон к-аш ба девори хисори дин дар аст, –

ки, агар ул «Дарёи аброр»дур, бу абри баҳордурки, мартабада андин баландрок ва баҳрада андин фойдамандрокдурки, анинг устига соя солурға ёйила олур ва бошига дурафшонлиг даги қила олур. Фақир иккаласи бузургвори рафеъ миқдорға ниёзмандлиг ва гадолиг юзидин татаббуъ қилибмен ва отин «Тухфату-л-афкор» дебмен. Ва матлаи будурким,

б а й т:

Оташин лаъле ки тожи хусравонро зевар аст,
Ахгаре баҳри хаёли хом пухтан дар сар аст.

Ва кўп маъниангиз иборат ва таъмияомиз ишорат изофа қилибменки, бу фан ахлининг моҳирлари мусаллам тутуптурлар. Ва ҳар кишига бу бобда тараддуд бўлса, Ҳазрати Махдумий Нураннинг «Баҳористон» отлиг китобинким, ани «Баҳористони ҳаёт ва нигористони нажот» деса бўлур, бу матлаъни битибдурлар ва истишход юзидин таърифин айтибдурларки, бу маншури давлат сипеҳр токига осилса ери бор ва бу туғройи саодатни Муштарий бўйнига овиза қилса, мужиби мубохот ва ифтихордур. Ул китобни олдик ва бу маҳални топиб назар солдик ва билдикки, улча мен таърифида таҳрир қилибмен, тақсир қилибмен.

Яна Мир Хусравнинг «Миръоту-с-сафо» отлиг қасидасигақим, халлоқул маоний Хоконий Шервоний татаббуъе қилибдур ва матлаи будурким,

б а й т:

Дилам тифл асту пири ишк устои забондонаш,
Саводул-важҳ сабаку, масканат кунжи дабистонаш,

Ва Ҳазрати Махдумий Нуран анинг жавобида «Жилоу-р-руҳ» отлиғ касидани дебдурлар ва матлаи будурким,

б а й т:

Муаллим кист, ишқу кунжи хомуши дабистонаш,
Сабак нодонийу доно дилам тифли сабақхонаш.

Ва фақир ҳам «Насиму-л-хулд» касидасин иккаласи бузургворға татаб-буь қилибмен ва матлаи будурким,

б а й т:

Муаллим ишқу пири ақл дон тифли сабақхонаш,
Паи таъдиби тифл инак фалак шуд чархи гардонаш.

Бу касидада дағи кўп маоний гавҳари дарж ва умр накди харж бўлуб-дур.

Яна «Рух ул-қудс» касидасин баланд овоза қилибменки, қудсийлар руҳин андин тоза қилибмен ва матлаи бу дурурким,

б а й т:

Зиҳи ба хомаи қудрат мусаввар ашё,
Ҳазор накши ажиб ҳар замон аз у пайдо.

Яна «Айну-л-ҳаёт» касидаси зулолин еткурупменки, гафлат аҳлининг ўлук баданларига жон кивурупмен ва матлаи будурким,

н а з м:

Ҳожибони шаб чу шодурвон савдо афғананд,
Жилва дар хайли бутони моҳсиймо афғананд.

Яна «Минҳожу-н-нажот» касидасида ҳидоят тариқин тузупмен ва залолат аҳлиға нажот шахроҳин кўргузупмен ва матлаи будурким,

б а й т:

Зиҳи аз шамъи руют чашми мардум гашта нурони,
Жаҳонро мардуми чашм омади аз айни инсони.

Яна «Куту-л-қулуб» касидасинки, килким сабт этибдур, ҳақиқат йўлида заъфлиғ кўнгулларга ул кутдин қувват этибдур ва матлаи будурким,

б а й т:

Жаҳон ки марҳалаи танги шоҳроҳи фаност,
Дар ӯ масоз иқомат ки роҳи шоҳу гадост.

Бу олти қасида ҳамд ва наът ва сано ва мавъизатдур ва аҳли тасаввуф ва хақиқат тили била маърифат.

Яна зоҳир шуароси тариқида ҳам тўрт қасидаки, «Фусули арбаа»ға мавсумдур ва андин тўрт фасл: харорат ва бурудат ва рутубат ва йубусати кайфияти маълум, хомам ракам қилибдурки, тўрт фасл хосийяти асаридек рубъи маскунға ёйилибдур.

Яна суханпардоз устози олий шон Хожа Калимиддин Салмонки, қасида майдонининг чобуксуворидур ва ўз замонининг беназир сухангузори, машхурдурки, чун маснуъ қасидаси тартибиға калам суруптур, ўн саккиз йилда итмомға еткурубдур. Воқеан ише қилибдурки, назм аҳли анинг тааммуқида ҳайрон ва тааммулида саргардондурлар, тарсиъ санъатиким, матлаъдин ўзга байтда бўла олмас, ул қасиданинг агарчи мустахраж матлаи ростдур, аммо асли матлаъда аввалғи мисраънинг бир лафзи била сўнғги мисраънинг бир лафзида таҳаллуф қилибдур ва матлаъ будурким,

б а й т:

Сафои сафвати рўят бирехт оби баҳор,
Ҳавои жаннати қўят бибехт мушки татор.

Бу матлаъға татаббуъ қилгон кўп суханварлар ва назмгустарлар чун муқобалада дебдурлар, лат ебдурлар. Бу фақирнинг матлаи будурки,

б а й т:

Чунон вазид ба бўстон насими фасли баҳор,
К-аз он расид ба ёрон шамими васли нигор.

Басорат аҳли мулоҳаза қилсалар билурларки, бу матлаъ тарсиъға воқеъ бўлур, айбдин муарро ва мурассаъға келур, эътироздин мубарродур. Бу навъ шеърнинг таъкид ва муболағаси учун яна бир рубоий ҳам дебменки, то Халил бинни Аҳмад рубоий қондасин вазъ қилибдур, тарсиъ санъатида рубоий айтилгон эшитилмайдур, балки йўктур ва ул будурким,

р у б о и й:

Эй руи ту кавкаби жаҳон орое,
Вэй буи ту ашҳаби равон осое,

Бе муи ту, ё раб, чунон фарсое,
Гисуи ту чун шаби фиғон афзое.

Яна форсий газалнёт девони Хожа Ҳофиз тавридаким, жамиъ сухан аролар ва назм пийролар назарида мустахсан ва матбуъдур, тартиб берибменким, олти мингдин абъети адади кўпракдурки, кўпрак ул ҳазрат шеърига татаббуъ вокеъ бўлубтур. Ва баъзи Ҳазрат Шайх Муслиҳиддин Саъдий қуддиса сирруҳуғаким газал таври мухтарийдур. Ва баъзи Мир Хусравғаким, ишк оташкадасининг шуълаангизидур ва дард ғарибхонасининг ашк рези. Ва баъзи Ҳазрат Махдуми Нуранғаким, камол авжининг меҳри ломиидур ва мазкур бўлгон азизлар ҳолотининг жомиики, бу девон халойиқ орасида шоеъдур ва рўзгор аҳлининг таъълари ул сари рожеъ ва анда кўп турлук дилкаш адолар ва дилпазир маънолар вокеъдурки, тафсилли бу фақирдин муносиб эмас. Ва анда ҳар навъ назм аснофидин, мисли: муқаттаот ва рубоийёт ва маснавий ва таърих ва луғаз ва ул жумладин беш юзга яқин муаммоким, кўпи Ҳазрат Махдуми Нуран муборак назариға етибдур ва ул ҳазратнинг ислоҳ ва таҳсинин шарафин касб этибдурким, хомамдин рўзгор сафҳасиға ёзилибдур ва қаламим лайлу наҳор авроқида накш қилибдур.

Булардин доғи бошқа, йигитлигим замони ва шабоб айёми авонида кўпрак шеърда сеҳрсоз ва назмда фусунпардоз шуаронинг ширин ашъори ва рангин абётининг эллиқ мингдин ортук ёд тутупмеп ва алар завқу хушҳоллигининг ўзумни овутупмен ва салоҳу фасодлариға фикр айтибмен ва махфий дақойиқиға тааммул ва тафаккурлар била етибмен ва форсий алфоз айбу хунари мулоҳазаси идроқида таълим ўзин солмайдур, балки ул водий қатъида қилким равандаси тезгомлиғ била қадам урмагон ер қолмайдур.

Ва ўтуз йилдин ортук ва қирқ йилға яқиндурким, Хуросон мулкиким, фазлу камол аҳлиға олам мамолиқининг мисри муаззами ва саводи аъзамидур, бу мулкнинг жамиъ назм аҳли, шуаройи ширин каломи ва фусаҳойи вожибул-эҳтироми ҳар не ҳар маъни билаким, авроқ юзига оройиш ва ҳар алфоз билаким, ажзо узориға намойиш берибдурлар, бу фақир суҳбатига еткурубдурлар ва бу заиф оллинда ўтқарибдурлар ва ҳақ ва ислоҳ илтимосин қилибдурлар ва хотирға келгон нуктаки, айтилибдур, инсоф юзидин мусаллам тутуптурлар ва агар баъзи ибод қилибдурлар далоилил била аларға хотирнишон қилилибдур, андин сўнгра қабул қилиб, ўзларин шоқир ва мамнун билибдурлар.

Ва басо маоний аҳли хурдадонлар ва дақойиқ хайли дақиқ баёнларки, Анзарий ва Салмон шеърида ҳар бири бирининг жонибин тутуб баҳслар қилиб,

сўзлари бир-биридин ўтмагандин сўнгра бу фақир оллига муҳокама учун келтуруптурурлар ва ҳар не ҳукм топибдурурлар мусаллам тутуб, мунокашлари бартараф бўлубтур. Ва ғазалда Мир Шохий ва Мавлоно Котибий ва алар ғайри тарафидин доғибу йўсунлуқ ва маснавийда ҳазрат Шайх Низомий ва Мир Хусрав Дехлавий жонибидин дағибу дастурлуғ кўп воқеъ бўлуптур. Барчадин куллийрак санад буқим, Ҳазрати иршод паноҳи наввара марқадаҳу Нуранки, каломи малики аллом ва аҳодиси мўъжаз низом, хайруланом алайҳиссалавоту васаламдин сўнгра форсий жамиъ сўзда алар сўзидин юқорироқ сўз йўқтур, кўпрак кутуб ва расойил ва ғазалиёт ва қасойиддаки, маоний ғавҳарларин назм силкига кийдурур эрдилар ва замир ниҳонхонасидин анжуман тамошогоҳиға жилва берур эрдилар, анинг мусаввадасин бурунрок бу фақирга илтифот ва эътиқод юзидин берур эрдиларким: «Бу авроқни ол ва боштин аёғиға назар сол, хотирингга ҳар не айтқудек сўз келса, айт», деб ва ҳар не ишорат бўлғониким, мазкур бўлди, зоҳир қилсам, макбул тушар эрди. Бу даъвоға далил буқим, ўндин ортиқ кутуб ва расойилда ул Ҳазрат бу фақирнинг отин мазкур қилибдурурлар. Ва кўпи таъб ва идрок ва мунга муносиб нималарга нисбат бериб, мастур қилибдурурлар. Бу қабул назари асаридин бир қарндин ортук султон ус-салотини сипеҳроийин суҳбатларида ва фирдавс тазйин хидматларидаким, аҳли каломдин ва мақолдин фазлу камол зумрасининг мажмаидур ва илму фазлнинг манбаидур, бу фақирнинг сўзига мартаба рафеъ ва мақола васеъ эрди ва ўзига сўз жиҳатидин азим эътибор ва сўзига ўз жиҳатидин бийик поя ва микдор.

Ва Султон ус-салотинки, мазҳари лутфи илоҳий ва музхири анвори ҳақойиқи номутоноҳийдур ва фархунда замири улум ғавҳарининг дарёси ва хўжаста хоотири хоксор бандалар зотининг кимиёсидур, бу тоифанинг кўпрак истилоҳ ва қавоидидин олий мажлисда сўз ўтса муҳотаб бу фақир, фасоҳат ва балоғат аҳли натоийжи таъбидин ҳар не мазкур бўлса, мушорун илайҳ бу ҳақирни қилур эрдилар. Ва ул микдор бу туфроғнинг рутбасин фалакка етқуруб ва онча бу зарранинг поясин куёшдин ошуруб эрдиларким, ўзларининг хуршед файз таъбларидин зухур қилғон рисолаки, ўз ғавҳаррез қаламларидин нигориш топибдурур ва ўз камоҳий ҳолатлари кайфиятида гузориш сурати тутубдурур, бу бойри бандаларини назм тариқининг барча навъида таърифлар битиб, соҳибқиронлик лақаби била сарафроз қилибдурурлар ва бемислу анбозлиғ васфи била мумтоз этибдурурлар ва муқаррардурурки, ҳумоюн таъблари замон мушқилотининг меъеридур, фархунда зехнлари олам дақойиқининг ҳаллоли ва соҳиб асори.

Бандаи хоксор агарчи туфроғдин ўқсук эрдим, аммо ул куёш тарбияти била ранго-ранг гуллар очтим ва афкандаи безътибор агарчи заррадин камрак эрдим, ул соҳиб тақвияти била гуногун дурлар сочтим ва дилсўз

абётим муножот ахлиға ошуб ва ғавго солди ва базмафрӯз ғазалиётим хароботийларға оху вовайло солди.

Ҳосили калом, андин сўнграким, мунча қавий далоил ва азим шавоҳид била бу фақирнинг вуқуфи, балки маҳорати бу фаннинг форсий ва туркий назмида собит ва равшан бўлди, агар бирни яна бирига таржих қилсам, керакки, бу тоифадин ҳеч кишига мусаллам тутуб, “саддака”, демакдин ўзга мақол ва мажол бўлмағай. Батахсиски, мунча бурҳони котеъ била ҳам катъ топқай ва истишҳодга бу мусавваданинг ҳар лафзи, йўқки, ҳар ҳарфи фарёд урғайлар ва ғавго кўтарғайлар.

Яна бир қуллия буким, то мулк араб хулафоси ва салотинида эрди, фалак ул вақтда назм дабирига араб тили била жилва берди, андоқки, Ҳассон Собитдек ва Лақитдек малик ул-калом суҳангузорлар ва маъний офарин фасоҳатшиорлар пайдо бўлдилар ва ўз тиллари била назм адосининг додини бердилар.

Бу муносабат била араб салотини дағи Иброҳим Маҳдидек ва Маъмун халифадек ва булардин ўзга ҳам салотинзодалар ғарро назмлардин касоид айттилар ва фавоид зоҳир қилдилар.

Чун мулкдин баъзи ақолим ва кишварда сорт салотини мустақил бўлдилар, ул муносабат била форсийгўй шуаро зухур қилдилар. Қасидада Хоконий ва Анварий ва Камол Исмоил ва Заҳир ва Салмондек ва маснавийда устоди фан Фирдавсий ва нодири замон Шайх Низомий ва жодуи ҳинд Мир Хусравдек ва ғазалда мухтариин вақт Шайх Муслиҳиддин Саъдий ва яғонаи аср Хожа Ҳофиз Шерозийдекки, буларнинг таърифи юқорирок чун шаммаи сурулупдур ва васфлариға қалам урулупдур. Сўзни узотмоқ ҳожат эмас ва калом татвилини маъни аҳли мустаҳсан демас. Ва бу муносабат била сорт салотинидин ҳам Султон Тўғрулдек ва Шоҳ Шужоъдек олий кадр подшоҳлар ва рафеъмартаба анжумсипоҳлар рангин абёт ва ширин ғазалиёт айттилар ва замонларида машҳур бўлди ва рўзгорлари авроқида мастур.

То мулк араб ва сорт салотинидин турк хонларға интикол топти, Ҳулогухон замонидин султони соҳибкирон Темур Кўрагон даврониғача турк тили била андоқ шоир пайдо бўлмадиким андин таъриф қилғуча, варақка ёзилғуча асар зоҳир бўлмиш бўлғай ва салотиндин ҳам андоқ нима манкул эмаски, биринчи қошида айтса бўлғай. Аммо, султон соҳибкирон Темур Кўрагон замонидин фарзанди халафи Шоҳруҳ Султоннинг замонининг охиригача турк тили билан шуаро пайдо бўлдилар. Ва ул Ҳазратнинг авлод ва аҳфодидин ҳам хуш таъб салотин зухурга келди: шуаро Саккокий ва Ҳайдар Хоразмий ва Атоий ва Муқимий ва Яқиний ва Амирий ва Гадоийдеклар. Ва форсий мазкур бўлгон шуаро муқобаласида киши пайдо бўлмади, бир Мавлоно Лутфийдин ўзгаким, бир неча матлаълари борким, таъб аҳли қошида ўқуса бўлур. Ул жумладин бири будурким,

Б а й т:

Улки ҳусн этти баҳона элни шайдо қилғали,
Кўзгудек қилди сени ўзини пайдо қилғали.

Ва салотиндин ҳам ўлгуча табъ асари ҳеч қайсидин зоҳир бўлмади ва
варақ юзига нақш қилгуча нима қолмади, Султон Бобурдин ўзгаким, бу
матлаъ алар табъи асаридурким,

Б а й т:

Неча юзунг кўруб хайрон бўлайин,
Илоҳи мен санга қурбон бўлайин.

То бу вақтқачаким, мулк бу дудмоннинг тахти салтанатиға хотам ва
тожи хилофатиға сазовор ва мусаллам, асолат баҳрининг дурри шоҳвори,
адолат маъданининг гавҳари олий миқдори, сипаҳбадлиг маъракасининг
Рустами достони, сипаҳдорлиг майдонининг Соми Наримони, сарафрозлиг
тожининг гавҳари зебандаси, базмсозлиг сипеҳрининг ахтари фархундаси,
жаҳондорлиг базмининг Искандари Жамшиджоҳи, жаҳонгирлиг анжума-
нининг хуршеди олампаҳои, рифъат жаҳонининг қуллаи гардунхароши,
адолат сипеҳрининг саҳоби гавҳарпоши, фазлу камол ҳадиқасининг мар-
думаки бийноси, такаллум ва мақол ҳадиқасининг булбули хушнавоси
ас-султони биннис-султон ал-хоқон бинни-л-хоқон муизз-ус-салтанат вад-
дунё вад-дин Абул Ғозий Султон Ҳусайн Баходирхон халадаллоҳ таоло
мулкаҳу ва салтанатаҳу ва афоза алал-оламина бирраҳу ва мукарраматиҳи.

Р у б о и й:

Ким, то фалак офоқ уза давр килур,
Анжум гули ҳар тун бу чамандин очилур,
Не шоҳ анинг зоти киби ёд билур,
Не табъ анинг табъидек истаб топилур.

Р у б о и й :

Токим фалак эврлур, давом ўлсун анга,
Иқбол бисотида мақом ўлсун анга.
Ҳам нутқ ила жонбахш калом ўлсун анга,
Ҳам назм каломи мустадом ўлсун анга.

Жаҳонбонлиқ тахтида мақом тутти ва кишварситонлиқ маснадида ором
топти – мулк силкига амният гавҳарларини чекти ва жаҳон мазраъида жа-

миййат доналарин экти, чун салим таъби гавҳари кони маоний эрди ва мустаким зехни мавриди файзи субҳоний, калом аҳлиға тарфия ва ибтиҳожлар ва калом хайлига равнак ва ривожлар даст берди. Ва ҳар илмда муфид таълифлар ва ҳар фанда мунтиж таснифлар қилдилар ва ғариб расойили маънавий зуҳур қилди ва ажиб давовин ва ғазал ва касойид ва маснавий ёйилди. Ва ўз шариф таъб ва латиф зехнаридин дағи, агарчи ҳам форсий демакка кодир ва ҳам туркча айтмоққа моҳир эрди, аммо аслий таъб иқтисоси ва шоеъ такаллум муносабати адоси била туркий девон тадвиниға майл қилдилар ва дилпазир абёт ва беназир ғазалиёт тартиб бердиларки, то Уторид фалак девонхонасининг каламзан ва роқимидур ва сипехр байтул-интизомининг рақамкаш ва нозими, андоқ гулшани дақойиқ гулу раёҳини била ораста ва ул навъ махзане маоний жавоҳири самини била пийроста кўрмайдур. Дақик маъни гулъузурлари салис алфоз кисватларида жилванамой ва ғариб максуд мохрухсорлари латиф адо ҳуллаларида чехракушой. Девон демайки, баҳри Уммондур, ҳар ғазал анда жавоҳирдин мамлу бир сафина; сафина демайки, хазинадур, ҳар байти бир уй маоний гавҳарларидин анда юз дафина, сўзнок абётини ўқуғувчининг нафаси эл кўнглин ўртамакка самуми офат ва дардмандона алфозини адо қилғувчининг уни харошидин маҳзунлар бағри жароҳат; иборати нишотлиғ замирларни мотамзада қилғувчи ва ҳарорати муздек совуғон кўнгулларни оташкада қилғувчи; хуруфи тартибида сеҳрсозлиғлар ва адоси таркибида фусунпардозлиғлар ҳосилки, туркча тил била бу навъ девонки, мазкур бўлди ва таърифи бу сифат ва ойн билаки, мастур бўлдики, бу йўсунлуқ ғаройиб йўқки, салотини мукаррами Доро ҳашамдин, балки шуаройи қудсий нафаси Масих дамдин вокеъ бўлмайдур ва ораға кирмайдур, вокеъ бўлди ва ораға тушти ва анинг зулоли ҳаётининг файзи қуёш чашмасидин ўтғали ёвушти ва бу тоифанинг бебахралари, бу рух нақидин баҳраёб ва лаб ташналари бу оби ҳаётдин сероб бўлдилар. Бовужуд бу султон ус-салотининг кимиёасар хотири ва хуршедосор замири дағи мунга мойилки, турк нозимлари ўз алфозлари била шеърға машғуллуқ қилғайлар ва кўнгул ғунчаси доғидинки, печлар чирманибдур баҳор насимидек анфос била гулдек очилғайлар. Ва илтифот ва эҳтимом юзидин баъзи маънилар топиб, назм қилурға ҳукмлар ҳам жорий бўлди ва сўз услубиға таъйинлар ва адосиға таълимлар ҳам изҳори бўлди. Турк улусининг хуш таъб беклари ва мирзодалари ва соҳиби зехни пок таъблари ва озодалари андоқки, керак машғуллуқ асбобин туза олмадилар ва ул навъ таъб натижаси кўргуза олмадиларки, андин хушғўйлуқ умиди тутса бўлғай, балки бу умидни аларнинг рўзгори ҳолиға ёвутса бўлғай. Турфароқ буқим, бу навъ подшоҳи сухандон тарғиби ва талқини, эҳсони ва таҳсини қондаи мутобаат ва мувофақатни унутуб ва жоддаи нофармон-

лиғ ва залолатни тутуб, кўпи, балки бориси форсийга мойил бўлдилар ва ул тил била назмға койил. Бу иш мундин ўзга бўла олмаски, турк тили таърифида андоқки, юкорирок мазкур бўлди: бовужуди алфоз касрати ва иборат вусъати ва маоний ғаробати ва адо салосати дилпазир боғламоқта суубат бор ва дилписанд тартиб бермақта таъб ранж ва укубат топар, лозим кўрунди турк тили шарҳида бир неча вараққа зебу оройиш бермак ва анда ҳазрати султон ус-салотин мулоямати таъб ва маҳорати зехнларин шарҳ этмак ва ҳумоюн раъйлари тартиб берган девон бобида бир неча сўз густохлиғ юзидин сурмак ва ул ҳазрат камоли донолик ва вуқуфи тавонолиғ ниҳоятидин бу фан асхобиға ва бу фазл арбобиға таълимлар бериб ва талқинлар қилиб, булар ул ҳазратнинг дақиқ сўзин ё англамай, ё англасалар буйурулгон йўсун била амал қилмай, ё қила олмай. Ва бу заифи хоксор ул ҳазратнинг қудсий нафаси посини асраб ва вожибул-изъон ҳукмлариға итоат ва фармонбардорлиқ қилиб, кўнглумдин ва тилимдин келганча ва қаламим ва илгимдин қувват фаҳм қилгонча ул ҳазратқа бовужуди бандалиғ ва ул бандалиғ била саодатмандлиғ ва фархундалиқ – шогирдликка дағи ўзумни мушаррафу аржуманд ва мубоҳийу сарбаланд қилдим. Ва йиллар турк тили ва назми қоида ва услубида билмаганларимни сўруп ва мушкилларимни ҳаллоли мушкилотим тобуғида арзга еткуруп, азим фойдалар топиб, куллий натижалар кўрдум. Ул Ҳазратнинг таълими ва тарбияти била ва раҳнамоилиғи ва тақвийати била ишим ул ерга еттиким, ул ҳазрат ўз пок таъблари натижасидин зоҳир бўлгон рисолаки, ўз маорифнигор қилки таҳрири эрди ва ўз латоифосор нутки тақрири, алқобимни юқори адо қилдимки, не унвон била сабт қилдиларки, мукаррар қилмоқ хожат эрмас.

Бу бандаға ҳам чун бу навъ азим давлатки, ҳақ субҳонаху ва таолонинг «Ал-мутақаллим» деган исмиға мазҳарийят бўлғай ва халойиқ орасида тақаллумда акрон ва амсолдин имтиёз ва эътибор ва улуг от била овоза ва иштихорғаки, ул ҳазратнинг иноят ва эҳтимомлари боис бўлди ва юқори мазкур бўлгон давовин ва маснавий ва сойир кутуб ва расоили маънавийки, то олам биносидур бу тоифадин ҳеч кимга ижтимоъе даст бермайдур ва ихтирое муяссар бўлмайдур, даст берди ва муяссар бўлди. Агарчи борчани ул Ҳазратнинг шариф исмиға мухаййал ва ҳумоюн алқобиға музаййал қилибмен, буларни сойир иноятлар муқобаласида тутуб «Ал-мутақаллим» исмиға мазҳарийатим узриға туркий ва сорт луғати кайфияти ва ҳақиқати шарҳида бу рисолаки жамъ қилиб битидим. Ва анга “Муҳокамату-л-луғатайн” от қўйдум, то турк эли тили фасоҳату диққати ва балогату вусъатики, ул Ҳазрат бу тил ва иборат била назм бисоти тузубдурлар ва Масиҳо анфоси ва Хизр зулолидин ўлук тиргузмак тариқин олам аҳлиға кўргузубдурлар, зоҳир қилдим. Ва ҳаёлимга мундоқ келурким, турк улуси фасихла-

рига улуғ ҳақ собит қилдимки, ўз алфоз ва иборатлари ҳақиқати ва ўз тил ва луғатлари кайфийатидин воқиф бўлдилар ва форсийгўйларнинг иборат ва алфоз бобида таън қилур сарзанишидин қутулдилар. Алар дағи ранж ва машаққатим муқобаласида, чун бу махфий илмдинки, зоҳир килибмен, вуқуф топсалар, умид улким, бу фақирни хайр дуоси била ёд қилғайлар ва руҳумни анинг била шод қилғайлар.

Р у б о и й:

Бу номаки, ёзди қаламим тортиб тил,
Таърихин анинг жумодийул-аввал бил,
Куннинг рақамини чоршанба қилғил,
Тўккуз юз йилдин ўтуб эрди беш йил.

“МУҲОКАМАТУ-Л-ЛУҒАТАЙН”НИНГ ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК ТИЛИДАГИ ИЗОҲЛИ БАЁНИ

БИСМИЛЛОҲИР РОҲМАНИР РОҲИЙМ

Инсонни нутқ ва тил шарафи билан бошқа махлуқотдан ажратиб қўйган, унинг тили ва нутқининг гузаллигини намоён қилган, инсонни (ўзининг) берган неъматларига шуқр қиладиган қилиб қўйган Аллоҳга ҳамду санолар бўлсин.

Рубоий:

Эй, сўз била қилган офариниш оғоз,
Инсонни арода айлаган маҳрами роз.
Чун, “кун фаякун” сафҳасига бўлди тироз,
Қилган ани нутқ ила боридин мумтоз¹

Субҳоноллоҳ, қандайин комилкудратдурки, инсонни “Хоммарту тийната одама бияди арбаъини сабоҳан”² каримаси мазмуни билан “аллам ал-асмоа куллаҳа”³ қобилияти берди ва уни “ал-мутакаллим”⁴ исмига сазовор қилди. Инсон бундай марҳаматга сазовор бўлиш шарафидан барча махлуқотдан юксакликда бўлди ва бу шарафлантириш билан барисидан ортиқликка эга бўлди.

Рубоий:

Яъники, чу оламини яратти Маъбуд,
Олам элига кудрат ила берди вужуд.
Инсон эди максудки, бўлди мавжуд,
Инсондин ҳам Ҳабиби эрди максуд.⁵

Шундай бир сўз эгасики, арабнинг сўзга чечани балоғат билан сайрашини фалак гулшанидан ошириб юборганда, унинг булбулдай нутқи “ана афсаҳу”⁶ тараннуми билан уларнинг тилини боғлаб қўйди ва даъволари овозасини ерга булади.

Рубоий:

Ул вақтки, не олам эди, не одам,
Қилмайдир эди буларни сун илги рақам.
Чун ул ўзининг хилқатидин урди дам,
Мантуки эди “кунта набиййан фафхам”⁷

Ва саллаллоҳу алайҳи ва ало олиҳи-т-тоййибина ва асҳабиҳи-т-тоҳирин ва саллама касирон, касиро.⁸

Сўз аҳли хирмонининг бошоқчиси⁹ ва сўз кийматбаҳо тошлари хази-насининг пойлоқчиси¹⁰ ва назм гулистонининг сайроқи булбули, яъни Навоий деб таҳаллус олган Алишер (ғоффара зунубаҳу ва саттора уйубаҳу)¹¹ мундай арз қилурким, сўз бир дур бўлиб, унинг дарёси кўнгилдир. Кўнгил шундай бир ўрин бўлиб, унда майда ва йирик маънолар тўпланган. Бу шунга ўхшайдики, гавҳар дарёдан гаввос кучи билан чиқазилади, унинг киймати эса, тошига қараб маълум бўлади. Сўзнинг дури ҳам кўнгилдан сўзга чечан киши воситаси билан нутқ шарафига эришади, унинг киймати ҳам ўзининг даражасига қараб шуҳрат қозонади ва ҳамма ёққа ёйилади. Нечунки, гавҳар киймат юзасидан жуда кўп даражаларга бўлинади, ҳатто бир дирамдан юз тумангача, деса бўлади.

Қитъа:

Инжуни олсалар муфарриҳ учун,
Минг бўлур бир дирамга бир мискол.
Бир бўлур ҳамки, шох қулоққа солур:
Қиймати мулк, ибраси амвол.¹²

Сўз дурининг айирмаси бундан ҳам чексиз ва даражаси бундан ҳам ниҳоясиздир. Шундайки, яхши сўздан ўлган баданга тоза руҳ етади, ёмон сўздан тирик танга ўлдирувчи захар хосияти пайдо бўлади.

Қитъа:

Сўз гавҳаредурки, рутбасининг
Шарҳидадур аҳл-и нутқ ожиз.
Андинки эрур хасис муҳлик,
Кўргузгучадур Масих мўъжиз.¹³

Ва ана шу сўзнинг турланиши-ю хилма-хиллиги шу даражадаки, уни идрок этиш ва тасаввур қилишнинг имкони йўқ. Агар муболағасиз, қиска тарзда баён қилинса ва қискача ёзиб чиқилса, (нутқ) етмиш икки навга бўлиниб, етмиш икки халқнинг сўзига айланишида ҳеч бир сўз йўқ; аммо, у шунчалар тафсилотга эгадир. Бу шундайки, ер юзи етти иқлимининг ҳар бирида неча мамлакат бор ва ҳар даштда неча-неча саҳрода яшовчи халқ, ҳар бир тоғнинг камарларида ва юқорисида, ҳар бир дарёнинг оролида ва киргоғида неча гуруҳ одамлар бор. Ҳар бир жамоанинг тиллари бошқаларидан ва ҳар бир гуруҳнинг сўзлашувлари яна бирларидан ўзгача ва бир неча хусусиятлар билан фарқлидирки, бу айирма – ўзгачалик бошқаларда йўқдир.

Шундайки, қушлар, ҳайвонлар ва йиртқичларнинг овоз чиқаришларида ҳар бирининг ўзгача қичкирик ва айтимлари ҳамда такрорланмайдиган наво-ю хонишлари бор. Аммо сўз ва гапдан мақсад маъно ва мазкур яратилганлардан мурод инсондир ва у маъно ва нутқнинг эгасидирки, шунинг учун сўз унинг сўзи хусусида боради.

Энди сўзни баён қилишга киришайлик: юқорида турфалиги ва бир-биридан айирмаси айтилган турли шаҳар, қишлоқ, тоғ, ўрмон ва дарё халқларининг барчасида маънони сўзлар орқали ифода қилинади ва у сўзлардан маъно англади.

Бу тилларнинг барчасидан араб тили (ўзининг) раволиги билан ажралиб турувчи, бадий безаклари билан мўъжиза кўрсатувчандирки, бунда ҳеч бир тил аҳлларининг даъвоси йўқ, сўзи “тўғри” дейишу ва иши таслим бўлиш, холос. Чунки буюк подшоҳнинг (яъни Тангри таолонинг) мўъжизали сўзи (яъни Куръони карим) ўша тилда тушган ва Пайғамбар алайҳис-саловати вас-саламнинг саодатга элтгучи ҳадислари ўша тилда айтилган. Ва буюк авлиёлару баланд даражали машойихлар сурган ҳақиқат ва маърифатларини таҳрир кийимига кийинтирган маъно гўзалларини кўпроқ ўша муборак ибораю кутлуғ сўз ва ишоралар билан адо қилибдулар.

Аллоҳ, Аллоҳ! Жон киргизувчи у боғда қандай тозалик ва кўнгил очувчи ул гулшанда қандай покизалик борки, унинг боғбони وَأَنْزَلْنَا مِنَ الْمَغْصِرَاتِ بِنُجْرٍ بِهِ حَبًّا وَنَبَاتًا وَجَبَاتٍ أَلْفَا مَاءٍ تَجَاجًا «ва анзалнаа мин ал-мўъсирооти маан сажжожан линухрижа биҳи ҳаббон ва наботан ва жаннаатин алфифан»¹⁴ каримаси билан сўзлайди ва хушнаво булбули Пайғамбарлик нутки ва хабарчилик хушовоз нағмаси билан сайрайди. Юқорида зикр этилган қушларнинг баъзиси “лав кашиф ал-ғитооа маа задат яқийнан”¹⁵ ифодаси билан хонишнинг охирига етади ва учар қушлар дўстлик изҳори ва тўғри йўл кўрсатиш нишонларидан ҳақ йўлга бошлаш куйини ва ҳақ йўлга ундаш садоларини изҳор этади.

Байт:

Ки, то бўлғай жиҳон боги, бу гулшан мевадор ўлсун,
Ҳаримида бу булбулларга бу гулбоғ бор ўлсун.¹⁶

Бундан сўнгра уч нав тил борки, ҳамма тилларнинг аслидир ва бу тилларнинг ўзига хос гўзалликлари уларда сўзловчиларнинг сўзларига кўркдир ва уларнинг шаҳобчалари бениҳоя кўпдир. Аммо, туркий, форсий ва ҳиндий тиллари асл тилларнинг келиб чиқишига асос бўлганки, ушбу ҳодиса Нуҳ пайғамбарнинг уч ўғли: Ёфас, Сом ва Ҳомга бориб тақалади. Бу қисқа сўзнинг тафсили шуки, Нуҳ тўфон фитнасидан халос топганда ва

барчасига кишининг эҳтиёжи тушади, сўзлашиш чоғида киши унга мухтож бўлади. Буларнинг кўпи шундай сўзларки, (форсчада) унинг мазмунини асло англашиб бўлмайди, баъзисини англаб бўлади, лекин бир сўзни тунтириш учун бир неча сўзни тизмагунча бўлмайди. Бу ҳам арабча сўзлар ёрдами билан бўлади. Турк тилида бундай сўзлар кўп топилади. Масалан, юкорида зикр этилган юзта сўздан бир нечаси устида шуғулланиб, исбот қилайлик, токи даъвогар қаршилик кўрсатганда уялиб қолсин, шунинг билан бошкаларини ҳам бунга қиёсласин.

Шоирларнинг улуғларидан баъзилари май таърифида муболаға қилиб-дурлар. Бу нарса одат бўлиб кетганки, май ичмак қоидалари тўғрисида кўп сўзлар юргизиб, ниҳоясиз хуш таблик кўрсатадилар. Бири *сипқармоқ* сўзидирким, муболаға бундан ўтмас. Туркча назмда шундай бошланма²¹ бор, байт:

Сокиё, тут бодаким, бир лахза ўзумдин борай,
Шарт буким, хар неча тутсанг лабо-лаб сипқарай²²

Қизик! Форсий шеър ёзувчилар ана шу сўзнинг маъносини беришга дуч келиб қолсалар, нима қилган бўлардилар.

Яна *“томшимоқ”*ки, ичишнинг ғоят завқилигидан тез ичмасу, лаззат топа-топа, оз-оз ичар. Бу гаройиб маъно адосида туркчада шундай матла бор, байт:

Сокий чу ичиб, манга тутар кўш,
Томший-томший ани қилай нўш²³.

Ёки *бўхсамоқ* сўзини қўллаб, турк ушбу матлани айтибди, байт:

Ҳажри андуҳида бўхсабмен, била олмон нетай,
Май иложимдур кўпуб, дайри фаноға азм этай²⁴.

Форсийгўй турк беклару мирзодалар *бўхсамоқ*ни форсий тилда қўлламоқчи бўлсалар, нима қиладилар?

Шеър (одатда) ошиқликга асосланади ва (унда) *“йигламоқ”*дан ортиқроқ ва доимийроқ иш йуктир ва (бунда унинг) турли кўриниши бор: *йигламсинмоқ* мазмунидаки, турк бундай дебди, байт:

Зоҳид ишқин десаки, қилғай фош,
Йигламсинуру кўзига келмас ёш²⁵.

Яна *инграмак* ва *синграмак* сўзлари ҳам борки, (мазмунни) “дард билан яширин, охиста йигламоқ” дир, ораларида фарқ оз топилур. Туркчада бу матла борким, байт:

Истасам давр аҳлидин ишқингни пинҳон айламак,
Кечалар гаҳ инграмакдур одатим, гаҳ синграмак.²⁶

Форсийда бу мазмунни ифодалашга тўғри келса, шоир нима қилган бўларди?

Яна “*сиқтамоқ*” сўзики, “*йигламоқ*”нинг муболагали ифодасидир. Турк бу тарзда адо қилибдурки, байт:

Ул ойки, кула-кула кироғлатти мени,
Йиғлатти мени демайки, сиқтатти мени.²⁷

Яна “кучли овоз билан, тенгсиз фигон билан йиғлаш ҳам борки, уни *ўкурмак* дерлар ва туркчада бу маънода матла борким, байт:

Ишим тоғ узра хар ён ашк селобини сурмакдур.
Фирок ошубидин хар дам булут янглиғ ўкурмакдур.²⁸

Форсий тилда “*ўкурмак*” маъносини берувчи сўз йўқдир, форсийғўй шоир бунингдек гаройиб мазмунни ифодалашдан маҳрумдир.

Яна *йигламоқ* нинг *ўкурмак* шаклига мазмунан зид бўлган *инчкирмак* сўзи ҳам бор ва у “ингичка овоз билан йигламоқ” дир. Ва у туркча тарзда мана шундай қўлланганки, байт:

Чарх зулмида бўғзумни кириб йиғлармен,
Игирур чарх киби инчкириб йиғлармен.²⁹

Аммо, *йигламоқ* нинг бир кўриниши бўлган *ҳой-ҳой* сўзини ишла-тишда форс шоирлари ўзларини туркларга шерик қилибдилар. Бу сўз ҳам аслан туркий услубдир ва фақирнинг бу мақтаи машҳурдиким, байт:

Навоий, ул гул учун ҳой-ҳой йиглама кўп
Ки, ҳай дегунча не гулбун, не гунча, не гул бор³⁰!

Яна турк сўзлари орасида *қимсанмоқ* ва *қизганмоқ* – икки гаройиб сўз борки, унинг қўлланиши мана бу байтда учрайди.

Узорингни очарға кимсанурмен,
Вале эл кўрмагига кизғанурмен.³¹

Форсийгўй шоирлар бундай гўзал мазмунни ифодалашдан махрумдирлар. Ошикнинг оёғига тикан киришини улар (яъни форсийгўйлар) *хор* сўзи билан ифодаляйдилар. Аммо, *чўкур* янада огритувчанрокдир (уларнинг) бундай сўзлари йўқдир. Туркчада бу шундай адо топибди:

Чўкурларким, сенинг йўлунгда тевролмиш аёғимға,
Чекиб, ул кўй гардин сурма тортармен кароғимға.³²

Яна ишк йўлида севганини кўриш насиб этса, “бундай дамда” ошикнинг зорланиб телмуриши ғоятда ўринли ишдир ва бу лафз (“*телмурмак*”) уларда (форсларда) йўқдир, туркларда бу (сўз) шундай ишлатилганки, байт:

Тукадур конимни хар дам кўзларинг бокиб туруб
Ким, неча юзумга бокқайсен йироқдин телмуруб.³³

Яна турк тилидаги севикли ёр *ясанмоғи* сўзига сарт тилида (тўғри келадиган) *ороста* ва *оройиш* лафзи бор. Аммо *безанмак*га мос келувчи бирон нима демайдилар ва у *ясанмоғ* нинг муболағали кўринишидир ва уни бундай дебдурларки, байт:

Эрур бас чу хусну малоҳат санга,
Ясанмоқ, безанмак не ҳожат санга.

Гўзалларнинг кўз ва кошлари орасини, *қабог* дерлар. Форсийда (инсон танасига хос) бу аъзонинг оти йўқдир. Маснавийда бир жамоат гўзаллар таърифиди бундай дейилибди, байт:

Менгизлари гул-гул, мижалари хор,
Қабоглари кенг-кенг, оғизлари тор.³⁴

Яна ишк бобида *ашк* ва *йигламоқ* мукобаласида *оҳ* ва *иссиғ дам* асос хисобланади. Турклар “*дам*”ни *чоқмоқ*га, “*оҳ*”ни *йашиш*га нисбат бериб, дебдурлар, байт:

Фирокинг ичра улус ўртамакка, эй моҳим,
Чокиндурур дамиму илдиримдурур оҳим.³⁵

Сарт тилида *чоқин* ва *илдири*мдек аник ва муътабар икки нарсага от кўймаганлар. Араб тилидаги *барқ* ва *соиқа* лафзлари билан адо килибдурлар.

Хусн таърифида “каттарок хол”га турклар *менг* от кўйганлар, улар эса от кўймаганлар. Турк бу таърифни шундай адо килибдур, байт:

Анингким, ол энгинда менг яратти,
Бўйи бирла сочини тенг яратти.³⁶

Агар улар (форслар) бажара олмаган сўз яшаш тўғрисида бирин-бирин тўхтала берилса, сўз узайиб кетади, чунки бундай ҳолат жуда кўпдир.

Яна барча шоирлар қошида равшан ва ҳамма сўз усталари олдида аник маълумдирки, шеърда *тажнис*³⁷ ва *ийҳом*³⁸ ходисаси умумлашгандир. Бу чиройли ибора ва гўзал белгиларда форсийдан кўра (туркчада) кўпроқ тажнисни билдирувчи сўз ҳамда ийҳомни англатувчи (сермаъно) сўзлар борки, бу назмни³⁹ безантиради ва санъатли қилади. Масалан: *от* сўзини олайлик: бир маъноси “от, исм”дир, яна бир маъноси “минадиган от” ва яна бир маъноси “амр” дирки, *тошни ё ўқни от*, деб буйғургайлар. Бу тажнисда бундай дейилибдирким, байт:

Чун парию хурдур отинг, бегим,
Суръат ичра дев эрур отинг, бегим,
Ҳар хадангиким, эл андин кочар,
Нотавон жоним сари отинг, бегим.⁴⁰

Бу икки байт *тажниси томдир*⁴¹ ҳамда, (у) турк шоирларига хос бўлиб, сартда йўқдир. Буни *туюг* дерлар. Бунунг таърифни “Мезон ул-авзон” отлиғ аруз (китобида) битилибдир, унда (баён) қилинибдир.

Яна *ит* сўзи, унда ҳам шунингдек уч маъно бор, андоқки, байт:

Эй рақиб, ўзни анга тутсанг ҳам ит,
Бизга раҳм айлаб анинг кўйидин ит.
Гарчи бор дўзахча ишқинг шуъласи,
Бизни ўз илгинг била ул сори ит.⁴²

Ва *туш* сўзида ҳам юкоридагидек уч маъно бор. Яна *ён* сўзида ва *ёқ* сўзида шундайдир. Бу хилдаги уч маъноли сўзлар хаддан ташқари кўп топилади.

Ва шундай сўзлар ҳам топилурки, тўрт маъноси бўлади. Чунончи, *бор* сўзики, бир маъноси – “мавжудлик”,⁴³ бир маъноси – “борувга амр”⁴⁴ (яъни, “кет” дея буйуриш) бир маъноси – “юк”дир, бир маъноси “самар” (мева) дир.

Шундай сўз ҳам топилурки, ундан беш маъно англашилади. Масалан, *соғин* сўзидекки, бир маъноси – “ёд килмокка буйрук”, бири – “сутли қўйнинг оти”дир, “ишқ мастлиги”ю “мажнунлиги” ва “хасталиги” муқобилида *соғин* деса бўлади ва ҳар бирининг ўрнида ишлатса бўлади.

Яна шунингдек, *туз* сўзики, ундан бир неча маънони англаш мумкин. Бири *туз* – “ўк ё найзага ўхшаш нарса”га айтилади, яна *туз* – “текис дашт”ни дерлар, яна *туз* – “тўғри киши”ни айтадилар, яна *туз* – “чолғуни созламокка буйрук”дир, яна *туз* – “икки киши орасида мувофакат солмок (келиштириш, яраштириш)”. Яна *туз* – “бирор мажлис (ўтириш) анжомлари”ни айтиш ҳам мумкин.

Ва *қўк* сўзини ҳам бир неча маънода ишлатадилар. Бири *қўк* – “осмон”-ни дейдилар, яна *қўк* – “оҳанг”дир, яна *қўк* – “тикарда кўкламак, кўклаб тикиш”, яна *қўк* – “қадағ(бўёк)”ни ҳам дерлар, яна *қўк* – “сабза ва ўланг” (яшиллик ва ўт-ўлан)ни ҳам дерлар.

Бу хилдаги уч, тўрт ва ундан ортиқроқ маъно англашиладиган сўзлар кўп, форсий сўзларда бундай нарсалар йўқдир.

Маъруф (белгили) ва мажҳул (белгисиз) кофияда “*вовий*” ва “*ёйий*” кофиялар форсий шеърларда келса ҳам, икки белгидан ортиқ келмайди. “*Вовий*” шундайки: *худ* ва *дуд* ҳамда *зур* ва *нур*; “*ёйий*” шундайки, *пир* ва *тир*.

Туркий тилда бу маъруф ва мажҳул белгининг ҳам “*вовий*”сидан, ҳам “*ёйий*”сидан тўрт хили топилади. “*Вовий*”си шундайки, *ўт* – “ёндирувчи нарса”дир ва *ўт* – “ўтиш” маъносидадир ва *ўт* – “киморвозга ютиш жиҳатидан буйрук”дир ва *ўтки*, ҳаммасидан ингичка ҳаракат билан айтилади, “каллани ўтга тутиб, тукини аритиш” маъносидадир. Яна бир мисол: *тўр* – “овчилар тўри”дир, яна ундан ингичкароқ айтиладиган *тўр* – “куш ўтирадиган ёғоч”дир, ундан нозикроқ бўлган *тўр* – “уйнинг тўри”дир. Ва юкоридагиларнинг барчасидан нозик айтиладиган *тўр* – “тўрлуг ва эшикдаги пардаларнинг нақши”дир.

Ёйий мисол уч ҳаракатдан ортиқ топилмайди: *без* – сарт уни “қудуд (гўштнинг беzi)” дейди; *биз* – (форсча) “*мо*” ва (арабча) “*наҳлу*” (биз, олмош) маъносидадир; *бийиз* – ундан (чўзикроқдир), форсчада “*дарафни*” (бигиз) дерлар. Яна бир мисол: *тер* – «термак» маъносидадир; ундан нозикроқ бўлган *тер* – сартлар уни *арақ* ва *хўй* дерлар; баридан нозик бўлган *тир* – “ўк” маъносидадир.

Бу хилда кўп сўзларни уч ҳаракат (уч хил унли) билан ясабдиларлар-

ки, ҳозирда ҳам тарқалгандир. Жумлани кенгайтириш ва қофияни осонлаштириш учун бир неча ҳарфни бир-бирига шерик қилибдирлар. Шу жумладан, «*Алиф*» билан «*ҳо*»⁴⁵ орасида шериклик ва муносабат пайдо қилибдиларки, бир сўзни охири “*алиф*” ли сўз билан қофия қилса бўлади. Шундайки, *аро* сўзини *саро* ва *даро* билан қофия қилса бўлади, *сара* ва *дара* билан ҳам қофия қилса бўлади. Яна бир мисол шундайки, *ядо* сўзини *садо* била қофия қилса бўлади, *бода* била ҳам қилса бўлади.

«*Вов*» била «*замма*» орасида ҳам шундай шериклик бордир. Андоқки, *эрур* сўзини *хур*, *дур* лафзлари била қофия қилса бўлади, *гурур* ва *зарур* сўзи билан ҳам мумкиндир.

”*Ё*” (йо) билан “*касра*” орасида ҳам шундайдир. Андоқки, *сагир* ва *багир* сўзларини *содир* ва *қодир* сўзлари билан қофия қилса бўлади, *тиғхир* ва *тиғйир* сўзлари билан ҳам бўладики, форсий сўзларда бундай энгишликлар йўқдир.

Бу сўзларни ясовчилар кўп жойларда жуда майда нарсаларга тўхталиб, қизик мазмун ва маънолар учун сўзлар яратибдиларки, баъзи масдарлар юкорида кўрсатиб ўтилди.

Яна ейиладиган озик-овқатни *егулик* дейдилар, ичиш мумкин бўлган нарсани *ичқулик* дейдилар. Сарт элининг кўпи, балки барчаси *емакни* ҳам ва *ичмакни* ҳам *хурдан* сўзи билан айтадилар.

Улуғ кардош ва кичик кардошнинг ҳар иккисини *бародар* дейдилар, турклар улуғни – *ога*, кичикни – *ини* дейдилар. Улар улуғ ва кичик қиз кардошни ҳам *ҳоҳар* дейдилар. Булар улуғни – *эгачи* ва кичикни – *сингил* дейдилар. Булар отанинг оға-инисини – *абога*, онанинг оға-инисини – *тиғойи* дейдилар. Улар ҳеч бирига от белгиламайдилар, араб тили билан *амм* ва *хол* дейдилар. *Кўкалтош*ни туркча айтадилар, *атка* ва *энага* ни ҳам бу тил билан айтадилар.

Бир аниқ нимақим, *оқ уй* дур, унга *хиргоҳ* деб от қўйганлар. Аммо, унинг бўлақларининг кўпини туркча айтадилар, андоқки, *тунглуку узук* ва *тўрлуғу босруг* ва *чигу қанот* ва *қўзанаку увуг* ва *боғишу бўсага* ва *эркина* ва шунинг сингари.

Подшоҳлар одоб ва русумида бошка-бошка бўлган ов ва қушнинг ҳар иккисига *шикор* дейдилар. Овда овладиган ҳайвонларнинг асосийси кийикдир, турк унинг эркагини *ҳуна*, урғочисини *қилчоқчи* дейди. Яна суйқуннинг эркагини – *буғу*, урғочисини – *марал* дейди, сарт эса *оҳу* ва *гавзан* дейди, холос.

Тўнғиз ови тўполон ва даҳшатли овлардандир. Унинг эркагини *қобон*, тишисини *мегажип*, ушоғни *чўрна* дерлар. Сарт эса барчасини *хук* ва *гуроз* дейди.

Қушларга келганда, буларнинг овладиганлари ичида тайинли ва машҳури *ўрдақ*дир. Сарт эл қушларни овлашнинг ўзини билмайди. Турк

Ўрдакнинг эркагини *суна*, урғочисини *бурчин* дейди. Сарт буларга ҳам от кўймасдан, нар ва мода иккаласини *мурғоби* деб атайди. Ўрдакнинг хилларини яхши биладиган кушчилар қошида, масалан, *жўрқайу эрка* ва *суқсуру олмабош* ва *чоқирқаноту темирқанот* ва *алдалдагаву алапука* ва *богчол*. Ва айтишларича, улар етмиш хилга боради, сарт эса барчасини факат мурғоби дейди. Агар бир-биридан ажратмоқчи бўлса, туркча ном билан айтади.

Яна дашт кушларидан *туғдоқу туғдори*, *чоғрук*, *қилқуйруқ*, *қўлапурга*, *яналоқ*, *қулод* ва *лаглак*, *жсайлон*, *қорақуш*, *телбақуш*, *чақжиг* дек кушларнинг отлари йўқдир, кўпини туркча айтурлар. Тоғ ва тузда *жилга*, *сўқмоғ*, *душ*, *аргадол*, *қиройишма*, *бурмоғ*, *секритма*, *сирт*, *учма*, *ишма*, *ийлот*, *боқирўланг*, *тўқай*, *кулкулак*, *сонг*, *сойанг*, *чоқил*, *сой*, *шуртанг* дек нималарнинг кўпига от тайин қилмайдилар.

Жониворларнинг товушидан бир отнинг кишнамагига *шпўҳа* деб от кўйганлар. Туянинг бўзламоғига ва сигирнинг мунграмагига ва эшакнинг инграмоғигаю ва итнинг ғиншимоғига ва у лимоғига (уларда) сўз йўқдир.

Яна отнинг *тубучоқу аргумоқ* ва *якаву ёбу* ва *тоту* йўсинлик хилларининг барини факат туркча айтадилар. Отнинг ёшини ҳам кўпрагини туркча айтадилар. Ёлғиз кулунни *қурра* дерлар, бошқаларини: *тойу*⁴⁶ *гўнан*⁴⁷ ва *дунану*⁴⁸ *тулон*⁴⁹ ва *чиргайу*⁵⁰ *ланга* сингариларни сўзга чечанлари туркча айтадилар, кўпчилиги буни ҳам билмаслар.

От эгарини гарчи *зин* десалар ҳам кўп жабдуқларини, мисли *жибилгиру хано* ва *тўқуму жазлиг* ва *уларчоғу ганжуга* ва *жилбуру қуюшқон* ва *қантару туфак* ва *тўқа* йўсинлиғ кўпини туркча айтадилар. Қамчинни *тозёна* десалар ҳам, аммо, *булдурга* сини ва *чупчурга* сини туркча айтадилар.

Яна *жибаву жавшан* ва *қўҳаву қолгандуруқ* ва *қорбичиву кечим* ва *оҳа* сингари урушга доир буйюмларни ҳам туркча айтадилар.

Маълум кийимлардан, мисли *дастору қалноқ* ва *наврузию тўппи* ва *ширдоғу дакла* ва *ялаку ёғлиг* ва *терлику қур* сингари уст-бошларнинг барчасини туркча айтадилар.

Егулуклардан гарчи кўй аъзоларининг баъзисига от кўйган бўлсалар ҳам, аммо *орқанию ошуглуг иликни* ва *ён сўнганкнию қобургани* ва *игикнию ўрта илик* ва *бўғузлағуни* туркча айтадилар. Яна баъзи емаклардан *қаймоғу қаплама* ва *буламоғу қурут* ва *улобаю мантию* ва *қуймоғу уркамачни* ҳам туркча айтадилар. Яна *қимизнию сузмани*, *боҳеумнию бўзани* ҳам туркча айтадилар. Яна *тупмочу умоч* ва *кумочу толгонни* ҳам туркча айтадилар. Бу хил майда-чуйда нарсаларга тўхталаверсак, жуда кўп топилади, аммо жиддийроқ сўзлар борасида сўз юритайлик.

Араб сарфи атамасининг бобларида бир боб борки, уни “муфоала боби” деб атайдилар. Бунда бир сўз айтилса ҳам, икки кишининг иш-ҳаракатини ўз ичига олади, ўзи бир хилда келади, масалан, «муораза» кўламли, «муқобала» (*қаршилашмоқ*), «мушоара» (*шеър айтишмоқ*), «муколама», бу кенг кўламли боб бўлиб, унда кўп фойдалар бор. Форсча ёзувчилар шунча усталик ва моҳирлик даъвоси билан бу фойдадан маҳрумдирлар. Аммо, туркнинг сўз усталари бу фойдага кўл уриб, масдарга бир «иши»⁵¹ кўшиш билан ўша мақсадни топганлар. Масалан: «*чопишмоқ*»у «*топишмоқ*» ва «*қучушмоқ*»у «*қушушмоқ*» ва бундай сўзлар кўп. Бундай сўзларни ясаган улугларга, шундай яхши иш қилганлари учун таҳсинлар айтиш керак. Бундай салоҳийатлари билан сартнинг сўз усталаридан тамом устун чиқибдилар.

Яна араб сарфи⁵² атамасида икки мафъулли (икки ишловчили) феъллар борки, унинг ишлатилиши ҳам мўътабар ва кенгдир. Бундан ҳам сартлар четда колганлар, турклар эса бунга ҳам жуда яхши равишда эргашганлар. Масалан, арабча: «*Аътайту Зайдан дирҳаман*» (Зайдга ақчани бердим) гапининг таркибида уч сўз бор, улар (турклар) сўзга бир ҳарф орттирганларидек, араблар бир замир (ҳарф)ни орттирганлар, бунинг билан жуда ихчам ва фойдали бўлиб чиққан. Андокки, “*югурт*”у *қилдурт* ва “*яшурт*”у *чиқурт*.

Яна бир қўлланишлари бор, у ҳам бўлса, баъзи сўзларнинг охирига мансаб ёки касб-хунарни билдирмак учун “*чиму ёй*”⁵³ кўшимчасини орттирадидлар. Бу ҳам форсийда йўқдир, балки улар ҳам туркча айтадилар. Мансабда андокки, *қўрчи* ва *сувчи* ва *хизоначи* ва *керак-яроғчи* ва *чавгончи* ва *пайзачи* ва *шукурчи* ва *юртчи* ва *шилончи* ва *ахтачи* сингари кўпдир.

Хунар ва пешада андокки, *қушчи* ва *борсчи* ва *қўруқчи* ва *тамғачи* ва *жисбачи* ва *йўргачи* ва *ҳалвочи* ва *кемачи* ва *қўйчи*. Қуш хунарида бу атамалар бор, масалан, *қозчи* ва *қувчи* ва *турпачи* ва *кийикчи* ва *товушқончи*. Булар сарт тилида йўқ, улар юкоридагиларнинг кўпини туркча айтадилар.

Яна бир хил қўлланиш ва айтишлари бор: бировдан бир ишни гумон қилиш орқали ўша ишни ўша кишига нисбат бергандек бўладилар. Бу аниқлик юзасидан эмас, балки шакл ва гумон юзасидан бўлади, аммо бунда нозиклик кўп. Масалан, *боргудег* ва *ёргудег* ва *қулгудег* ва *билгудег* ва *айтқудег* ва *қайтқудег* ва *ургудег* ва *сургудег*. Бу форсийда бўлмас.

Баъзи сўзларнинг охирига бир «*чим*» ҳарфи кўшиб, унинг орқали феълда суръатни кўзлайдилар, масалан, *еткач* ва *айткач* (*теккач* ва *айтгач*) ва *боргочу ёргоч* ва *топқочу сопқоч*.

Яна бир “*коф*” ва “*ре*” ҳарфини баъзи сўзнинг охирига кўшиб, ундан муболаға ва қисташни кўзлайдилар, масалан, *билақўру қилақўр* ва *келтақўру етақўр*.

Яна бир ранг ёки бир сифатни аслидан орттириш учун аввалидаги биринчи ҳарфига бир “*не*” ёки “*ним*” қўшиб, у нарсада ортикликни билдирадilar; “*не*” мисоли: *оп-оқ, қап-қара, қип-қизил, сап-сариг, юм-юмалоқ, яп-ясси, оп-очуз, чуп-чуқур*, бу хили ҳам бор – “*ним*” мисоли: *қўм-қўк, ям-яшил, чум-буз*.

Яна бир “*вов*” ва “*лом*”ни баъзи сўзга қўшиб, бир махсус ва мўътабар сифатни белгилайдилар, бундай сўзлар подшоҳларнинг уруш асбоблари ёки базм ишларида қўлланади. Андоқки, *ҳировул* ва *қаровул* ва *чингдовул* ва *яиковул* ва *сўзовул* ва *патовул* ва *киптовул* ва *ясовул* ва *баковул* ва *шиговул* ва *дақавул* ким, улар (яъни форслар) бундан бебаҳрадилар.

Яна баъзи сўзларга бир “*лом*” қўшадилар, бу ҳолда ўша нарсанинг ўша сифатда маҳкам туришини билдирадilar, масалан, *қаҳол* ва *ясол* ва *қабол* ва *тунқол* ва *тарқол* ва *тўсқол* ва *суюрғол*.

“Қилич билан чопмоқ”ни, “сўғлумоқ”ни тигли қуролни сукмоқ ва “найза билан санчмоқ”нию “илмоғ”нинг барисини (форслар) “*зад*” деб айтадилар.

Яна баъзи маҳал ва маконга бир “*қоф*” қўшиб бир фасл ёки бир амрга мансуб қилурлар. Андоқки, *қишлоқ* ва *ййлоқ* ва *овлоқ* ва *қўшилоқ*. Бу ҳам ғаройибдур ва форсийда ҳам баъзисини турк тили билан айтадилар.

Бу сўз ва гапларда шундай нозикликлар кўпки, бугунгача ҳеч ким буларнинг ҳақиқати устида фикр юритмаганлигидан, яширин ҳолда қолиб келган. Туркнинг ҳунарсиз, бечора хушфёъл йигитлари осонликни кўзлаб, форсий тилда шеър айтиш билан шуғулланиб келганлар. Ҳақиқатан, бу тилда шунча кенглик ва майдонида шунча очиклик топилганлигидан, агар киши яхши ўйласа ва фикр юритса, бу тилда тез айта олиш, гўзал нарсалар ёзиш, шеърлар яратиш ва чиройли ҳикоялар ижод қилиш осонроқ бўлади, воқеан ҳам осонроқдир.

Турк тилининг тўлиқлиги шунча далиллар билан исбот қилинган, бу халқ орасидан пайдо бўлган истеъдодли кишилар қобилият ва истеъдодларини ўз тиллари турган, бошқа тил билан юзага чиқармасликлари ва ишга солмасликлари керак эди. Агар ҳар икки тилда айтишга қобилиятлари бўлса, ўз тилларида кўпроқ ва яна бир тилда озроқ айтсалар бўлар эди. Агар орттириб юбормоқчи бўлсалар, ҳар икки тилда тенг айтсалар эди.

Турк элининг барча ўткир зеҳнли (шеър битувчи)лари сарт тилида шеър айтиб, турк тилида бутунлай айтмай, балки кўплари айтолмай, айтсалар ҳам сартнинг турк тилида шеър айтганидек нозик фаҳм турклар қошида ўқий ва ўтқаролмай ўқисалар, ҳар сўзларида юз айб топилиб, ҳар жумлаларига юз хил эътирозлар юзага келади.

Бас, юқорида келтирилганлардан маълум бўладики, бу тилда ажойиб сўзлар ва ифодадар кўлдир. Буни гўзал тарзда, жозибали сатрларда кўрсата

олишнинг кийинлиги бор. Ижод оламига эндигина кириб келган ижодкор бу кийинчиликдан малолланади ва (кўнгли) осон томон майл қилади.

Шундай иш бир неча марта воқе бўлгач, у нарса табиатига ўрнашиб қолади ва одатланган нарсасини қўйиб, мушкул бўлган ва одатланмаган нарсага майл қилмоқ оғир бўлади.

Яна шуниси ҳам борки, фахмли кишилар ушбу хилдаги ишга кучсизларнинг ҳам мойил, балки машғуллигини кўргандан кейин замоннинг расм ва одатидан четга чиқмоқни муносиб кўрмас ва шу йўлда қолар. Янги бошловчида яна шундай одат борки, таъбидан бирор нарса бош урса, яъни ижод қилса, у ижоднинг ўзига севимли бўлиши табиий, уни ҳунар эгаларига арз қилиб, чиройли кўрсатишни истайди. Ҳунар эгалари форсча қуйловчи бўлганларидан ва турк тилидан баҳрасиз эканликларидан, унинг таъби у томондан қайтиб, бу ҳунар билан машғул кишилар сари майл қилади.

Шу томонга майл қилгандан кейин, турли йўллар орқали ана шу гуруҳдан бўлиб қолади. Чунончи, бу замонда шундай бўлгандир. Ҳар қандай бўлса бўлсин, ҳар ҳолда турк тилининг форсийга қараганда бу қадар ортиқлиги ва ҳақиқатда бунча нозиклиги ва кенглиги шеър соҳасида ёйилмаган ва бекикликнинг яширин уйига тушиб қолган эди, балки ташландиклик холига яқинлашган эди.

Бу камина ҳали ёшлик чоғимда, оғиз қутичасидан бир оз гавҳар кўрина бошлаб, у гавҳар хануз назм ипига тизила олмаган пайтда⁵⁴, кўнгил дарёсидан назм ипига тортилган гавҳарлар таъб ғаввоси ҳаракати билан оғиз соҳилига кела бошламоқни истаб қолди, лекин юқорида айтилган қоидага мувофиқ майл форсчага бўлди. Аммо, идрок ёшига қадам қўйилганда, тангри аслда таъбимизда ғаройиб нарсаларга майлни ва нозик ҳам кийин нарсаларни англашга киришишни табиий қилгани учун, турк сўзлари устидан мулоҳаза юргизишни лозим кўрилди. Бу ҳолда шундай бир олам намоён бўлдики, ўн саккиз минг оламдан ортиқроқ, турган-битгани зебу зийнат. Ва тўққиз фалақдан ортиқроқ бир осмон таъбга маълум бўлдики, унда фазо ва юксаклик ва бир хазина учрадики, дурлари юлдузлар гавҳаридан ёрқинроқ ва бир гулшан йўликтики, гуллари самодаги юлдузлардан кўра жилолироқ; бу хазина ва чаманзорнинг тевараги эл оёғи етишдан асралган ва кийматбаҳо нарсалари бошқаларнинг қўли тегишидан сакланган эди. Аммо, хазинасининг илони конхўр ва чаманзорининг тикани сон-саноксиз эди. Хаёлга келдики, ҳамоно, таъб аҳллари⁵⁵ бу илонларнинг найзасидан кўркиб, бу хазинадан баҳра ололмай ўтган эканлар ва кўнгилга шундай туюлдики, гўё назм тўдасининг гулдаста боғловчилари⁵⁶ бу тиканлар санчилиши зараридан ҳадиксираб, бу чаманзордан гулни қўлга киритолмай йўл тутган эканлар.

Бу йўлда бизнинг ҳимматимиз олий ва таъбимиз ботир ва парвосиз бўлгани учун ўтиб кетолмадик ва томошасидан тўя олмадик. У олам теварагида таъб кўшини хужумга киришди ва у осмон хавосида хаёл куши юқори учишлар кўрсатди, у хазинанинг кимматбаҳо тошларидан кўнгил саррофи⁵⁷ ниҳоясиз қийматли лаъл ва марваридлар олди. Кўнгил гул терувчиси⁵⁸ у чаманзордаги гуллардан сон-саноксиз хушбўй гуллар териб кўйнига солди.

Бу олинган ҳадялар орқали бойлик ва ғаниматлар билан кўнгил тўқлиги муяссар бўлгач, бу натижаларнинг гуллари замон аҳлига бениҳоя ва бемикдор очила бошлади ва бошларига беихтиёр сочила берди. Шу ижодлардан бири: “Ғаройибу-с-сиғар” девони – кичик ёшликда ёзилган ва тахририм орқали зийнат топгандирки, бундай ажойиб маъноларни қизиқ сўзлар либоси билан кийинтирибман ва халқ кўнглини ундаги ғарибистон аҳли ўти билан куйдирибман.

Яна: “Наводиру-ш-шабоб” девони, бу йигитлик даврларимда қаламим баёнидан намоиш девонига ва оройиш гулзорига киргандирки, у нодирликлар тамошоси билан йигитлик дунёсига ғавго солибман ва дунё йигитлари кўнгилдан ором ва қарорни олибман.

Яна: “Бадойиу-л-васат” девони – буни хаёлим қалами умримнинг ўрталарида безашга наққошлик ва пардозлашга сеҳрбозлик қилгандирки, у бадналар орқали шайдо кўнгиллар эшигини ишқ тоши билан қоқибман ва у уйга фитна ва тўпалон ўтини ёқибман.

Яна: “Фавоиду-л-кибар” девони – уни хаёлим қалами тириклигим охирларида Чин суратхонасининг рашкини келтирувчи ва жаннатга тенглашувчи қилибдирки, унда улуғларга фойдалар тоза сувини етказибман ва хаваслари шуъласига насихатлар тиник сувини урибман.

Бу тўрт девон овозасин бутун дунёга етказганимдан сўнг “Хамса” панжасига панжа урибман. Биринчидан: “Ҳайрату-л-аброр” боғида таъбим гуллар очибди, Шайх Низомий руҳи “Махзану-л-асрор” дан бошимга марваридлар сочибди.

Яна: “Фарход ва Ширин” шабистонига хаёлим юз тутганда, Мир Хусрав нафаси “Ширин ва Хусрав” ўти билан чироғимни ёритибди.

Яна: “Лайли ва Мажнун” водийсида ишқим кезибди, Хожу Ҳимматий⁵⁹ “Гавҳарнома” сидан кенг йўлимга гавҳарлар етқизгандир.

Яна: кўнглим “Сабъа-и сайёра” расадини боғлаб, Ашраф⁶⁰ “Хафт пайкар” идан етти хур юзлини хузуримга тақдим этибдир.

Яна хотирим муҳандиси “Садд-и Искандарий” асосини солиб, Жомий “Хираднома” си орқали тузатиш ва ёрдам ноғарасини чалибдир.

“Хамса” ни ёзиш ишидан бўшаганимдан кейин, хаёлимнинг дунё кезар отини подшоҳлар тарихи даштига қараб чопдирибман, шундай қилиб ёзув

кораси зулматидан “Зубдату-т-таворих”ни⁶¹ яратиб, подшоҳларнинг ўлган номини бу тириклик суви билан тиргизибман. “Насойиму-л-муҳаббат”⁶² хидлари баёнидан қаламим яхшиликлар келтиргач, авлиёларнинг муқаддас руҳи файзидан дунё тўлибдир.

“Лисону-т-тайр” овози билан кўшиқ айтиб, ҳақиқат сирларини куш тили ишорати билан мажоз суратида кўрсатибман.

“Насру-л-лаолий” (“Марваридлар сочмаси”) хазиналарининг таржимасига етганимда, “Назму-л-жавоҳир”⁶³ билан маъно қизларининг кийимларини безантирдим.

“Мезону-л-авзон” (“Вазнлар ўлчови”) дарёларида ғаввос бўлиб, бу йўл билан Носир Тусийдан узр тиладим.

Яна тагин бундан бошқа рисоалар устида қалам тебратганман ва турли мактублар ёзганман, худди шунингдек, форсий сўз усталари ва афсоналарга пардоз берувчилар ҳам варақлар беаганлар ва тайёрлаганлар. Агарда доно ҳакам тўғрилиқ билан кўз солиб, бурунги форсий ва сўнги туркийнинг гўзаллик ва нозикликларидан баҳра олиб, ҳар бирининг баҳоси ва даражасини аниқлаган вақтида, умидим шундай ва ҳаёлимга бундай келурки, сўзимнинг мартабаси юқори даражадан қуйиға тушмас ва бу тизмаларим (ижодларим) юлдузлари энг олий даражадан ўзга ерни эгалламас.

Бу сўзлардан ғаним бундай англамасин ва зид фикрловчи бу хилда гумон қилмасинки, таълим турк тилига мос тушгани учун, уни макташда муболаға кўрсатмакдаман ва форсий тилга муносабатим озрок бўлгани учун уни инкор қилиш ва йўқка чиқаришга тиришмоқдаман. Форсий сўзларни ва ибораларни ҳеч ким менчалиқ чуқур таҳлил қила олмайди ва яхши томони бузук жиҳатларини мenden кўра яхшироқ билмайди.

Умрим гулшани илк баҳорининг сафоли даври ва ҳаёт богининг ям-яшил майсаларга бурканган вақтиким, ўн беш ёшдан қирқ ёшгачадир, бу пайтда инсониятнинг кўнгил булбули ҳар гул жамолига берилган ва руҳи парвонаси ҳар шам хуснига маҳлиё бўлади, вақтнинг яхшиси мана шу вақтлардир. Бу вақтларда кўп қизиқ воқеалар юзага келади, у воқеа бировнинг хусну нозини ёки ишқу умидини баён этишга сабаб бўлади. Бу ҳол ғазал (ишқий шеърлар) йўли билан бўлади, киши ё ўзи ижод қилади, ёки бошқаларникини ўқиш билан машғул бўлади. Шоирларнинг девонларидан мен мутолааси билан шуғулланмаган девон жуда оз, хусусан, ишқ ва дард аҳлининг раҳбари ва илғори Амир Хусрав Дехлавийнинг девони ким, ошиқликда дард ва зорланиш, қуйиш-ёниш йўлини у тарқатди ва унинг ишқ машъаласидан тушган ёруғлик қоронғу дунёнинг ҳамма ерига ёйилди.

Яна ҳақиқат аҳлининг сараси ва улуғи, нафаси Аллоҳ рухониятидан нишон берувчи ва Ийсо нафасини эслатувчи Хожа Ҳофиз Шерозийнинг сермаъно сўзлари ва сирли олаmidан хабардор бўлдим. Яна бу фақирнинг пири ва устози, тарикат аҳлининг тўғри йўл кўрсатувчиси, худога яқинларнинг йўл бошловчиси ва шайхул-исломи ҳазрати Маҳдум – дин ва миллатнинг нури мавлоно Абдурахмон Жомийнинг руҳпарвар латифаларини ва жон бағишловчи асарларини ўқиганман, у кишининг ҳар бир ғазали *кал-ваҳйил-мунзал*⁶⁴ ва ҳар бир рисоласи *кал-аҳодисин-набийи мурсал*⁶⁵ (каби) юкори даражали ва юксак ўринлидир. Ҳар сўзи кийматда асл марвариддан юксакроқ ва тобланишда ўтли лаълдан кўра ёнувчанроқ, бунда юкорида мазкур бўлган икки азизнинг мўъжизали сўзидан таъм ва баҳра бор, бунга ўзининг ишқ етуклиги ҳамда етишган кайфияти кўшиладики, бу жуда қизиқ нарса. Мана шуларнинг барчасини кўп қатла ўқиб ўтганман, балки кўпини ёдлаганман, қасида ва ғазалларининг пурмаъно нукталарини ва нозикликларини билганман. Балки қизиқроқ ва нозикроқларига татаббуъ қилганман.

Улар қаторида қасидалардан Амир Хусравнинг “Дарё-йи аброр” идир. Бу қасида тўғрисида шундай сўз машҳурдир, Амир Хусрав: “Юз минг байтдан ортиқ бўлган девонларимнинг ғазаллари, қасида ва маснавийларимнинг байтлари дунё юзидан ювилиб кетса ва замон саҳифасидан ўчиб йўқ бўлса, лекин бу қасидам қолса, шунинг ўзи менинг фазилатларимга далил бўла олади”, - дея экан.

У қасиданинг бошланмаси машҳурдир:

Кўси шаҳ холийу бонги ғулғулаш дарди сар аст,
Ҳар ки қонё шуд ба хушқу тар, шаҳи баҳру бар аст⁶⁶.

Бу шеърга жавобан ҳазрати Маҳдумий дархол – “Лужжату-л-асрор”⁶⁷ номи билан шеър ёзибдилар. Бошланмаси бундай:

Кўнгури айвони шаҳ к-аз кохи кайвон бартар аст,
Рахнаҳо дон к-аш ба девори ҳисори дин дар аст⁶⁸.

Агар у⁶⁹ яхшилар дарёси бўлса, бу⁷⁰ баҳор булутидирки, мартабада ундан баландроқ ва баҳрада ундан фойда берувчанроқ бўлиб, соя солиш учун унинг устига ёйила олади ва бошига марваридлар ҳам соча олади. Фақир юкори мартабали улуғларнинг ҳар икковларига муҳтожлик ва гадолик юзасидан татаббуъ⁷¹ қилибман ва отини «Тухфату-л-афкор»⁷² дебман, бошланмаси бундай:

Оташин лаъле ки тожи хусравонро зевар аст,
Ахгаре баҳри хаёли хом пухтан дар сар аст⁷³.

Бунда кўп маъно берувчи ибора, муаммога ўхшаш (яширин) ишоралар қўшганманки, бу фан аҳлининг мохирлари қойил қолибдилар. Бирон кишининг бу хусусда шубҳаси бўлса, ҳазрати Махдумнинг «Баҳористон» номли китобини кўрсин: у китобни «ҳаёт баҳористони ва нажот наққошхонаси» деса бўлади, ана шу китобда бу бошлангани битибдилар ва уни далил юзасидан келтириб мақтабдиларки, бу давлат ёрлигини осмоннинг пештоқига осилса арзийди ва бу саодат тамғасини Муштарий юлдузи бўйнига илиб қўйилса, фахрланиш ва шодликка сабаб бўлади. У китобни олдик, бу жойини топиб кўздан кечирдик ва билдикки, мен бошда таърифлаб ёзганман-у, лекин таърифимда камчиликка йўл қўйибман.

Яна Мир Хусравнинг «Миръоту-с-сафо»⁷⁴ номли қасидасига халлоқу-л-маоний Хоконий Шервоний татаббуъ қилгандир. Бошланмаси бундай:

Дилам тифл асту пири ишқ устои забондонаш,
Саводул-важҳ сабақу, масканат кунжи дабистонаш⁷⁵.

Ҳазрати Махдумий унинг жавобида «Жилоу-р-руҳ»⁷⁶ номли қасидани айтибдилар ва бошланмаси бундай:

Муаллим кист, ишқу кунжи хомуши дабистонаш,
Сабак нодонийу доно дилам тифли сабакхонаш⁷⁷.

Фақир ҳам «Насиму-л-хулд»⁷⁸ қасидаси билан ҳар икки улуғларга пайравлик қилибман, бошланмаси будир:

Муаллим ишқу пири ақл дон тифли сабакхонаш,
Паи таъдиби тифл инак фалак шуд чархи гардонаш⁷⁹.

Бу қасидага ҳам кўп маънолар гавҳари киритилган ва умр маблағи сарф қилингандир.

Яна «Руҳу-л-қудс»⁸⁰ қасидасининг овозасини кўтарибман, бунинг билан қудсийлар (яни, пок кишилар) руҳини тоза қилибман, бошланмаси будир:

Зиҳи ба хомаи кудрат мусаввар ашё,
Ҳазор накши ажиб ҳар замон аз у пайдо⁸¹.

Яна “Айну-л-хаёт”⁸² қасидаси тиник сувини етказиб, ғафлат аҳлининг
ўлик баданларига жон киргизибман, бошланмаси будир:

Ҳожибони шаб чу шодурвон савдо афгананд,
Жилва дар хайли бутони моҳсиймо афгананд⁸³.

Яна “Минҳожу-н-нажот”⁸⁴ қасидасида тўғрилиқ йўлини тутиб, адаш-
ганларга қутулишнинг катта йўлини кўрсатибман, бошланмаси будир:

Зиҳи аз шамъи руйт чашми мардум гашта нурони,
Жаҳонро мардуми чашм омади аз айни инсонии⁸⁵.

Яна “Қуту-л-қулуб”⁸⁶ қасидасини қаламим битиб, ҳақиқат йўлида ожиз
кўнгилларга ўша қутдан (маънавий) қувват етибди, бошланмаси бундай:

Жаҳон ки мархалаи танги шоҳроҳи фаност,
Дар ў масоз иқомат ки роҳи шоҳу гадост.⁸⁷

Бу олти қасида: ҳамд, наът, сано, панду насиҳат ҳамда тасаввуф ва
ҳақиқат аҳли тили билан айтилган маърифатдан иборатдир.

Яна оддий (тасаввуфчилар сирасидан бўлмаган) шоирлар йўлида ҳам
иссиқ, совук, намгарлик ва қурғоклик аҳволлари билинадиган тўрт фаслли
“Фусул-и арбаа” (“Тўрт фасл”) номли қасидани қаламим ёзган ва тўрт фасл
хосиятининг таъсирига ўхшаш бутун дунёга ёйилгандир.

Яна сўз пардозчиси улуг устоз Хожа Калимиддин Салмон қасида май-
донининг чавандози ва ўз замонининг мислсиз сўз устасидир, машҳур-
дирки, санъатли қасидасини тузишда қалам суриб, уни ўн саккиз йилда
ёзиб тугатибди. Ҳақиқатан шундай иш қилибдики, назм аҳли унинг тагига
етишда хайрон ва унинг устида фикр юритишда саргардондирлар. Тарсиё⁸⁸
санъати бошланмадан кейинги байтларда бўла олмайди, у қасиданинг му-
стахраж бошланмаси тўғри бўлса-да, аммо, асл бошланмада аввалги ми-
срадаги бир сўз билан кейинги мисрадаги бир сўз орасида номувофиқлик
бордир. Бошланма мана будир:

Сафои сафвати рўят бирехт оби баҳор,
Ҳавои жаннати кўят бибехт мушки татар.⁸⁹

Бу бошланмага таклид қилган кўп сўз усталари ва шоирлар унга монанд шеър айтган бўлсалар ҳам, лекин лат егандирлар. Бу фақирнинг⁹⁰ бошланмаси шудир:

Чунон вазид ба бўстон насими фасли баҳор,
К-аз он расид ба ёрон шамими васли нигор.⁹¹

Зийрак кишилар мулоҳаза қилсалар биладиларки, бу бошланма тарсиъ йўли билан айтилган бўлиб, айбдан холи ва тарсиъ санъатига тўғри келади ҳамда бунинг устида ҳеч ким унга эътироз билдирмайди. Бу хилдаги шеърнинг таъкид ва муболағаси учун яна бир рубой ҳам айтганман. Рубойи коидасини яратган Халил бинни Аҳмаддан⁹³ тортиб то бугунгача тарсиъ санъатида рубойи айтилгани эшитилмаган, балки йўқдир. У рубойи шудир:

Эй руи ту кавкаби жаҳон орое,
В-эй буи ту ашҳаби равон осое,
Бе муи ту, ё раб, чунон фарсое,
Гисуи ту чун шаби фиғон афзое.⁹³

Яна сўз усталари ва назмчилар томонидан яхши ва маъқул деб топилган Хожа Ҳофизнинг йўли билан форсча ғазаллар девони тузганманки, байтлари олти мингтадан кўпроқдир, бу ғазалларнинг кўпроғи у ҳазратнинг шеърига татаббуъ сифатида яратилгандир. Баъзиси ғазалчиликда янгиликлар яратувчи Шайх Муслиҳиддин Саъдийга ва баъзиси ишқ ўтхонасининг шуъла сочувчиси ва дард ғарибхонасининг ёш тўқувчиси Мир Хусравга ва баъзиси баркамоллик осмонининг нурли куёши ҳазрати Махдумга татаббуъ тарзида яратилгандир. Юкорида тилга олинган азизлар ижодига доир жиҳатларни ўзида жамлаган бу девон халойиқ ўртасида тарқалган ва замон аҳлининг табълари у асарга қаратилгандир. Унда кўп турли дилкаш ифодалар ва кўнгилга хуш ёқувчи маънолар бордирки, улар ҳақида сўз юритиш бу фақирдан муносиб эмас. У девонда ҳар хил назм турларидан, қитъалар, рубойлар, маснавий, тарих, лугаз ва шу жумладан беш юзга яқин муаммо тилимдан замон саҳифасига ёзилган ва қаламим кеча-кундуз варақларига накш қилгандир, буларининг кўпи Ҳазрати Махдум назарига етишиб, у ҳазратнинг тузатиш ва мактовлари шарафига эришганлар.

Булардан бошқа, йигитлигим замони ва ёшлигим кунлари даврларида кўпроқ шеърда сеҳрловчи ва назмда мафтун этувчи шоирларнинг ширали шеърларидан ва рангдор байтларидан эллик мингдан ортиқроғини ёдлаганман. Уларнинг завқу шавқидан ўзимни овутибман. У шеърларнинг

яхши ва ёмон томонлари устида фикр юритибман. Яшприн нозикликларига ўйлаш ва фикрлаш орқали етишибман. Форсий сўзларнинг камчилигию афзал жихатларини ўйлаб, тушунишда табъим четда қолмайди, балки у водийни кезишда қаламим чопари йўрғалик билан қадам етқизмаган ери қолмагандир.

Ўттиз йилдан ортиқ ва қирк йилга яқиндирки, билим ва ҳунар аҳли олдида дунё мамлакатларининг буюқ шаҳри ва улуғ ўлкаси бўлиб танилган Хуросон мамлакатининг барча назм аҳли, ширин сўзли шоирлари, ҳурматга лойиқ адиблари, (ўзларининг) ҳар мазмунда варақалар юзида берган зийнатлари ва ҳар турли сўзлар билан қоғоз бўлақлари саҳифасида намоён этган безакларини бу фақир суҳбатига етказган ва (мен)оғиз назаридан ўтказган, яхши-ёмонини ажратиш ва тузатишни илтимос қилган, хотирга келган нукталарни айтилганда, инсоф юзасидан қабул қилгандирлар. Агарда баъзан (бизнинг айтганларимизга) рози бўлмасалар, далиллар билан эсларига туширилган. Шундан сўнг қабул қилиб, ўзларини рози ва хурсанд билгандирлар.

Зарраларни кўрувчи кўпгина маъно аҳллари ва нозик нукталар устида сўз юритувчи нозикфаҳм гуруҳлар Анварий ва Салмон шеъри устида икки томон бўлишиб бахслашганларида, бир-бирларига сўз ўтказа олмаганларидан кейин, бу фақир олдига муҳокама учун келтириб турар ва ҳар қандай бир ҳукм топганларида таслим бўлиб, жанжал-тортишувлари бирёқлик бўлгандир. Ҳазалда Мир Шоҳий⁹⁴ ва Мавлоно Қотибий⁹⁵ ва бошқалар тўғрисида бу йўсинда, маснавийда ҳазрати Шайх Низомий ва Мир Хусрав Дехлавий тўғрисида ҳам бу (мазмунда иш) кўп содир бўлгандир.

Барчасидан муҳимроқ ҳужжат шуки, тўғри йўл кўрсатиш хомийси, гўрлари нурга тўлгур Ҳазрати Нуран⁹⁶ (худонинг сўзидан ва пайғамбарнинг мўъжизали ҳадисидан сўнгра форсий сўзда у кишининг сўзидан кўра юқорироқ сўз йўқдир), кўпроқ китоб, рисола, ғазаллар ва қасидаларда маъно гавҳарларини назм ипига тузган ва кўнгил махфий уйдан халойиқ томошагоҳига жилвалантирганларида, ўша асарларнинг қораламасини илгарироқ бу фақирга илтифот ва ишонч юзасидан берар ва: “Бу варақларни ол, бошдан-оёқ қараб чиқ ва хотирингга ҳар қандай айтадиган сўз келса айт”, – дер эдилар. Юқорида айтилгандек, мулоҳазаларимни айтсам уларга мақбул тушар эди. Бу даъвога далил шуки, ўндан ортиқ китоб ва рисолаларида ул ҳазрат бу фақирнинг отини мазкур қилибдирлар ва кўпида фаҳм, идрок ва шунга муносиб сўзларга нисбат бериб, ёзибдирлар: бу яхши қараш таъсири билан сўз аҳлларида адиб ва шоирлар гуруҳининг йиғин жойи ва илмининг манбаи бўлган подшоҳлар подшоҳининг⁹⁷ кўкка етар суҳбатларида ва жаннат зийнатли хизматларида ўттиз йилдан ортиқ бу фақирнинг сўзига

юксаклик ва эркинлик, ўзига суҳбатидан улугъ эътибор ва сўзига ўзи жиҳатидан буюк мартаба ва даража берилар эди.

Тангри таоло илтифотининг эгаси ва бепоён ҳақиқат нурларининг манбаи, муборак кўнгли илмлар гавҳарининг дарёси ва гўзал хотири тупрокка тенг бандалар зотининг кимёси бўлган подшоҳлар подшоҳи олий мажлисида бу гуруҳнинг атама ва қоидалари тўғрисида сўз бўлганда, кўпрок бу факирга хитоб қилар, адиб ва шоирлар ижоди тўғрисида бирор нарса айтилса, сўзни бу каминага қаратар эдилар. Бу тупрокнинг мартабасини осмонга шунча кўтариб, бу зарранинг кадрилини куёшдан шу қадар ошириб эдиларки, ўзларининг куёшни равшанлаштирувчи табларидан юзага чиқиб, ўз гавҳар сочувчи қаламларидан накш топган ва ўзларининг аҳволлари кайфиятини батамом тасвирлаган рисолаларида⁹⁸ бу аввалдан синашта бўлган қулларини шеър йўлининг барча соҳасида мактаб ёзиб, соҳибқиронлик лақаби билан фахрлантирган ва мислсиз, тенгсиз каби сифатлар билан имтиёзлантиргандилар.

Аниқдирки, олий табълари замон мушкулларининг ўлчови, муборак зеҳнлари олам нозикликларининг ҳал қилувчиси ва сирларини билувчиси дир.

Бу камтар банда агарчи тупрокдан тубан бўлсам ҳам, аммо ул куёшнинг тарбиялари билан ранг-баранг гуллар очдим ва бу безътибор агарчи заррадан камроқ эсам ҳам, ул булутнинг қувватлашлари билан турли-туман дурлар сочдим ва дилсўз байтларим илтижо қилувчилар ўртасида фитна ва ғавғо солди, базмни қизитувчи ғазалларим ишк аҳлларига оху вовайло солди.

Сўзнинг қисқаси, мунча кучли далиллар ва буюк шохидлар орқали, бу фаннинг форсча ва туркча шеъри бобида бу фақирнинг маълумотлилиги, балки моҳирлиги аниқ ва равшан бўлгандан кейин, агар бирини бошқа биридан ортик кўрсам, бу тоифанинг кишиларидан ҳеч кимсага таслим бўлиш ва “тўғри” дейишдан бошқа сўз ва мажол қолмаса керак. Хусусан, бунча қатъий далил билан аниқлангач, шохидлик юзасидан бу қораламанинг сўзи эмас, балки ҳар ҳарфи фарёд урадилар ва ғавғо кўтарадилар.

Яна бир хулоса шуки, мамлакат араб халифалари ва султонлари қўлида экан, фалак у вақтда шеърятга араб тилида жилва берди, чунончи, Ҳассон Собит ва Лакитдек сўз подшоҳи суҳандонлар ва маъно яратувчи гўзал сўз эгалари пайдо бўлдилар ва ўз тилларида шеър айтишнинг додини бердилар.

Бу муносабат билан араб подшоҳларидан Иброҳим Маҳдий, Маъмун халифадек ва булардан бошқа подшоҳлар ва подшоҳзодалар шеърлар ва қасидалар айтдилар, фойдалар келтирдилар.

Дунёнинг баъзи иклим ва ўлкасида сарт подшоҳлари мустақил бўлгандан кейин, шу муносабат билан форсийгўй шоирлар пайдо бўлдилар. Қасидада: Хоқоний, Анварий, Камол Исмоил, Заҳир ва Салмон; маснавийда фан устози Фирдавсий, замонининг нодири Шайх Низомий ва ҳинд сеҳргари Мир Хусрав; ғазалда ўз вақтининг ихтирочи ижодкори Шайх Муслиҳиддин ва асрининг яғонаси Хожа Ҳофиз Саъдий Шерозий сингарилар етишди. Буларнинг таърифи юқорида бир озгина айтилган ва сифатлари тўғрисида қалам урилгандир. Сўзни чўзмокнинг хожати йўқ, узундан-узоқ сўзлашни маъно аҳли мақбул ҳисобламайди. Бу муносабат билан сарт подшоҳларидан ҳам султон Тугрул ва Шоҳ Шужодек юқори кадрли подшоҳлар ва баланд мартабали юлдуз сипоҳлар рангдор байтлар, ширин ғазаллар айтдилар, асарлари ўз замонларида машҳур бўлди ва турмушлари варақларида ёзилди. Мамлакат араб ва сарт султонларидан турк хонларига ўтгандан сўнг, Ҳулоғухон замонидан султон соҳибқирон Темур Кўрагон замонигача турк тилида бирор шоир пайдо бўлмадики, таъриф қиларли ва вараққа ёзарли асар яратган бўлсин ва султонлардан ҳам (таниқлиси) ўтмадики, бировнинг олдида тилга олишга муносиб бўлсин. Аммо, султон Соҳибқирон Темур Кўрагон замонидан хуш ахлоқ фарзанди Шоҳрух Султон замонининг охиргача турк тилида ижод этувчи шоирлар пайдо бўлдилар. Ва у Ҳазратнинг авлодидан ҳам хуштабъ султонлар етишиб чиқди Саккокий, Ҳайдар Хоразмий, Атоий, Муқимий, Яқиний, Амирий ва Гадоийдек шоирлар каби. Лекин ижод бобида тилга олинган форсий шоирларга тенг келадиган ёлғиз Мавлоно Лутфийдан бошқа киши пайдо бўлмади, унинг табъ аҳли қошида ўқиса бўладиган бир неча матлаълари бордирки, улардан бири мана будир, байт:

Улки ҳусн этти баҳона элни шайдо қилғали,
Кўзгудек қилди сени ўзини пайдо қилғали.

Подшоҳлар ичидан ҳам султон Бобурдан бошқа ҳеч қайсисидан шеърий асар юзага чиқмади ва варақ юзига нақш қиларли ўзга бирор нарса қолмади. Бу матлаъ уларнинг намуналаридандир, байт:

Неча юзунг кўруб хайрон бўлайин,
Илоҳи мен санга қурбон бўлайин.

То бу вақтгачаки, мамлакат хонадонининг салтанат тахтига, муҳр ва тож ўринбосарлигига лойиқ ва мувофиқ бўлган аслик даражасининг шоҳона дурри, адолат маъданининг олий даражали гавҳари, қўшиндорлиқ маъра-

каснинг Рустам-и достони, қўмондонлик майдонининг Сом-и Наримони, юксаклик тожининг ярашган гавҳари, базм тузувчилик осмонининг қутлуғ юлдузи, жаҳондорлик базмининг Жамшидмонанд Искандари, жаҳонгирлик йиғинининг оламга ёйилган куёши, юксаклик жаҳонининг осмонте-шар чўккиси, адолат осмонининг гавҳар сочар булути, фазилат ва камол кўз корасининг ўткир қорачиғи, сўз ва нутк боғининг сайроки булбули – султон ўғли султон, хокон ўғли хокон, подшоҳлик, дунё ва диннинг иззати Абулғози султон Хусайн Баҳодирхон *халадаллоҳ таоло мулкаҳу ва сал-тинатаҳу ва афоза алал-оламина бирраҳу ва мукарраматихи*⁹⁹

Рубоий:

Ким, то фалак офоқ уза давр килур,
Анжум гули хар тун бу чамандин очилур,
Не шоҳ анинг зоти киби ёд билур,
Не таъб анинг таъбидек истаб топилур.

Токим фалак эврулур, давом ўлсун анга,
Иқбол бисотида мақом ўлсун анга.
Ҳам нутк ила жонбахш калом ўлсун анга,
Ҳам назм каломи мустадом ўлсун анга.¹⁰⁰

Подшоҳлик тахтига ўтиргач ва юрт сўровчилик ўрнида ором топгач, мамлакат ипига тинчлик гавҳарини тизди, жаҳон экинзорига жамият уруғларини экди. Соғ қалби гавҳари маъноларнинг кони, тўғри марварид зехни илоҳий файз кўрсатувчи эканлиги учун, калом аҳлига¹⁰¹ шодлигу осойишталик ва калом гуруҳига¹⁰² равнақу ривожланиш берди. Ҳар илмда фойдали асарлар, хар фанда натижали ёзишмалар яратдилар, мазмундор китоблар ва ажойиб девон, ғазал, қасида ва маснавий каби шеър турлари юзага чикди ва ҳамма ёққа ёйилди. Ўзлари ҳам, гарчи ҳам форсий, ҳам туркий тилида (шеър) айтмоққа кодир бўлсалар-да, аммо, асл таъбларининг тортиши ва шу тилнинг тарқалганлиги муносабати билан туркий тилда девон яратишга майл килдилар ва кўнгилга ёқувчи байтлар, ўхшаши йўқ ғазаллар туздиларки, осмон маҳкамасининг қалам тебратувчиси ва ёзувчиси, олам тартибли уйининг чизмакаши ва тартибга солувчиси бўлган Аторуд¹⁰³ юлдузи, нозикликлар гули ва райҳонлари билан бунчалик безалган боғни ва қийматбаҳо маъно тошлари билан зийнатланган бундай хазинани кўрмагандир. Нозик маъно гул юзлари силлик сўзлар кийимида жилва берган ва ажойиб мақсад ой юзлари майин ифода либосида чехра очган девондир, девон демай, балки улуг денгиздирки, ундаги хар газал қийматбаҳо тошлар билан тўлатилган бир кемадир, кема демай, балки бир хазинадирки, хар бир байти маънолар гавҳаридан кўмилган юз хазинадир.¹⁰⁴ Куйдирувчан

байтларини ўқувчининг нафаси – эл кўнглини ўртамакка захарли офат ва дардли сўзларини айтувчининг товушидаги ноладан ғамгинлар бағри ярадордир. Айтими шод кўнгилларни мотамга солувчи, ҳарорати муздек совиган кўнгилларни ўтхонага айлантирувчи, ҳарфларнинг тартибида мафтункорлик ва ифода тузилишида кишини сеҳрловчи байтлар юзага келган.

Айтиб ўтилган, бунда кўрсатилган сифат ва тартибда таърифи ёзилган ва бошқа Доромисол подшоҳлар, балки Масихсифат пок нафасли шоирлар томонидан воқеъ бўлмаган бу хилдаги туркча девон юзага чиқди ва орага тушди. Унинг тириклик сувининг файзи қуёш чашмасидан ўтиб кетди ва бу тоифанинг бебахралари бу рух озигидан баҳраманд ва лаб ташналари бу тириклик сувидан сероб бўлдилар. Шунинг билан бирга, подшоҳлар подшоҳининг¹⁰⁵ муборак хотири, қуёшдай равшан кўнгли шунга ҳам мойилки, турк шоирлари ўз тилларида шеър айтишга машғуллик қилсинлар ва қатма-қат бўлиб чирмашган кўнгил ғунчалари баҳорнинг ёқимли шамолига ўхшаш нафаслар билан гулдек очилсинлар.¹⁰⁶ Илтифот ва ғамхўрлик юзасидан баъзи сабаблар топиб шеър айтишга ҳукмлар ҳам жорий бўлди, сўз услубини белгилашлар ва айтилиши устида таълимлар изҳор қилинди.

Турк халқининг хуштаб бекларийюу мирзодалари ва қобилиятли зеҳн эгалари бу йўлда керак даражада машғуллик қилолмадилар ва унчалик ижод натижаларини кўрсата олмадилар, улардан яхши айта олиш умидини қилса бўлар, балки бу умидни уларнинг турмуш аҳволига яқинлаштирилса бўлар эди. Қизикроғи буки, билимдон подшоҳнинг бундай тарғиб ва ундаши, эҳсони ва тахсини эргашиш ва мувофиқлашиш қондасини унутиб, бош тортиш ва адашиш йўлини тутиб, кўпи, балки бариси форсийга мойил ва у тил билан шеър айтувчи бўлдилар. Бунинг сабаби шундан ўзга бўла олмас: турк тили таърифида юкорида айтилгандек, агарчи сўзлар кўп, ибора кенг, маънолар ажойиб, айтилишда равонлик бўлса-да, кўнгилга ёқувчи қилиб тузишда қийинлик бор ва дилтортар қилиб тартиб беришда таъб меҳнат ва азоб чекар.

Турк тили шарҳида бир неча бетни безаш ва пардозлашни, унда ҳазрат султон таъьларининг ёқимлилиги ва зеҳнларининг маҳоратини шарҳ этмакни ва олий раъйлари тартиб берган девон тўғрисида беадаблик қилиб бир неча сўз айтмоқни лозим кўрилди.

Ул ҳазрат¹⁰⁷ бориб турган донолик ва бениҳоя чуқур тушуниш юзасидан бу фан эгаларига ва билим арбобига таълимлар берган ва бу йўлда (шуғулланишига) ундаганлар, лекин булар ул ҳазратнинг нозик сўзини ё англамай, ё англасалар ҳам буйуюрулган йўсинда амал қилмай ёки қила олмай келдилар.

Бу камтар ул ҳазратнинг пок нафаси хотирасини сақлаб, ижроси лозим бўлган ҳукмларга бўйсуниб ва фармонбардорлик қилиб, кўнглимдан ва тилимдан келгунча, қаламим ва қўлимда куч бор деб ҳис қилгунча ул

ҳазратга қуллик қилиб¹⁰⁸ ва у қуллик билан ўзимни саодатли ва хурсанд сезиб, ҳатто, шогирдлик билан ўзимни шарафли, азиз, фахрли ва боши кўкка етган, деб билдим. Йиллар бўйича турк тили ва назми коида ва услуби тўғрисида билмаганларимни сўраб, кийинчиликларимни, мушкулларимни ҳал қилувчи хузурида арз қилиб¹⁰⁹, буюк фойдалар топиб, зўр натижалар кўрдим. Ул ҳазратнинг таълими ва тарбияси билан, йўл кўрсатиши ва қувватлаши билан ишим ул ерга етдики, ўз пок таъълари натижасидаң чиққан ўз маърифатпарвар қаламлари таҳрири ва ўз ёқимли нутқларининг ёзмалари бўлган рисоаларида, юқорида айтганимча, менинг лақабларимни қандай номлар билан ёзганларки, қайтариб айтишнинг ҳожати йўқ.

Бу бандага ҳам худонинг исми бўлган «Ал-мутақаллим»¹¹⁰ унвонига эга бўлиш, ҳалойик орасида сўзчанликда тенгдош ва қурдошларимдан фарқ ва эътиборга, улуг ном билан овоза ва шуҳратга эга бўлиш ул ҳазратнинг марҳамат ва ғамхўрликлари туфайли юз берди. Юқорида мазкур бўлган ва то шу дамгача бу гуруҳдан ҳеч кимга тўплаш насиб этмаган ва ихтирои муяссар бўлмаган девон, маснавий ва бошқа китоб ва рисоаларни тузиш ва ижод қилиш мумкин ва муяссар бўлди. Агарчи барча нарсани ул ҳазратнинг шарафли исмига боғлаган ва олий лақабларига қўшган бўлсам ҳам, буларни бошқа марҳаматлари қаршисида тутиб, «Ал-мутақаллим» исмига эришувимга узр айтиш юзасидан туркий ва сарт тили орасидаги аҳвол ва ҳақиқатни изоҳлаб, бу рисолаи туздим ва унга «Муҳокамату-л-луғатайн» деб от қўйдим.

Бунинг билан турк тилининг фасохату нозиклиги ва балоғату кенглигиники ул ҳазрат бу тилу иборат билан назм бисотини тузибдирлар, Исо нафасию Хизр сувидан ўликни тирилтирмак йўлини олам аҳлига кўрғазибдирлар – кўрсатдим. Хаёлимга шундай келадики, турк халқининг сўз усталари олдида улуг вазифани бажардим, бунинг билан улар ўз сўзлари, иборалари ҳақиқатидан ва ўз тил ва луғатлари қайфиятидан хабардор бўлдилар ва форсийгўйларнинг нутқ ва сўз бобида қилиб келган таъна ва маломатларидан қутулдилар. Улар ҳам шунча меҳнат ва машаққатлар билан юзага чиқарганим – бу махфий илмдан хабардор бўлсалар, умидим шуки, бу фақирни яхши дуо билан ёд қилгайлар ва руҳимни унинг билан шод қилгайлар.

Рубоий:

Бу номаки, ёзди қаламим тортиб тил,
Таърихин анинг жумодийул-аввал бил,
Куннинг рақамини чоршанба қилғил,
Тўккуз юз йилдин ўтуб эрди беш йил.¹¹¹

Вас-салом.

Изоҳлар, шарҳлар, таржималар*

1. Мазмуни: “Эй” яралишни сўз билан (яъни, “бул” амри билан) бошлаган, инсонни орада (Ўзига) якин тутган, бунинг билан “бул” деса – бўлади” саҳифасига (инсонни) безак қилиб, инсонни нутқ ила баридан юксак қилиб кўйган Зот, Сенга ҳамду санолар бўлсин.

2. Таржимаси: “Одамнинг лойини қирқ тонг пишитиб кўйдим”. Ҳадиси қудсий.

3. Таржимаси: “Ҳамма исмларни ўргатдим”.

4. Ал-мутакаллим – сўзловчи, нотик.

5. Мазмуни: Яъники, Маъбуд оламини яратиб, олам аҳлига қудрат ва вужуд берди. Мақсад инсон эди, у мавжуд бўлди. Инсоннинг ҳам мақсади ўз Ҳабибини (яъни яратган Зотни) англаш эди.

6. Таржимаси: “Мен аниқроқ ва чиройлироқ гапираман”.

7. Мазмуни: Ўша вақтда на олам бор ва на одам, буларни ҳали қудрат эгаси яратмаган эди. Вақтики, у ўзининг яратувчанлигидан дам урди. Айтгани шу эди: “Пайғамбар бўлдинг, бас, англаб ол”.

8. Таржимаси: “Ул зотга ва ул зотнинг пок оиласига ва пок саҳобаларига кўпдан кўп саловат ва саломлар бўлсин”. Муҳаммад пайғамбар (с.а.в)га айтилган сано.

9,10. Навоий бу ўринда ўта камтарлик билан ўзини назарда тутмоқда.

11. Гуноҳлар кечирилсин, айблар яширилсин.

12. Мазмуни: Марваридни дори сифатида олганда, майда-майда қилиб, бир мисколни бир дирҳамдан сотилади. Агар подшоҳ кулоқ соладиган бўлса, бутун холида олинади ва унинг қиймати (бутун бир) мамлакатга, ҳазинасининг кирими (қимматбаҳо) молларга тенг бўлади.

13. Мазмуни: Сўз шундай бир гавҳардурки, (унинг) мартабасини аниқлашдан нутқ эгалари ожиздирлар: мартабаси ёмон сўзнинг ҳалок қилувчанлигидан тортиб, яхши сўз билан Исонинг (а.с) муъжиза кўрсатишига қадар боради.

14. Мазмуни: Яна Биз сиқиб чиқарувчи (булут)лардан дув-дув сув (ёмғир) ёғдирдик. Токи, у сабабли дон ва наботот (ундириб) чиқарурмиз. Шунингдек қалин (сердарахт) боқлқрни ҳам. Қуръони Карим “Набаъ” сураси, 14–16 оятлар. Абдулазиз Мансур Қуръони Карим маънолари таржимаси.

15. Таржимаси: “Ёпинчиқни кўтармаганда ҳақиқий илм ошмаган бўларди”.

16. Мазмуни: То жаҳон боғи бор экан, бу гулшан мевага тўлсин, Унда бу булбулларнинг сайроқ овози янграйверсин.

17. Яъни туркнинг отаси.

18. Яъни форсларнинг отаси.

* Форсий шеърлар таржималарини беришда ва баъзи форсийгуй шеърлар ҳақидаги маълумотларни келтиришда 1967 йилда Порсо Шамсиев томонидан тайёрлаб нашр эттиган (Алишер Навоий, Асарлар. Ҷи беш томлик, Ҷи тўртинчи том) китобининг “Изоҳ ва таржималар” қисмига (103–132 бетлар) мурожаат қилинди.

19. Яъни ҳинднинг отаси.

20. Санскрит тилида карвонбоши, савдогар маъноларини ифодаловчи бу сўз ўтмишда турли ўлкаларда турлича маъноларда ишлатилган. Жумладан, у ўрта асрларда форс ва шунингдек, тожикларга нисбатан ишлатилган. Чунончи, Навоий ҳам бу сўзни ўз асарларида фаол қўллаган.

21. Бошланма, яъни, матла. Матнда ҳар икки шакл ҳам қўлланилди.

22. Мазмуни: Эй соқий, май бер, бир лаҳза ўзимни унтай.

Шарти шуким, канча тутсанг ҳам, тутгансанг ҳам уни лабо-лаб сипкарай.

23. Мазмуни: Соқий (майни ўзи) ичиб менга қўш-қўш тутади, мен эса уни томший-томший лаззатланайин.

24. Мазмуни: Ҳижрон азобида эзилдим, нима қилишни билмайман. Мени бу ғам-андухдан факат май кутқара олади, йўкса туриб фано оламига (йўкликка) кетай.

25. Мазмуни: Зоҳид ўзининг Тангри-таолога бўлган ишқини ошкор қилайин деса, йиғламсирайди-ю, лекин кўзига ёш келмайди.

26. Мазмуни: Сенинг ишқингни замона аҳлидан пинҳон тутишни истасамда, кечалар гоҳ инграб, гоҳ синграб чиқаман.

27. Мазмуни: Ул ой юзли сулув, кула-кула мени ўзига яқинлаштириб олди. Мени йиғлатти десам бўлмас, мени сиқтатти.

28. Мазмуни: Ишим тоғ узра ҳар ёнга кўз ёши селини тўкмакликдир, фироқ ғавғосидан ҳар дам булут каби ўқурмақдир.

29. Мазмуни: Чархнинг зулмидан бўғзимни кириб йиғларман; йиғирилаётган чарх сингари ингичка овоз чиқариб йиғларман.

30. Мазмуни: Эй Навоий, ул гул учун "ҳой-ҳой" лаб йиғлайверма, чунки "хай" дегунча на гулнинг танаси, на гунча, на гул қолади.)

31. Мазмуни: Юзингни очарга муштоқману, лекин уни эл қўришидан қизғонаман.

32. Мазмуни: Сенинг йўлингда оёқларимга кирган чўқурларни териб олиб, ўша кўчанинг тупроғига суртиб, кўзларимга сурма қилиб тортаман.

33. Мазмуни: Кўзларинг боқиб туриб ҳар дам конимни тўкадиким, йироқдан телмуриб юзимга яна қанча боқасан.

34. Мазмуни: Гўзалнинг таърифида айтади: Юзлари гул-гул, киприклари – тикан, кўз ковоқлари кенг-кенг, оғизлари тор.

35. Мазмуни: Эй ой юзлим, фироқинг ичра халқни ўртамак учун нафасим гўё чақмоқдир, оҳ уришим яшин кабидир.

36. Мазмуни: Унинг қизил юзида кўркли бир хол яратди, бўйи бирла сочини (эса) тенг яратди.

37. Тажнис шеърда шаклан ўхшаш ёки яқин бўлган сўзларни қўллаш санъатидир. Бундай сўзлар ўзбек мумтоз адабиётигагина хос бўлган туйук жанрини яратишда, айниқса, қўл келган.

38. Бу ҳам бадний санъатлардан бири бўлиб, унда икки маънони ифодаловчи сўз қўллаш воситасида нафис мисралар яратилади. Байтдаги бундай мисралардан икки хил маънони англаш мумкин.

39. Назм сўзи бир неча маънога эга бўлиб, бу ўринда вазн ва қофияга солинган сўзлар тизмаси – шеър назарда тутилмоқда.
40. Мазмуни:
 Отинг пари-ю хурдир, бегим,
 Отинг тез югуришда дев эрур, бегим.
 (Унинг) хар ўқиқи, улус ундан қочар.
 (Ўша ўқни) нотавон жоним сари отинг, бегим.
41. Тажниси том – тўлик тажнис. Бунда шаклдош (омоним) сўзларнинг шеър қофияларида ишлатилиши назарда тутилади.
42. Мазмуни:
 Эй ракиб, жононга ўзингни ит тутсанг ҳам,
 Бизга раҳм қилиб, ёрнинг кўчасидан ит (йўқол).
 Ишқнинг шуъласи дўзахча бўлса ҳам,
 Бизни ўз қўлинг билан у сари итқит(улоқтир).
43. Яъни, мавжуд эканлигини таъкидлаш.
44. Яъни, букориш.
45. Яъни, “алиф” (ا) – а ҳамда “хойи ҳаввоз” (ه) – ҳ нинг сўз охирида а ҳарфини нфодалаб келиши назарда тутилмоқда.
46. Той – отнинг ҳали икки ёшга йстлаган боласи.
47. Ғунан – икки яшарли от.
48. Дуван – уч ёшга тўлиб тўрт ёшга ўтган от.
49. Тулон – беш яшар от.
50. Чирга – олти яшар от.
51. Яъни, “шин” (ش) – ш ҳарфи.
52. Яъни, араб морфологияси.
53. Яъни, ч ва и = чи.
54. Яъни, тилимга келган мисралар ҳали шеър бўлиб, қозғатилган тушмаган пайтида, дейилмоқчи.
55. Яъни шоирлар.
56. Яъни шеърлар яратувчилар.
57. Сарроф – бу ўринда қимматбаҳо тошларни баҳовловчи, заршунос маъносида қўлланмоқда. Навоий ўзини назарда тутмоқда.
58. Бунда ҳам Навоий ўзини назарда тутмоқда.
59. Эрон шоири Хожи Кирмоний – Абулато Камолиддин Маҳмуд ибн Али (1290-1354) Бу ўринда унинг “Ҳамса” сидан бешинчи дoston “Гавҳарнома” йўлида Навоий ўзининг “Лайли ва Мажнун” дostonини яратганлигига ишора этмоқда.
60. Бу адибнинг тўлик номи Ашраф ибн Шайхул-Умам Абулҳасан ибн ал-Ҳасан ал-Марогийи ат-Табризий бўлиб, туғилган йили номаълум, вафоти 1459 йил. У ҳам бешлик яратган бўлиб, улар “Минҳожу-л-аброр”, “Риёз ул-ошиқин”, “Ишқнома”. Ҳафт пайкар” (баъзи манбаларда “Ҳафт авранг”), “Зафарнома” асарларидир. Жумланинг янада аниқ маъноси: кўнглим “Сабаъий сайёра” дostonини яратишни истади ва бунда Ашрафнинг “Ҳафт пайкар”и менга ибрат бўлди.
61. “Зубдату-т-таворих” (Тарихлар сараси). Навоий яратган “Тарихи мулуки

ажам” ва “Тарихи анбиё ва ҳукамо” номли тарихга оид асарларининг умумий номи .

62. “Насойиму-л-муҳаббат”. Яъни, “Насойиму-л-муҳаббат мин шамойил ул-футувват” (Улуғлик хушбўйликларини таратувчи муҳаббат шабадалари). Навоийнинг ўзи таъкидлашича, устози Жомийнинг Шарк ориф ва мутасаввифлари ҳақида маълумот берувчи “Нафоҳату-л-унс” (Дўстлик нафаслари) номли тазкира асарини туркий тилга таржима қилган ва уни туркий халқлар орасидан етишиб чиққан машойихлар ҳисобига тўлдирган тазкирасини шу ном билан атаган.

63. “Назму-л-жавоҳир”. Ҳозирда Али (каррамаллоҳу ваҷҳаҳу)га нисбат берилган “Насру-л-лаолий” (Марваридлар сочмаси) насрий асарининг шеърӣ таржимасидир. Мазкур асар муқаддимасида таъкидланишича, ана шундай ижодий ишни амалга ошириш режаси Навоий қалбида аввалроқ пайдо бўлган. 1485 йилда Ҳусайн Байқаро ўзининг “Рисола “асарини яратар экан, унда Навоий мадҳига катта ўрин беради. Ва ҳақли равишда “Турк тилининг ўлган жасадиғи Масиҳ каби руҳ киритди”, дея васф этади. Дўстининг бундай илтифотиға жавобан Навоий кўнглидаги режасини – “Насру-л-лаолий” нинг шеърӣ таржимасини амалга оширган ва уни “Назму-л-жавоҳир” (Жавоҳирлар тизмаси) деб атайдӣ.

64. Тушурилган ваҳӣй каби.

65. Юборилган Пайғамбарлар ҳадислари каби.

66. Мазмуни: Подшоҳ ноғорасининг ичи бўш-у, шовкин-сурони бош огриғидир. Кимки ҳўл-қурукка қаноат қилса, ер юзию денгиз шоҳидир.

67. Абдурахмон Жомийнинг “Лужжату-л-асрор” (Сирлар теранлиғи) асари. Навоий кўп ўринларда устозини “Ҳазрати Маҳдум”, “Ҳазрат Маҳдумӣ” дея тилға олади.

68. Мазмуни: Подшоҳ саройи айвонининг жимжимаси энг юқоридағи юлдузнинг пештоқидан юксак бўлғанида ҳам, билгилки, ундан дин қалъасининг деворига ёриқ пайдо бўлади.

69. Яъни, Ҳусрав Деғлавӣй шеърӣ.

70. Яъни, Саъдий шеърӣ.

71. “Татаббуъ” сўзининг лугавӣй маъноси “бирор нарсанинғ кетидан тушиш, изидан бориб текшириш, излаш” бўлиб, истилоҳда таниқли шоирларнинг шеърӣға бошқа бир адиб томонидан (у замондош ижодкор ҳам бўлиши мумкин, кейинги давр адабиёт вақили ҳам бўлиши мумкин) ҳар жиҳатдан мувофиқлаштириб янги шеър яратишдир.

72. “Тухфату-л-афкор” – Фикрлар тухфаси. Навоий ўзининг устози Жомийға бағишланган асари – “Хамсату-л-мутаҳаййирин” да бу қасидасининг яратилиш тарихини баён этган.

73. Мазмуни: Подшоҳлар тожини зийнатловчи ёлқинли лаъл тоши уларнинг бошидағи хом хаёлларни пишитувчи ўтдир.

74. “Миръоту-с-сафо” – Поклик ойнаси. Бу асар тилға олнаётган жумлада янглиш ҳолат мавжуддек. Гап шундуки, Афзалиддин Иброҳим Али ўғли – Ҳоконий Ширвонӣй 1120 йилда туғулиб, 1199 йилда вафот этган. Ҳусров Деғлавӣй эса, 1253 йилда туғулиб, 1325 йилда вафот этган. Демак, Ҳоконий Ҳусров Деғлавӣйдан юз йилдан

ортик вақт аввал яшаган. Шундай бўлгач, қандай қилиб у узидан 133 йил кейин дунёга келган ижодкорнинг асарига татаббуъ қилиши мукин?! Фикримизча, бу ерда хаттотнинг гайрипихтиёрый равишда хатога йўл қўйиши тўфайли шундай қўпол хато юзага келган. Эҳтимол, жумла “Яна Мир Ҳусравнинг “Миръоту-с-сафо” отлиғ қасидасиким, халлақул – маоний Ҳоконий Шервонийга татаббуъ қилибдур...” тарзида бўлгандир, аслида. Зотан, Алишер Навоий “Тўла асарлар тўплами”нинг Ун жилдлигида мазкур ўринга “Навоий бу ерда Ҳоконийнинг бир қасидаси жавобида Ҳусрав Дехлавий ҳам қасида ёзганини тилга олади” дея изоҳ берилиши ўринлидир. (Қаранг: ўша китоб, ўнинчи жилд, изоҳлар, 34-бет, 53-изоҳ.

75. Мазмуни: Кўнглим ёш боладир, ишқнинг пири тил ўргатувчи муаллимдир. Юз коралик ундаги дарс бўлиб, мискинлик мактабнинг бурчагидир.

76. Абдурахмон Жомийнинг “Жилоу-р-руҳ” (Руҳнинг жилоси) қасидаси. Навоий уни Ҳусрав Дехлавийнинг “Миръоту-с-сафо” қасидаси жавобида ёзилганлигини таъкидлайди.

77. Мазмуни: Муаллим ким? – ишқдир, хомушлик бурчаги унинг мактабидир. Ундаги дарс – нодонлик бўлиб, доно дилим у мактабнинг сабоқ ўрганувчи боласидир.

78. “Насиму-л-хулд” – Жаннат шаббодаси. Навоий бу қасидасини ўзи таъкидлаганидек, “хар икки улуглар”, яъни юкорида зикр этган зотлар – Ҳоконий ва Ҳусрав Дехлавийларга татаббуъ тариқасида яратган.

79. Мазмуни: Муаллим ишқдир, аклнинг пири сабоқ ўқувчи боладир. Болага одоб бериш учун фалак айланувчи чарх бўлди.

80. “Руху-л-қудс” – Покиза руҳ.

81. Мазмуни: Қандай яхшики, қудрат қалами билан нарсалар тасвирланади. У каламдан хар замон юз хил кизик нақшлар пайдо бўлади.

82. “Айну-л-ҳаёт” – Ҳаёт булоғи.

83. Мазмуни: Кеча посбонлари қора чодирларини тўшаганларида, ой юзли гўзалларга жилва ташлайдилар.

84. “Минжоҳу-н-ножот” – Нажот йўли.

85. Юзинг равшанлигидан одамларнинг кўзи нурланди, айна инсонлигингдан жаҳоннинг (кўз) қорачиғи бўлдинг.

86. “Қуту-л-қулуб” – Қалблар озиғи.

87. Мазмуни: Жаҳон – фано катта йўлининг тор манзилдир. У ерда турма, чунки, (у) шоҳу гадонинг ўтар йўлидир.

88. Тарсиъ, тарсе. Бу сўзнинг асл маъноси бирор нарсага безак мақсадида ким-матбаҳо тошлар ўрнатишдир. Шеърятда байтнинг биринчи мисрасидаги сўзлар билан иккинчи мисрадаги сўзларнинг бир-бирига оҳангдош, вазндош ва кофиядош қилиб келтиришдир. Навоий мисол тариқасида келтирган байтда муаллиф, яъни, Ҳожа Калимуддин Салмон бир ўринда қоидага ҳилоф иш қилганини айтмоқда. Бу биринчи мисрадаги “оби” сўзи билан иккинчи мисрадаги “мушки” сўзининг ўзаро номувофиклигидир.

89. Мазмуни: Покиза юзининг софлиги баҳор сувини тўқди. Жаннатдек манзилнинг ҳавоси тоза ва энг хушбўй ҳид тарқатди.

90. Яъни Навоий ўзини назарда тутмоқда.

91. Мазмуни: Богчага баҳор фаслининг майин шамоли шундай эсдики, ундан кадрли дўстларга севикли машуканинг ёкимли иси етишди.

92. Ҳалил бинни Аҳмад – тилшунос олим, аруз илмининг асосчиси. Навоийнинг бу зотга нисбатан “рубойи қасидасини яратган” жумласини ишлатишига кўра, у шеърят назариячиси ҳам бўлган.

93. Мазмуни:

Сенинг юзинг жаҳонга зийнат берувчи юлдуздир,
Сенинг ҳидинг хушбўйликда жоннинг роҳатидир.
Сенинг сочингсиз кишига афтодалик келади,
Қора кокилинг худди фиғонли кечага ўхшайди.

94. Исми Мир Оқмалик, таҳаллуси Мир Шоҳий бўлган бу шахс Сабзаворда туғилиб (1385), Астрабодда вафот этган. Унинг жасади солинган тобутни Сабзаворга келтиришган ва ота-буваси хилхонасига дафн этишган. Шоирнинг аждодлари сарбадорлар етакчиларидан бўлган. Ўзи зўр қобулият ва юксак истеъдод эгаси сифатида ўша давр маданий ҳаётида эътиборли ўрин эгаси бўлган. Навоий гарчи Мир Шоҳийни кўрмаган бўлса-да, бироқ у билан мактублар ёзишиб турган. Бу маълумотларни Навоий ўзининг “Мажолисун-нафоис” асарида келтирган.

95. Котибий – Шамсиддин Муҳаммад Абдуллоҳ ўғли – машҳур шоир, хаттот ва мунший (саройда хат-ҳужжат ишларини олиб борувчи). Хаттотлик ишига ихлоси баландлиги боис ўзига “Котибий” таҳаллусини танлаган. У ҳақида ҳам Навоий қимматли маълумотларни ёзиб қолдирган. Чунончи, бу ижодкор бир канча маснавий йўлида яратилган асарлар муаллифи эканлигидан ташқари ғазал ва қиссалардан иборат девонлар соҳиби ҳамдир. 1435 йилда Астрабодда тоун (вабо) касали билан вафот этган.

96. Яъни Абдурахмон Жомий.

97. Султон Ҳусайн Бойқаро назарда тутулмоқда.

98. Султон Ҳусайн Бойқаро томонидан ёзилган “Рисола”асари назарда тутилмоқда. Бу асарда Ҳусайн Бойқаро Навоийни кўтаринки руҳда мактайди, шахсияти ва ижодига юксак баҳо беради.

99. Дуо: Аллоҳ таъоло унинг салтанатли мулкани абадий қилсин, унинг ҳурмати оширсин.

100. Мазмуни:

То фалак дунё узра айланар экан,
Юлдузлар гули ҳар тун бу чаманда очилар экан,
Қайси шох унинг зоти каби ёдга олинади,
Қайси кўнгил унинг кўнглидек истаб топилар?

Токи фалак айланаркан, бу давомли бўлсин,
Унга бахтиёрлик муносиб бўлсин.
Ҳам нутқ билан сўзи жонбахш бўлсин,
Ҳам шеърятти бардавом бўлсин

101. Яъни, сўз санъаткорлари — шоирлар.

102. Яъни ижодкорлар гуруҳи.

103. Аторуд, Уторуд – Меркурий сайёрасининг арабча номи. Қадимда, Шарк мумтоз адабиётида у фалак котиби, шоир ва ёзувчилар ҳомийси сифатида қўлланиб келинган.

104. Султон Ҳусайн Бойқаронинг “Ҳусайний” тахаллуси билан ёзган ғазалларидан иборат девони хусусида гап бормоқда.

105. Яъни, Ҳусайн Байқоронинг.

106. Бу ерда Ҳусайн Бойқаро калбидаги истакни чиройли ўхшатиш билан ифодаланмоқда: шеърятга ошуфта қалбларни гул гунчаларига, туркий тилда яратилажак шеърларни баҳорнинг ёқимли шамолига ўхшатишмоқда. Яъни баҳор шабадасининг эсишидан гул гунчалар юз очгани каби, туркий ижодкорларнинг ўз она тилида яратган шеърларидан кўнгиллар яшнасин.

107. Яъни, Ҳусайн Байқоро.

108. “Ул ҳазратга қуллуқ қилиб” – Ҳусайн Бойқарога хизмат қилиб.

109. Шу жумладан, Навоий хизмат тақозоси билан узоқ вилоят ва шаҳарларда юрган кезларида Ҳусайн Бойқарога йўллаган мактубларининг баъзиларида яқинда ёзган, сўнги кунларда битган, ёки ҳаёлига келган байт ва шеърларини дўстидан таҳрир қилишни сўрайди. Шунингдек, “Ҳазойин ул-маоний”нинг “Дебоба”сида кўпгина ғазалларни Ҳусайн Бойқаро “таҳрир назаридан ўтгазган” лигини таъкидлайди.

110. Ал-мутакаллим – сўзловчи, моҳир сўз устаси.

111. (Рубоийда айтилганларга кўра, «Муҳокамату-л-луғатайн» ҳижрий 905 йилнинг жумодил – аввал ойида ҳафтанинг чоршанба куни, ёзиб тугатилган. Бу милодий ҳисоб билан 1499 йилнинг декабр ойига тўғри келади. Бироқ, ҳафта куни (чоршанба) қайд этилса-да жумодил-аввал ойининг куни кўрсатилмаганлиги сабабли асар декабрнинг қайси куни хотима топганлигини билиш имкони йўқ. Эҳтимол, ўша даврларда ёзилаётган асар ойнинг биринчи ҳафтасида итмом топса, унинг санасида ойнинг кунини кўрсатиш шарт бўлмагандир.

Иловалар

1-илова

“Муҳокамат ул-луғатайн” асарининг муҳим жиҳатларидан бири муаллиф томонидан форс тилида муқобил бўлмаган юзта туркий тилдаги феълларнинг келтирилганлигидир. Табиийки, бу ҳолат мутахассисларнинг диққат-эътиборини тортиб келган. Зотан, бу сўзларнинг маънолари Навоий асарлари учун тузилган луғатларнинг бирортасида тўлиқ ҳолда учрамайди. Шундай бўлса-да, уларнинг маъноларини аниқлаш устида бир қатор ёндашувлар амалга оширилган. Асарга биринчилардан бўлиб илмий таважжух билан ёндашган проф. Абдурауф Фитрат мазкур сўзлар маъноларини изоҳлашга қўл урган эди. У 1928 йилда нашр эттирган “Ўзбек адабиёти намуналари” китобининг I-жилдида “Муҳокамату-л-луғатайн”га бағишланган саҳифасига илова тариқасида юзта феълга изоҳ беришга ҳаракат қилган. “Қўшимча” сўзи остида берилаётган ушбу илова шундай бошланади: “Навоий бу мақоланинг (асар назарда тутилмоқда-Ю.Т.) бошида мисол учун юзта сўз келтирганини ёзган бўлса ҳам Парижда босилган нусхада 99 сўз бордир. Бу сўзларнинг маъноларини қўлдан келганча изоҳ қилиб ўтиш лозим”. Бундай мисолларда ўрни-ўрни билан қадимий луғатларга ҳам таянилади. Шундай бўлса-да, баъзи феъллар маъносини аниқлаб бўлмаган. Бундай ўринларда Фитрат “англашилмади” сўзини қўллаш билан кифояланган. Ҳозирда маъноси маълум бўлган ва шунингдек, бугунги кунда истеъмолда бўлган феълларга нисбатан “маълум” сўзи қайд этилган.

Афғонистонлик адабиётшунос олим Тошқин Баҳойй 2000 йилда Тошкентда амалга оширилган Навоий асарлари тўпламига (ун томлик) киритилган “Муҳокамат ул-луғатайн” матнини 2009 йили Кобулда нашр эттиради ва унга илова тариқасида мазкур феъллар маъносини ҳам берган. Табиийки, бу феъллар каторида “**чимдиламоқ**” йўқ. Бирок, феълларнинг умумий сони 99 та эмас, 96 тадир. Чунки яна учта сўз – “**девдашмак**”, “**ушармак**” ва “**кенаркамак**” гайри ихтиёрий равишда тушириб қолдирилган. Шунинг билан бирга матбаа айби билан баъзи сўзлар хато босилган.

Тадқиқотчи Мехринисо Абзалова “Юзта феъл қайси луғатларда изоҳланган?” мақоласи мазмунидан асарда келтирилган барча феълларнинг маъноси қайд этилаётгандек кўринса-да, аслида 98 та феъл тилга олинган. Яъни “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да 5 та “тўрт жилдлик Навоий асарлари луғатида юкоридаги комусда қайд этилган 38 та феълнинг маъноси очиб берилган. Бир жилдлик Навоий асарлари луғатида юкоридаги луғатларда қайд қилинмаган яна икки сўзнинг маъноси изоҳланган: *кундалатмак* – *оёқни бўғовга*

солмоқ, умуммоқ – умид қилмоқ, кутмоқ. Демак, “Муҳокамату-л-луғатайн”даги юзта феълдан 9 тасининг маъноси маълум. Қолган 6 феълнинг маъносини “Санглоҳ”, “Абушка”, “Сравнительный словарь турецко-татарских наречий”, “Опытъ словаръ тюркиских наречий” луғатларидан “топдик”.

Бу мақолада ҳам матбаа томонидан кўпол хатоликларга йўл қўйилган: “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да маъноси мавжуд бўлган феъллар 54 дейилган. Бироқ, у ерда 52 та феъл маъноси билан келтирилган; “арғадамоқ” сўзи “ағдармоқ” қилиб босилган, “умунмоқ” эса, “унунмоқ” қа ўзгартирилган. Демак, келтирилган феълларнинг умумий сони 98(52+38+6+2) тадир. Дарвоқе, мақола муаллифи маъносини аниқлаган феълларнинг баъзилари асарда келтирилганлардан шаклан фарқ қилади: “искармоқ” эмас, “искармоқ”, “кўруксамоқ” эмас, “кўкурсамоқ”, “канаркамак” эмас, “кинаркамак” каби.

Мақолада келтирилган феъллар орасида “чимдиламоқ” ва “сийпамоқ”ни кўрмаймиз. Кейинги сўз ғайри ихтиёрий равишда тушириб қолдирилган бўлиши мумкин, аввалгисининг йўқлиги эса, муаллифнинг асарнинг мавжуд нашрлари асосидагина иш кўрганлиги оқибатидир.

Турк олимаси Само Баратчу Ўзандер “Муҳокамату-л-луғатайн”га доир тадқиқотида мазкур 100 та феълга алоҳида тўхтанилиб, ўндан ортиқ луғатларга таянилган ҳолда уларнинг маъносини аниқлашга ҳаракат қилган. Муаллиф ҳар бир феъл устида чуқур мулоҳаза ва атрофлича фикр юритган ҳолда уларнинг асл маъносини белгиллаган. Фақат баъзи феълларнинггина маъносини тополмаганлиги ёки борларининг ҳам айримларига ишонч ҳосил қилмаганлиги ва бир қарорга келолмаганлиги сабабидан очиқ қолдирган. Шундай бўлса-да, унинг баъзи сўзлар борасидаги тўхтамларига қўшилиб бўлмайди. Чунончи, у *سيرپماک* сўзига *sirpemek* – сирпмак деб қарайди ва шу сўзнинг луғатлардаги маъносини беради. Ҳолбуки, мазкур сўз (сирпамоқ) шу ҳолатда ҳам тилимизда маънога эга: зарб билан урмоқ, салмоқ. (Бироқ, негадир М. Абзалова мақоласида бу сўз “серпмак” тарзида босилиб, ёнига кавс ичида “сепмоқ” маъноси берилган. Бизнингча бу *سيرپماک* сўзининг икки хил: “серпамак” ва “серипмак” ўқилишининг оқибати бўлса керак.

Дарвоқе, шу ўринда Само хонимга хос бўлган бир ижобий ҳолатни этироф этишга тўғри келади. Олима шу вақтга қадар “гангирамоқ” дея ўқиб келинган сўзни *kengsiremek* – кансирамак ўқиган. Ва бунини маъқуллаш керак. Чунки, мазкур сўз барча нусхаларда “сини кавсий” –ёйсимон, яъни тишсиз “син” билан ёзилган. Шундай бўлгач, уни “гангирамоқ” эмас “кансирамоқ” ёки “гангсирамоқ” феълнинг вақтлар ўтиши билан ўзгаришга учраган шакли дейиш мумкин. Албатта, мазкур сўз юритилган ҳолатлар устида атрофлича сўз тўхталиши ишимиз доирасига кирмайди; асардаги 100 та феъл борасида ғап борганда ҳам аниқланиши лозим бўлган бир қатор масалалар ҳам бордек эканлигини айтмоқчимиз, холос. Ана шу масалаларга ойдинлик киритиш йўлидаги ишларга асқатар, деган мақсад билан ишимиз жараёнида истифода этилган луғат ва манбаларнинг ўзаро киёсий жадвалини бермоқдамиз.

“Муҳокама-л-лугатайн” да келтирилган юзта феълнинг лугат ва илмий манбаларда берилган маъноларга кўра кнӱсӱей жадвали

№	Феъллар	П.Шамсиев, С.Иброҳимов Навойи асарла- ри лугати	Алишер Навойи асарлари тилининг изоҳли лугати. Тўрт томлик	Сема Борутчу Ўзундер, «Муҳока- матул-лугатайн». Ики Дилин муҳо- камаси. Илмий рисола	Ўзбек адабиѳти на- муналари. 1-жилд. Тузувчи: Фитрат.	Тошкйн Бақойи, «Муҳокама-л-луга- тайн»даги баъзи лугат- ларнинг ўзбекча маъно ва шарҳлари
1	қувормок	—	Қуримок, сулшмоқ	benzi uřmak, solmak, sarıtmak	Турпича тусда кўрпч- мок. Шайх Сулаймон “Лугати чигатоий” да “кувадмок”- قوۋادماق ѳзилган, босмахона янглишдир.	Хозирда ўзбек тили шеваларида “қабармок” ѳки “қамармок” шакли- да кўлланилиб, форсча “obligatlan” маъноснда.
2	курукшамок	—	Курукшамок, курушмоқ, қовжирамок	řok kuru olmak, gisig- damak, sizigdamak	Жудаям курумок	Айнан “курукшамок”, яъни хаддан кўп кури- мок ва сувини пўкотмок.
3	ушармак	олдинга сурмок	Қижартирмок, парчаламок, буз- мок, мансабшин пасаитирмок	řekmek, sirtmek, yak- lařtırmak, mejbub et- mek, zorında brakmak sevketmek	итармок, илгари то- монга отмок	айнан “ушатмок”, ارشاق пул ѳки шунга ухшаш нарсани майдаламок
4	жийжаймок	—	Қовжирамок, курушмоқ	—	Англишилмади, Вам- бери ҳам Шайх Сулай- мон лугатларнда “қат- тик кулмак” маъноснда “жиржаймок” сўзи бор Балким, бунинг хам тўгриси шудур.	Хайратланиб қолиш, геч (حسرت) бўлиб қолиш маъ- носнда.
5	ўнглаймок	тузалмок, соғай- мок, ўнгалмок.	ўйналмақ	—	Тўтри кельмок, тўтриланмок	Кўтарилмок, ростлан- мок, бироз яхши қолакта ўзгармок.

6	чекримок	—	Олдинга сурмок	—	Завкляниш ва хаяжонляниш
7	дўмсаймоқ	Бирор нарсадан ранжиб, тум-шукни солиб турмок, дўмсай-моқ	—	дўмсаймак, буғин сайламак, дағламак, һўтламак	Бировни хуш кўрмаслик учун кошу ковог тушур-моқ
8	Умунмоқ = умсунмоқ	Умид қилмоқ, қутмоқ	—	beklemek, ummak, tamah etmek	Кунгилдан хавасланиш, умид қилиш
9	ўсанмоқ	Безмоқ, зерик-моқ; пушаймон бўлмоқ	—	usanmak, bikmak, nefret etmek	Безилиш, хафя бўлиш
10	игирмоқ	Йигирмоқ, ип пишитмоқ. Ҳрамоқ, ихота қилмоқ.	Ҳрамоқ, айлан-тирмоқ, ишгир-моқ, пишитмоқ (ипни)	igirmek dönmek, dön- dütmek; egirmek	Қамал қилиш, теваарак атрофни ўраб олиш
11	Игирмақ = эгармақ	айланмоқ, давр урмоқ	айлантирмоқ, гир айлантирмоқ	1. takir etmek, birinin, bir şeyin arkasından yürümek 2. dönmek, döndür- mek	Йзламоқ, таъқиб қилмоқ
12	ўхрачмоқ	Ўзини қахрамон олмоқ; сар-кашлиқ қилмоқ	сесканмоқ	ohlanmek ailar su ve yaum için kişnemek ağlamak	Отларнинг озик бериш пайтида чиқарадиган овоз
13	торикмоқ	Зерикмоқ, сикқилмоқ	Зерикмоқ, сикқилмоқ	tatılmak dağalmak, can sıkılmak, sıkıntılı olmak	Зерикмоқ, ичқисма

14	алдамөк	—	1. Елгон сўзла- мок, лақиллат- мок, алдамөк, 2. юпатмок, та- салли бермок.	aldamak	Маълум	Елгон билан бировни фириб бермок, елгон сўзламок
15	аргадамөк	алдамөк, хийла билан енгмок.	алдамөк, хий- ла, макр билан енгмок, бермок	arğadamak	алдамөк	Иргитмок, ўрнидан бежо килмок, қимирлатмок
16	ишонмок	—	—	inanmak, güvenmek, mutmain olmak	Маълум	Ишонмок, эътимод кил- мок
17	игланмок	—	касал бўлмок, хасталанмок	duraklamak; oturmak, yerleşmek; vakit ge- çirmek, uyulanmak eğlenmek	Шайх Сулаймон бу сўзга "махкамламок", "вақтли турмок", "эгранмок" деб турли мақоллар берадир	Ҳазиллашмок, шўхлик килмок
18	айланмок	—	Айланмок, бу- ралмок, гирдида юрмок.	dönmek, dolaşmak, gezirmek; devretmek, benzetmek	Эслатма: бу сўз берил- маган	Айланмок, тавоф килмок
19	игранмок	—	игранмок		Маълум	нафратланмок
20	эрикмак	—	хаёлга чўммөк	1. erken kalkmak; 2. acele etmek; 3. kalbi sıkıntılı ol- mak, can sıkılmak; uslanmak, bıkmak yo- rulmak . nefret etmek, işikrah etmek	Эслатма бу сўз ҳам берилмаган	Эринмок, хуш ёқмаслик килмок, бир ишга майл- сизлик килмок
21	овунмок	—	Юпанмок, тасал- ли топмок; тинч- ланмок	avunmak avunmak, - teselli bulmak, gönül aldatmak	Маълум	Овунмок, саргарм бўл- мок, тасалли топмок
22	қнстамөк	—	Қнстамөк, шо- ширмок	zorlamak, sıkıştırmak, maebur etmek	Маълум	Қнстамөк, бйроага таз- йпик ё босим ўтказмок

23	қийнамоқ	—	Қийнамоқ, азоб-сольмоқ	işkence uçurtmak, işdir etmek, tefidi etmek, asi ve elem vermek	Маълум	Қийнамоқ, шикаңжа қилмоқ, озорламоқ
24	қўзғалмоқ	—	Қўзғалмоқ, тинчсізланмоқ, қўзғалон кўтармоқ	hareket etmek, kımıldamak; heveslanmak; uęinden kalkmak, ayaklanmak	Маълум	Қўзғалмоқ, харакагга тушмоқ, жунбуш қилмоқ
25	соврулмоқ	—	Соврулмоқ, тўзмок	savgulmak	Маълум	Шамолга берилиш, тўзиб-сочилиб кетиш
26	чайқалмоқ	—	1. Чайқалмоқ 2. Тўлқинланмоқ 3. Титтрамоқ, ларзага келмоқ	çalkalmak, sallanmak, hareketе gelmek	Маълум	чайқалмоқ
27	девланмоқ	—		divdeşirmek	Англашилмади	Эслатма: бу сўз тушиб қолган. Босмахона хагоси булса керак
28	қимсанмоқ	Ортиқ даражада нстамоқ	Ортиқ даражада нстамоқ, қўмсанмоқ	kımıldamak, çok arzu etmek	Эслатма "қимсанмоқ" -فہمانفہمان- босилган ва маъноси "қиринмоқ" деб берилган	Эслатма: "قىمسان" "қийманмоқ" босилган. Қимирламоқ, харакагга кирмоқ
29	қизғанмоқ	—	Қизғанмоқ, рашк қилмоқ	kışkırtmak	Маълум	Қизғанмоқ, бахиллик қилмоқ
30	ниқамоқ	—	Қувмоқ, кетидан қувмоқ, орқасидан тушмоқ; пайнда бўлмоқ	Mўгилчада іскір etmek, kovalamak; іstemek, ualvatmak	Эслатма: "йинкамак" -فہانفہان- босилган. Англашилмади. Балки, тўғриси "енгмак" дїр	Эслатма: "نىقاموқ" босилган. Бїрвогга шахвоний алока билан озор етказмоқ

31	сайланмоқ	—	Сайланмоқ, хурмагланмоқ	көнді көндіні sıvılamak, kendini çekidüzen vermek, süslenmek	Мәълүм	Эслатма: “сайланмоқ” – سايلاق بوسىلغان Сайланмоқ, интиҳоб бўлмоқ
32	тайламоқ	—	Сайлаб олмоқ, куп нарса ичидан бирини ектириб олмоқ	teflek ve tenyüz etmek, аутмак, seçmek	Мәълүм	Тайнламоқ, сайлаб, интиҳоб қилиб олмоқ
33	қимирдамоқ	—	Қимирламоқ, харақатта тушмоқ	kıvıldamak, sallamak	Мәълүм	Қимирдамоқ, харақатга келмоқ
34	серламоқ	—	—	sırmek, saçmak, (yağmur) immek	сермак. Ҳамма нуҳалларда шундай ёзилган. Бирок бундинг форчаси бор. Бир турли “тикмак” маъносиде “сирламоқ” бўлмасун	сермак
35	сирмамак	1. Илб олмоқ, юлиб олмоқ, ширириб олмоқ. 2. Цирмамак, шимармак	Юлиб олмоқ, илб олмоқ, утирламоқ, анлаб олмоқ	almak, кармак, sıy-gır almak	Қолмоқ	Яширин тарзда қул билан бирер нарсени ахтариш
36	канор-камок	—	—	setmek, уаутмак, dö-şetmek, аётмак	Отти аробага қўшмоқ	Ейиш, нашр этиш
37	сигрикмоқ	—	Яширинмоқ, писиб (бикиниб) кетмоқ, чақмоқ, хабар бермоқ	sıgmak	Боғчасарої босмасиде “қочмак” деб изох этиладир. Вамберї билан Шайх Сулаймонда “қочмоқ” маъносиде “сирикмоқ”	Қочмоқ, қутулмоқ

38	СИГНИМОК	—	Тошнмоқ, сажда килмоқ; умид билдирмоқ; ихлос қўймоқ	siğmak; siğınmak; güvenmek	Маълум	Сигнимоқ, паноҳ кетирмоқ
39	КИЛИМОК	килмоқ	Хуркмоқ, кўркмоқ, чўпмоқ		Эслатма: "қилмоқ" - قىلىش босилган. Англашилмади.	Истакка қарши иш қилиш.
40	ЎЛИНМОК	—	Ялнмоқ, ёлвормоқ	yalvarmak; yaltaklanmak	—	Ялнмоқ, узр ва зоршў килмоқ.
41	МУНГЛАНМОК	—		kedirlemek; kaugilanmak	—	Паришонлик билан йнгламоқ ва нолпмоқ.
42	ИНДАМАК	Чақирмоқ, чорламоқ, такшўф килмоқ	Чақирмоқ, ундамоқ	çağırmak, davet etmek	Эслатма: маъноси берилмаган.	Ундамоқ, бпроянп бпр ишга мажбурламоқ, даъват килмоқ.
43	ТЕРГАМОК		Тергамоқ, бпрор ишни қилишга монетьлик қилиш	1. sorgumak, sual etmek; aramak, arařılmak. 2. direk dikmek; destek vermek, dayamak 3. engellemek; tenkid va tekdır etmek, azarlamak.	Маълум	Тахдиқ килмоқ, бпр нарсаннпг атрофнда маълумот тулламоқ
44	ТЕВРАМАК	Ботмоқ санчмоқ, кадамоқ	Санчмоқ, кадамоқ	batmak, sarılmak	Тикмақ	Эслатма: "қиврамоқ" - قىيرماق босилган. Парвариш килмоқ, боқмоқ.
45	КИНГАЙМОК	—	—	big tarafa egılmek	Эслатма: маъноси берилмаган.	Кучук ва шаколнипг улпмоқ овози.
46	ШИНГЛДАМОК	—	Қаттик урунмоқ	řagaldamak	Англашилмади.	Бпрор нарсаннпг оёқ ёкп кул зарби билан овоз бериши.
47	СИНГРАМАК	Паст овоз билан дартли йнгламақ	секин, охлста йнгламоқ	hızlınden yavaş ve gizli ağılamak	Секин йнгламоқ	Паст овоз билан нолиш килпш йнгламақ

48	яшқамок	—	—	1. yassilamak, düzlemek; 2. yaslamak, dayamak (yaşık)	Эслатма "яшқамок" — جاشقان босилган. Ёшармоқ, күзни ешдан тўймоғи.	Ёровга урмоқ мақсади билан қўл кўтармоқ.
49	искармоқ	—	—	hatirlamak, hesaba almak, kabül etmek	Богча саройи босмасида "хотир кетирмак" деб изоҳ этилган. Бу маънода Шайх Сулаймон "искармак" сўзини кўрсатади.	Эсламоқ, хотирламоқ.
50	қўнгранмоқ	—	—	soylenmek, homurdanmak, mirdandanmak	Ғазбланғиб Ғузга гапирмоқ.	Ғз-Ғзи билан газабланғиб гапирмоқ, гўр-гўрламоқ.
51	сухранмоқ	—	Минигирламоқ, гўнғилламоқ, мужмал гапирмоқ.	mirildanmak, dudak altından yavaş yavaş soylenmek, homurdanmak	Ғзинча гапириш, Шайх бу сўзни "ёуқранмоқ" шаклида ёзди.	Ғазаб билан лаб остида гапирмоқ.
52	сийламоқ	—	совурмоқ	1. sıvamak, sıvazlamak; süsienmek 2. serpmek, saçmak; israf etmek	Маълум	сийламоқ.
53	қораламоқ	—	Айбламоқ, қораламоқ.	1. bakmak, dikkati bir şeye çevirmek, ikide bir bakmak. 2. karalamak; itham etmek, kötüllemek	Маълум	Махкум қилмоқ.
54	сурканмоқ	—	—	sürüklenmek, sürenmek; sürenmek, sürtünmek	Маълум	Суртмоқ.
55	қуйманмак	уринмоқ	—	bahane etmek, sebep ve vesile bulmak	Баҳона қилиш	Бирор нарса ни тузатишга майл бўлиш.

56	ини раимок	—	Ингламок, нолли-мок	агламак, demek ölä- gak gizli gizli aгла- mak, inlemek	Маълум	Иполиш килмок.
57	тушалмак	—	—	töşelmek döşemek	Маълум	Ришо ва мунофиқлик
58	мунгаймок	—	Қайгуланмок, бузулмак	mahzun, gamli olmak, meyus olmak	Мунглашмок. Кукон бос- масида "мунг-ганмок" ёйилган, янглашди.	Қайгурмок, гусса қил- мок.
59	танчикмак	—	Хайрон колдир- мок, хайратга солмок	kokmak, bozulmak	Эслатма: تانچماق "тан- чмак" босилган, маъ- носи эса берилмаган.	Хайратланиш.
60	танчиколмок	—	Хайрон колмок, хайратга тушмок	bozulup kokmak	Англашилмади.	Хайратлантириш.
61	куруксамак	—	—	capu gönülden işte- mek, arzu etmek, gör- mek istemek	Курмакни исташ.	Бировнинг либдорини орзу қилиш.
62	бушур-ганмок	Ғазабланмок, аччиғланмок	Ғазабланмок, аччиғланмок	müteessif olmak, kederlenmek; sinir- lenmek	Эслатма: "бушурхан- мок" بوشور خانق بوسىل- غان.	Жуда кўп ғазабланиш.
63	бухсамок	Эзилмок, кий- налмок	Эзилмок, кий- налмок, азоблан- мок	dokunaklı, yanık bir sesle, boğuşma boğuşma ağlamak	Қийнамок кийналмок, ғазаб чекмак.	Зор-зор йиғламак.
64	киркшмак	—	—	titremek, sarsılmak, sallanmak; istinna etmek; bir kimsenin ya da bir şeyin üzerine şiddetle çıkmak, tır- manmak	Эслатма "киргинмак" كيرگىنماك Маъноси берилмаган.	Ўнг ва сўлга такрор ха- ракат қилмок
65	сўкадамак	—	Қовжирамок	—	Эслатма: سوكا دا ماك "кадамак" босилган. Богчасароғ босмасида "изтиробдан қутулган- дан кейин дам олмок" деб изох этилади.	Эслатма "сўка- дамак" босилган. Улуглаш.

66	бусмок	Тузоқ курмок; яширинмок, писмок.	Эслатма "бўсмоқ" бе- рилган. Пусмок; қайгуланмок; хавотирланмок, қайгурмок; умид- сизланмок.	рискмак, ризи китмак; dışarı gitmek	Эслатма пусмок берилган. Пойлаб тур- мок.	Душмадан шикаст маъ- нисда "яшиниш" (تېغىش) яшиниси
67	бурмак	—	—	bişmek, bükmek, kı- ymak	Маълум	Бурмок, бир нарсани тоблаш ва қатлаш.
68	турмак	—	—	dürmek, katlamak	Уралмок	Истодан. Эслатма изох: Бу сўзга турмок деб қаралган ва унинг фор- сча муқобилини бериш мақбул қўрилган.
69	томшинмок	—	Маза, таъм бил- мок; тамшанмок	damla damla içmek	Маълум	Маза-маза қилиб оз-оз ичмок.
70	кахамок	—	Томоққа бирор нарса тиқилиб қолмок.	Муулчада: sagmak, çevirmek, abluğa altına akmak	Англашилмади	Қамал қилиш, ўраб олиш.
71	сипкармок	—	Шимирмок, ҳеч қолдирмай ич- мок	bir dikişte, çekişte içmek (içki ve ya suyu	Маълум	Бирданига бошга қўта- риб ичиш.
72	чи чаркамак	—	Қовурмок.	—	Англашилмади	Илақшу нигорли бўлиш.
73	чурканмак	Куймок, қорай- иб кетмок	Куймок, ёнмок, қовурулмок	yanmak, ateşte alaz- lanmak	Куймак	Паранжги ёқи қурсага (قورس) ўралмок.
74	ўртамак	—	Куймок, ёнмок	yanmak, kavulmak	Куймак	Ёнмок
75	сизгурмок	—	Куйдурмок, ўр- тамок.	1. sizdirmek, eritmek; belli etmek 2. çizmek, nakşetmek, hakketmek	Шайх Сулаймон "уй- мак", "қазмак" деб изох қилади.	Ишпалок (شپالوق) чалмок.

76	Кўрилак-лаш-моқ	—	—	—	кўрөклөшмөк. hañli- feşmek	Енгиллашмақ.	Эслатма: "гўрлаклаш- мақ" (گورلاكله شمه لك) босилган. Шовкин овоз билан уйин қилиш.
77	чубрумоқ	—	—	—	—	Елиштирмоқ.	Сочмоқ таркатмоқ, па- роканда қилмоқ
78	жнргамоқ	Завқланмоқ	—	—	—	Каиф-сафо қилмоқ	Шод яшамоқ.
79	бичишмоқ	—	—	бичмоқ	бичмөк	Малъум	Бичмоқ андоза қилмоқ
80	қинграймоқ	—	—	—	azarlamak, darılmak, tıtıđıdanarak sızlan- mak; inat etmek	Эслатма "қизғамоқ" - قىزغان босилган. Шундан кейин изох: Париж босмасида шундай ёзилган Кўзон босма- сида "қинграмоқ" шаклида кўрсатилган. Тўғриси шу "қингра- моқ" дпр.	Эслатма: "қикзанмоқ" - قىوزقان босилган. Духманлик ва инод қилмоқ.
81	сингурмақ	1 Сингдирмоқ, ҳазм этмақ; 2. ўзлаштирмоқ, едириб юбор- моқ. Ғам чөкмоқ қайгурмоқ.	Қайгурмоқ, ғам- ни ичига ютмоқ; нола қилмоқ.	—	sidimtek, hazmetmek	Сингдирмақ.	Ҳазм қилмоқ.
82	қунда-латмоқ	Оёқни бутовга солмоқ	—	—	döndürmek, uyarlat- mak; kündeve vurdur- mak, kündehanе veya harışhaneye koydur- mek	Юмалоқ қилмоқ. Кўзон босмасида ҳам шундай дпр. Бироқ, Богчаарой босмасида "қундалан- моқ" ёзилган.	Курашда бировнинг оёғига илмоқ солиб йикдгтмоқ.
83	қўмирмақ	—	—	кемирмоқ, ғажп- моқ	kemirmek (kemik)	Бир нарсани гиши би- лан узиб емақ.	Кўмирмақ, қовун еки бо- шқа нарсанинг тўчоғини тили билан қўмирмақ.

84	йиғирмак	—	Айланмоқ, тусланмоқ	iğrenmek, tiksinnmek, nefret etmek	Эслатма: "бегирмак" بَغِيرْمَاكْ босилган. Бекитмоқ	Устувор қилиш, тиклаш
85	кўнгулдамак	—	—	boğuk ses çıkarmak, hömürdamak, mırıldanmak	Боғчасароғ босмасида "қаримок", "бўшаш- моқ" деб илзоқ этилган	Бадашнинг сусланиши
86	кинаркамак	—	—	setmek, yaumak, doşmek, aşmak	Эслатма: "хетармак" خِتَارْمَاكْ Англашилмади	Эслатма. Бу сўз тушуб қолган
87	кетармак	—	—	—	Эслатма: "ғезармак" غِزَارْمَاكْ (مور غورماتو) босилган Бурғурмоқ	Ўзи бировдан зарб кўр- гандек қилиб кўрсатиш, муғомбирликка уриш
88	дўштулмак	—	—	Мўғулчада: çigñemek, ayaklar altında ezmek; ayaklarla kirlenmek; terlenmek; koşmak, saldırmak, (suvarı) hücum etmek; imha etmek; yağmalamak (şehir, ülke)	Тетилмак	Тошиш, хаддан ошиш
89	чидамоқ	—	Сабр қилмоқ, тахаммул қилмоқ	Мўғулчада: tahammül etmek, katlanmak, dayanmak	Маълум	Сабр қилиш, бардош бериш
90	тузмак	—	Тузатмоқ, тўғри- ламоқ	töznek veya tüzmek 1. töz- tahammül et- mek, sabretmek, da- yanmak, katlanmak 2. tüz-düzmek, düzelt- mek, düzlenmek 3. tüz- düzmek	Саёр қилмоқ	Тузмак, тузатмоқ

91	қозғанмоқ	Қозғанмоқ, құлға кірітмоқ, хосил қилмоқ	—	қазанмақ	Фойдаланмоқ	Қозғанмоқ, құлға кіріт- моқ
92	қипіңгеламоқ	—	Қипіңгеламоқ, күз қисмоқ	gıdıklamak, talıgık etmek	Маълум	Қипіңгеламоқ, тахрік қилмоқ
93	қимділлемоқ	—	—	çimdiklemeк	—	—
94	ғангирамоқ. Аслида: қангсирамоқ ёқн ғангсир- моқ	—	эспин йўқотмоқ, беҳуш бўлмоқ	—	Эслатма: "қангир- моқ" - که نگره ك босилган. Маълум	Бош айланма бўлмоқ, хайрагланмоқ
95	яламоқ	—	—	zaуllamak, gıçten düşmek, yorulmak	Кучсиз, холсиз қолмоқ	Нгҳоягда чарчамоқ, хо- рлмоқ
96	адамоқ	—	—	Мугулчада: muhkem- leştirmek, çivilemek, perçinlemek, çakmak, batırmak	Маълум	Учиптик нарсани бг- ревка ёки бирор нарсага саңчтирмоқ
97	чнқанмоқ	—	Қадам	1. çıgınenmek, ayaklar altında çıgınenmek saçınmak, çekinmek; korkmak; gerilemek	Оёк ости бўлмоқ	Оёк ости бўлиш
98	қўндирмақ	—	—	dogrulamak, düzelt- mek, islah etmek	Рози қилмоқ	Қўндирмоқ, конёз қил- моқ
99	сўндурмақ	—	—	söndürmek (ateş)	Ўчтирмоқ	Оловни ёки бошка шўъ- лали нарсани ўчтирмоқ
100	суқланмоқ	—	—	hırs lanmak, aç gözlü olmak, tamah etmek	Эслатма: "совуқлан- моқ" - سوزلانساق ған Маълум	Завқ ва иштаҳага солиш

“Муҳокамату-л-уғатайн”да келтирилган юзта феълнинг қўлғизмалар
аро ёзилишига кўра тафовутлари

2-илова

№	И	И	П	Х	И.т.м.
1	қуармақ	қууармақ	қууармақ	қууармақ	қуууармақ
2	қуруқшамқ			қуруқшамқ	қурууқшамқ
3	аушармақ			аушармақ	аушармақ
4	җиҗаймақ	җидҗаймақ	җидҗаймақ		җидҗидҗаймақ
5	аунокдаймақ			аунокдаймақ	аунокдаймақ
6	җикр аймақ	җикр аймақ	җикр аймақ	җикр аймақ	җикр аймақ
7	дومсиамақ				дومсиамақ
8	аумоунамақ	аумоунамақ	аумоунамақ	аумоунамақ	аумоунамақ
9	ауоунамақ				ауоунамақ
10	айкрмақ			айкрмақ	айкрмақ
11	айкармақ			айкармақ	айкармақ
12	ауоунамақ	ауоунамақ	ауоунамақ	ауоунамақ	ауоунамақ
13	тарйемақ				тарйемақ
14	адаммақ				адаммақ
15	арғадмақ	арғадмақ	арғадмақ	арғадмақ	арғадмақ
16	айшанмақ			айшанмақ	айшанмақ
17	айкланмақ			айкланмақ	айкланмақ
18	айланмақ				айланмақ
19	айкранмақ			айкранмақ	айкранмақ
20	айрикмақ			айрикмақ	айрикмақ
21	ауоунамақ				ауоунамақ
22	қийстаммақ			қийстаммақ	қийстаммақ
23	қийнаммақ			қийнаммақ	қийнаммақ
24	қууоунамақ				қууоунамақ
25	саууоунамақ				саууоунамақ
26	җайқалмақ				җайқалмақ
27	диодашимақ			диодашимақ	диодашимақ
28	қийсанмақ				қийсанмақ
29	қийғанмақ				қийғанмақ
30	қийкаммақ	қийкаммақ	қийкаммақ	қийкаммақ	қийкаммақ
31	қийланмақ				қийланмақ
32	қийланмақ	қийланмақ		қийланмақ	қийланмақ
33	қийраммақ				қийраммақ
34	қийрмақ	қийрмақ	қийрмақ	қийрмақ	қийрмақ
35	қийрмақ				қийрмақ
36	қийраммақ				қийраммақ
37	қийраммақ				қийраммақ

38	سېغىنماق				سېغىنماق
39	قېلىنماق	قېلىماق	قېلىماق	قېلىماق	قېلىنماق
40	يالانماق				يالانماق
41	مونكلانماق			مونكلانماق	مونكلانماق
42	اينداماك			اينداماق	اينداماك
43	تېر كاماك			تېر كاماق	تېر كاماك
44	تېور اماك			تېور كاماق	تېور اماك
45	قېنكغىماق			قېنكغىماق	قېنكغىماق
46	شغالداماق				شغالداماق
47	سېنكر اماك			سېنكر اماق	سېنكر اماك
48	ياشقاماق				ياشقاماق
49	ايسقارماق				ايسقارماق
50	كونكر انماك			كونكر انماك	كونكر انماك
51	سوخرانماق			سوخرانماق	سوخرانماق
52	سېيماق		سېيماق	سېيماق	سېيماق
53	قارالماق				قارالماق
54	سوركانماك			سورگانماك	سوركانماك
55	كويماك				كويماك
56	اينكرانماق			اينكرانماق	اينكرانماق
57	توشالماك			توشالماق	توشالماك
58	مونغايماق				مونغايماق
59	تانچقماق	تانچقماق	تانچقماق	تانچقماق	تانچقماق
60	تانچقماق	تانچقماق	تانچقماق	تانچقماق	تانچقماق
61	كوروك. اماك			كوروكساماق	كوروكساماك
62	بوشورغانماق				بوشورغانماق
63	بوخساماق				بوخساماق
64	كېركېنماك			كېرىنماق	كېركېنماك
65	سوكداماك	سوكداماك	سوكداماك	سوكداماق	سوكداماك
66	بوسماق				بوسماق
67	بورماك	بورماك	بورماك	بورماق	بورماك
68	تورماك				تورماك
69	تامشېماق				تامشېماق
70	قاهاماق				قاهاماق
71	سېيقارماق	سېيقارماق	سېيقارماق	سېيقارماق	سېيقارماق
72	چېچاركاماك	چېچاركاماك	چېچاركاماك	چېچاركاماك	چېچاركاماك
73	چوركانماك	چوركانماك	چوركانماك	چوركانماق	چوركانماك
75	اورتانماق				اورتانماق
75	سېزغورماق				سېزغورماق
76	كورپاكلانماك				كورپاكلانماك
77	چوپروماق	چوپروماق	چوپروماق	چوپروماق	چوپروماق
78	چېرغاماق				چېرغاماق
79	بېچىماق				بېچىماق
80	قېنكر ايماق	قېنكر ايماق	قېنكر ايماق	قېنكر ايماق	قېنكر ايماق
81	سېنكورماك			سېنكورماق	سېنكورماك

82	كوندالاتماك			كوندالاتماق	كوندالاتماك
83	كومورماك			كومورماق	كومورماك
84	بيكيرماك			بيكيرماق	بيكيرماك
85	كونكورداماك			كونكوراماق	كونكورداماك
86	كيناركاماك			كيناركاماق	كيناركاماك
87	كيزارماك			كيزارماق	كيزارماك
88	دوپتولماق			دوپتولماق	دوپتولماق
89	چيداماق	چيداماق	چيداماق	چيداماق	چيداماق
90	توزماك				توزماق
91	قازغانماق				قازغانماق
92	قيجغلاماق				قيجغلاماق
93	جيمديلاماق	—	—	جيمديلاماق	جيمديلاماق
94	كانكيراماق				كانكيراماك
95	ياداماق				ياداماق
96	قاداماق				قاداماق
97	چيقانماق	چيقانماق	چيقانماق	چايقانماق	چيقانماق
98	كوندورماق	كوندورماك	كوندورماك	كوندورماق	كوندورماق
99	سوندورماك			—	سوندورماك
100	سوقلانماق	سوقلانماق	سوقلانماق	سوقلانماق	سوقلانماق

МУНДАРИЖА

Сўзбоши	3
“Муҳокамату-л-луғатайн”нинг қўлёзма нусхалари	6
Фотиҳ нусхаси – “Муҳокамату-л-луғатайн”нинг мукамал варианти	16
Ишдаги белгилар	22
“Муҳокамату-л-луғатайн”нинг илмий-танқидий тексти асосидаги матни	26
“Муҳокамату-л-луғатайн”нинг ҳозирги ўзбек тилидаги изоҳли баёни	53
Шарҳлар, изоҳлар ва таржималар	80
Иловалар	87

Илмий наизр

АЛИШЕР НАВОИЙ

МУҲОКАМАТУ-Л-ЛУҒАТАЙН

ИЛМИЙ-ТАНҚИДИЙ МАТН

Тузувчи ва наизрга тайёрловчи

Юсуф Турсунов

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
«Фан» наизриёти давлат корхонаси
Тошкент–2021

Мухаррир	Ф. Ҳасанов
Бадий мухаририр	У. Сапасв
Сахифаловчи	Ш. Сирожиддинов
Мусаххих	Н. Исломов

ISBN 978-9943-19-581-3

9 789943 195813

Наизриёт лицензияси А1 № 266, 15.07.2015 й.
26.01.2021 йилда босишга рухсат этилди.
Қоғоз бичими 70×100 ¹/₁₆, «Times New Roman» ғарнигураси.
Шартли босма табағи 10. Адади 500 нусха.
Буюртма рақами 15. Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
«Фан» наизриёти давлат корхонасида наизрга тайёрланди.
100047, Тошкент ш., Яхё Фуломов кучаси, 70 уй.
Тел.: +99899 791-75-55; +99871 262-21-54
e-mail: fan_ndk@mail.ru

«Print Line Group» ХК босмахонасида чоп этилди.
100097, Тошкент ш., Бунёдкор шоҳкучаси, 44-уй.

وادو شریف طبع و لطیف ذهن لاری دین داعی اگر چه فارسی ایگلا قادر و ترکو اتحاده باهر اردی اما آسی طبع اخصای وسایح
 حکم سبب است اداسی بد ترک دیوان خودی خلیل قلدیار و دلدیر ایسات و بل نظیر غزالیات ترتیب بر دیار که عطار و کلکلیان
 خازنی بیگ فلم زن و راجی دور و سپهرت لاسفای بیگ در کوش و نامی انداز کشی و تاین کل در باجینی بد ار استه و اول
 فرج عزیزی مسانی و امر شینی بد پر استه که در یادور و قنق سنی کلندار لاری سلیس انفاظ کسرت لاری جوده نای و غریب مقصود
 با در سار لاری لطیف او اطله لاری چهره کشی و ایران دیای که بر عثمان دور سر غزل انداز امر دین لایله پرنسینه
 سینت دیای که حسرتیزه دور سر سنی بر ادی مسانی کوه لاری دین انداز و دین سوزناک ایساتی او قوغوی بیگ سنی ایل
 کونکین او در تاک کاسوم افست و در دنداز انانی ادا قلدیر بیگ او بی خراشیدن غرزه طایفه بی بر است عبارت شایع
 ضیاع لاری تا در قلدیری و حرارتی موزیک است و دغان که کول لاری انشکده قلدیری حونی ترشی اسوسا زینلار و اداسی
 ترکیبی دانسون بر دازینلار حاصل که حرکتی بل بد برون و ایران که مذکور بودی و تحریری بر صفت و آیین بد که مسطور بودی
 کم بود سوغ غریب بر ک سلاطین کم دار چشم دین بکه شوی توبی سس مسیح ام دین واقع بودی دور و ارا که کیرانی
 واقع بودی و اراغ توشتی و اینک ذلال حیاتی بیگ یعنی فریاش جنبه سین او کمال یادوشتی و بر طایفه سینه شایه
 لاری بر بروج تقدیرین بود یاب و لسته لاری راب خاتین سیراب بر دیار با وجود بر سلطان السلاطین بیگ
 کیم اثر خا طری و ذخیره امار خیری داعی تو کمالی که حرکتی غم لاری اوز انفاظ لاری بد شطره مشمول لوق قلدینار و کونکول
 غنچه سیدان دین که چ لاری چرنا بیگ دور بنارسی دیک انفاظ کل دیک آجینلار و انسات و استقام بر زمین بعضی معنی لار
 نایب نظم قلدیر حکم لاری هم عابدی بودی و سوز اسلوی بد قنق لار و اداسینه تعلیم لار م اظهاری بودی ترک اولی سینه نشانی
 طبع بیگ لاری و جز زاده لاری و صاحب فن پاک طبع لاری و آذاده لاری اوزان که کیرک مشمول لوق اسپانین فرزا آادیلار
 و اول فرج طبع تجوی که در کوزا آادیلار که ازین فرست که لوق اسیدی ترس بر لاری بکه بر امید لاری انک روبر کار عالی فریاد است
 بر لاری طرف ذائق بر کم برون پادشاه نام غم عن وان ترغیبی و تلتنی و جسمانی و خمینی فاعده است است و معرافت فی اوز ترس
 و جاده نایب و مضامین از توب کرب که با رسی فارسیه بلیل بر دیار و اول بل پلان نظم قابل برایش بر زمین اوز کار بلاکس
 که حرکتی تحریری و انداز که بر عاری راق مذکور مذکور بودی با وجود انفاظ کثرتی و عبارات و سنی و مسانی فراتجی و اداسکتی
 دلدیر با علامه صدهت بار و دینس ترتیب بر کمال طبع و عقربت تا در لازم کورودی حرکتی شرحی بر سرخ و روق
 زیب و ارایش بر ک و انرا حضرت سلطان السلاطین ملایت طبع و مهارت ذهن لاری شرح ایجاک و مهارت دای لار
 ترتیب بر ک و ایران با پیدا بر چهره سوز گشتی رخ بر زمین سوزناک و اول حضرت کمال دانایق و وقوف توابع
 شایق دین بر فن اسماینه و بد فضل اربابی غده تعلیم لاری بر سب و قنقین لاری قنقین بر لار اول حضرت بیگ قنقین سوزین
 یا انکلامی با انکلام لاری بر دوغان بر سون بد علی قلمای یا قیلایا بر صیف خاکار اول حضرت بیگ قدسی
 نشانی سینی اسراب و واجب الاذعان حکم لاریه املعت و زمان بر اربابی قنقین که کلمه دین و نیم دین کیکلای و قلم
 ایگم دین قنقین قلدیر اول حضرت لاری وجود بدو مع اول بنده مع بد ساد قلدیر و فرخنده بق شاکر کیکلای داعی انفاظی

۱۷۹

اصل عبارت است که یک ربع سکه نیکو با یک دور یا آن سخن پرداز است و عالیشان خواهد بود این سلطان که قصد معانی ملک
 چنانکه تواری دور و آون زمانی نیک بی نظیر کن گذاری مشهوره و چون مصنف عقیده بی تریقی تم سواد بود و او بی سکه نیک
 انجام و سکه دود اور واقعا ایش قب در کتلم اصلی انگ سقنی و ایران و قاطعی و اسکره ان دور لار ترجیح سقنی کم مطلع دین
 اور کتابت و ابر لا انگس اول عقیده نیک اگر به سقنی مطلعی رات اند اما اصل مطلع و او دوری صلاح پنج بر سقنی بی سقنی
 مصراع نیک بر سقنی و اختلف نیک دور و مطلع بود کم مناه صفت دیت برت آب پلار ساریت کربت سقنی سقنی
 از مطلع طرح قیلن کرب سقن دور لار و نغم کستر لار چون سلبه داد و یب تدلار تیب تدلار بر نیت نیک مطلع بود کم
 جان وزیرستان نیم صل بار گران رسید یاران نیم صل بار صارت اصلی ملاحظه قیلا لاریله لار که بر مطلع ترجیح فر و اچ دور
 عیب دین چرا و فرح فر یکله از عرض دین بر ادد و فرح شریک نیکه و مبالغه ای اوجن یا فر زبانی م دیب من کاتیلن لار
 رباعی فاعده سین و رخ نیک دور ترجیح سقنی و رباعی ایتقان ایشیله ای دد که بر قدره و اول بود دور ای دوری که گشتن اراغ
 هی بر تراسب روان ایالی ای دوری ترابرب جان زمان کسری تر و نوبت فغان اسامی بیافاری خویلت دیرانی خزان
 حافظ طوره ای کم ترجیح سقن ار لار و نغم ار لار و سقنی و مطلع دور ترتیب برت مین کم اتنی نیک لاری ایانی هر دی که گشت
 که کربک اول حضرت شرمه تیج و اچ بود دور و بعضی حضرت شیخ مطلع الون سندی قدسی سده فو کم خال طوری حضرتی دور و بعضی
 بر غیر و سقنی شقن ایش که سی نیک شده انگیزی دور و در و فغان سقنی نیک سقنی و بعضی حضرت قدوم تر و فو کم
 کمال اوجی نیک مهر لاسی دور و که که در فغان عزیز لار حالانی نیک جاسی که بر دوران حیات ارا سید شایع دور دور کار اصلی نیک
 طبع لاری اول ساری راجع و اندا که بر ترک انگش اولار دور و پذیر منالار و اچ دور که قضی بی برتر زین شاب ایالی و اندا فرح
 نغم اصنافین سقنی شکلات و رباعیات و ششوی و تاریخ و لغز و اول جمله دین پیشش بر یگان ایان سماکم کوی حضرت کده ای دور
 سابع نظریه نیک دور و اول حضرت نیک اصلاح و حسن شرف کب ایتب دور که فغان دور کار مجتبه سینه با نیک
 و تعلیم سقنی و مهارت و ایدانش قب دور و در دین دانی داشته بیک کف دانی و شبان ایالی اوانی داکر که شر و احوال دور
 مشون پرواز شرا نیک شیرین اشادی و بکن ایاتی مین اییک سقنی ادر فرج یا دور قرب مین و اولار ذوق و در حال ایان دور و زنی
 دور قرب مین و صلاح و فاد لار دین کرایت مین و معنی و قاطعی ط فاکلی و حکم لار پدیدت مین و فغان سقنی الفاضل برتری ملاحظه ای
 اور ای و اطیسم اور مین سالامه دور که اول و ادوی سقنی و الکیم و دود سی تر کلام سقنی پله قدم اور فغان بر قالی دور و او فرزیلی دور
 و ترقی بی فغان دور کم فغان سقنی که شغل کمال اصلی و سقنی ممالک نیک مهر سقنی و سواد اعظمی دور و بیک نیک بی نغم ایالی
 شرای شیرین کلاهی و فضای واجب الامرای برتری سقنی سلیم اوراق بر زکار ایشی و مینان فایکم اجزا فاعده ایدن فایش بر
 دور لار بر نیت سقنی سقنی دور لار بر صفت ایضا او بخاریب دور لار و یک و اصلاح التماس قب دور لار و فاعده
 یکمان نیکه ایست دور انصاف بر زمین مسلم و تر بود لار و اگر بعضی ایا علیب دور و لایل سده اولار فاعده خاطر نشان قیلا
 انون سقنی اقول قیلا دور لارین شاکر و موزن علیب دور لار و سقنی ایالی فزده و اقلار و وقایع خیلی شیرین میان لار که گشت
 و سلطان شرمه بر بری نیک جانین تر و نوبت بحث لاریق سوز لاری بر مین از ناکامین سقنی بر نیت ایله لار که اوجن

یا ساقی منا چه بسند سادت لفظی و در است و در این لفظی بار اما پرا خاک متا سید سید و یای دور لار
 و اول ایس باغ جنگ میا بسید و دانی موذاق بیب دور لار که - ایردو بیس جوسن و علاحت سنگا
 یا ساقی پرا خاک فی حاجت کما - در ب لار جنگ کوز و قاشلاری ارکین کجاق ایرلار فارسی و ایردو جنگ آتی برتور
 شوی و ابر حاجت قرب ترنیز موذاق و بیلبتیم - ییکیز لاری کل کل لاری غار و قباغ لاری کل کل گنگت اغیز لاری تار
 یا عاشق املار و اکم اسک و میلا نای متا سید آه و ایس نوم همه دور ترک لاروم فی چاقن غز و آه فی ایلیدیم غه
 نیست چه قول لاریب دور لار که - فز ایکن ایزه ارکس با دن با لکا ای ایسم - چاقن دور و دویم و ایلیدیم دور و آسب
 سادت بیلی و چاقن و ایلیدیم و یک منین و دستر تو کما است قریای دور لار و عرب بیلی پلر برق و مساقه جلا و اوقا دور لار
 و حسن ترنیز و ادر و ذوق خال کیم ترک لاریبک است قریب ترنیز لار ادر است قریای دور لار ترک بو ترنیز بیج ادر است
 دور کیم - اینک کیم آل اینک لاریبک بار اتی بولر پر لاریبک بار اتی اگر برین برین الفاظ و منی و اکم ادر تصیر قلیت دور لار
 حوض قلیت سوزا اولد نی چون کوب و اتر دور یا شرد و ابر بیج اصلی تا کشیداروشین و مجمع نصفا ابتدا برین دور و شیدا
 و ایام بنایت کفی دور و پوز خنده جار است و خجسته الفاظ و اشارت و افار سیدون کوب کج تخمس آبر لفظ و ایام اینک
 غلط بود که نظم فرسب زیب و زینت و باعث تحلف و صفت دور و مثالات لفظی که پر صغینی مسلم دور یا نایر صغینی
 مرکب دور و نایر صغینی امر دور که تاشی و اوقنات دیب بویور غای بوج تخمس و امر و ذوق و بیلب و دور کیم -
 چون بری و خورده و اینک کیم - سرف ایزه دور و ابر و اسیب کیم - امر لک کیم ادر لاریبک قاجار - تا توان جانم سدی ایچک کیم
 و بو ایلی پست کیم تخمس نام دور کیم ترک شرای غایب سی روز که سار است و ایزه و موذی قریب و ایرلار و موذوک ترنیز
 بیزان اولد انان و ییلاد افش غرض کیتیب امد انرا قلیت - یا است لفظی و اوقی بونوع اوج صغینی بار انراق که -
 ای ریب اوزنی افکار شکم است یا پر لار ام ایلب اینک کیرینبات کیر بار و ذوق پر شیک شلای پر لار اوز ایلیک پلار اسلای
 و قوش لفظی و ام بونوع اوج صغینی بار و در نایین لفظی و اوق لفظی و ام بر حال دور و بونوع لفظ که اند اوج صغینی بونهای
 جز و صبرین کورکت تا پلور و حسی لفظی نام پلور که قورت صغینی بونهای انراق که بار لفظی که پر صغینی موجود بونوع دور
 در صغینی امر دور و با و دغ پر صغینی بیک دور و پر صغینی فرود و انراق لفظ نام پلور که شمس صغینی بونهای صغینی
 لفظی بیک که - پر صغینی یا و بیلقا تمه امر دور و پیری سوئوک قوی آتی دور و روشن مستی و جغذنی و جباری - متا سید سیدار ساین
 ابر صبر بیک اطلاق قلیک برورد بونوع این لفظ کیم اوج صغینی و صغینی و اوق ترنیز اوج کیم بار و اوق قلیک بونهای کوب با بیک
 غایب صغینی و انراق و اوق - یا انراقی که قوز لفظی که پلا صغینی اواده قلیت بولور بیسری قوز که اوق یا نیزه و یک نیمه بی زوز
 یا قوز موار و شتی و بجا لار - یا قوز راست کیشی فی دیکای لار یا قوز خا زنی توز کاکا امر قلمانی یا قوز ایلی کیشی اراسیدار
 موافقت سال صغینی یا قوز پر مجلس ایس پچی تم و یسه بولور - و کوک لفظین تم نچ صغینی پله استعمال قلمور لار - پیری کورک
 آسانی و ایرلار و یا کورک اسک دور - یا کورک بخار و اگر لاک دور - یا کورک قوا افنی تم و ایرلار - یا نیزه و کورک فی و ایرلار
 بونوع الفاظ کیم اوج صغینی و قورت صغینی و اوق ترنیز کیم امد و قلیت بونهای کوب یا کورک صغینی الفاظ و انراق و اوق و معروف

الک

فصل فی بیان کیفیات

المقدّم الذی استاز الالبان علی سیر المخلوقات بشرط الطبق واللسان والمیزان عدوت لسانه و خلوت بیار سیکرالک
 و شد الشهد والامتنان . . . ای سوزید قیامت لسان از برینش آغاز . . . انسانی اراد ابله کان مشرم راز
 چون گنجه کنون منحصراً بر روی طراز . . . یقینان انی ملحق الی بارین استاز . . . سبحان الله فی قدرت کا مدد و یکم انسانی
 خیرت طینت امم بیدی ابرین صیفا کریمه سی مضمونی سیر علم الاله کما تا یطیعی بسودی وانی المکمل کسی نظریه سیدای
 تا اول بر بطلت شرفین حج مخلوقات قدیر افزا ز بولی و بر تشریف پید بار سیدین استاز تا سبته
 یعنی که در عالم بیاراتی سید . . . عالم الی کا قدرت المبردی بود . . . انسان ای مقید و کر بولج برود . . . انسان دین جم جسی ابردی بود
 کتلی که در جوب نفعهای بلاغت کجا کن سید کشتی دین امیر غاذا . . . اینک میل لطفی انا نفع تر می پید الانی زبان است . . . دعوی بولی
 او آنچه سینه بر کا پست بولی . . . اول وقت کنی علم ابردی ای امم . . . تیلای دور ابردی بود فی سینه الکلیم . . . چون اول اوزی یک عینی دین ابردی
 سلفی ای که کت نیبا نغم . . . وصلی ابر علیه و سلمی از الطینن و اصحابه انظار من و سلم تسبیح کرا . . . حکم اسمی زنی سینه کت
 ز سوز در نفسی غزنی یک ایسی و نظم کشتی یک خدای نورانی . . . منی علیه الفلحس النوازی بخشه ز نور و ستر عبود . . . مودت ان عرض
 تقدیرم سوز اوزی اولم . . . اینک در ایسا که کول دور . . . و کول کول سکوی دور یک جامع معانی جسمه و کول دور . . . انرا ان که در یادین که هر عرض
 واسطه سی پله جسد و ناپس بقدره و اینک بقی جوهره که در اظفار سوز دور که کول داعی سوز اوزی ملحق شرفه صاحب اختصاص
 و سید سی پله که روش و ادایش که که کوز دور و اینک قیام هر برسی سبسی غز باقا استار و اشتها تبار . . . کور قتی ذوق که مر استار
 کتیب دور . . . حتی که بر دهم دین بر ز نای کا چایا بارور . . . اخوانه السلام مفرح او چون . . . یک بر دور سید دور هم خیر پر شتال .
 بر دور هم که شته قولاته سبلود . . . قتی ملک غم غمی احوال . . . سوز اوزی یک تناوی مودت داعی بی غایت راق و در یک
 مودت هم بی نهایت راق دور دور . . . ایزان که شرمی دین ادکان دین فر روح پاک تبار . . . کشتی دین حیات مع تن فر ز سر ملاک
 خاصیتی طور استار . . . سوز کمری دور که برسی یک . . . شرفی داد و زائل لطف عالم . . . انین که در جسی ملک . . . که کوز که کوز در سبب سوز
 و سوز یک تنی منتقل دین باوی و تصور دین ناشتای دور . . . اگر مباله نیز اجالی بر زمین فم سوز . . . و اختصار چایی دین اوقم اول
 یتمش ایکی نوح سید تقسیم تا پدید او و سبب سوز بر شود که تمش ایکی ز کلامی ذلالات یقینای . . . انا ما یو تصلی دور اول
 کم حج سکون یک سنی ایسی بر اقلیم داخو کتوبار و مگر کوز داخو شهر و لقب و کنت و مروت داخو خصل مثل حسد انش اول کس
 در تاج یک قول لایه اول لایه اول که یک جز ابرید او سوا علی دانی طاریت بار . . . مرجعات انانی اول کلا دین و مگر کوز
 عبارتی با نالار دین سینه و بر هر خصوصیت پید خیز دور که اول کلا در ابر مقدر . . . انرا ان که طیبید و بهام و سبب یک قبل لایه کم
 بر بری یک اول کلا بر خورش و نظم لاری بار و نیز کوز ترا و ترم لاری . . . ایزان انرا طو و مروت دین مرا و من دور و کوز و مخلوقات

**“МУҲОКАМАТУ-Л-
ЛУҒАТАЙН”**

**АСАРИНИНГ ФОТИҲ ҚЎЛЁЗМА
НУСХАСИ**

ФАКСИМИЛЯСИ

2	یانه غذا و هر طعام که بیسه بولور بیگولوک دیزلار و سارت اهلی نینک کوبی....	И 77۷a- П 28۴a- ۲۸۴6	ینه غذا و هر طعام که بیسه بولور بیگولوک دیزلار و سو ایجماک و هر نیمه نی که ایسه بولغای ایجگولوک دیزلار و سارت اهلی نینک کوبی....	77۶a	11
3	و اگر بیر بیریدین متمیز قیده، 4 ترکیه ات بیله اوق اینور یانا ات انواعی داکه	И 77۷a- ۷۷۷6 П 281	و اگر بیر بیریدین متمیز قیلسه ترکیه ات بیله اوق اینور یانا یازی قوشلاریدین توغداق و توغداری گاغروق قیل قویروغ قوله بورغه یا پالاغ قولاد و لکلک جیلان قراقوش نیلیه قوش جقبیغ نیک قوشلارنی اتلاری بوقفور کوبین ترکیه اینور لازو تاغ و توزدا جیلغه سو قماغ دوش ارغداق قیرایشمه بورماغ بورماغ سیکریمه سرت او جمه ایشمه ایلات یاقیرالانک توفی کول کولاک سانک سایانک چاقیل سای شور تانک دیک نیمه لار نینک کوبی کا ات تعیین قیلما ی دور لار و جاقوار لار نینک اونیدین بیر ات کیشناماکی کاشیمه ات قویوتور لار تیوه بوز لاماغیغه و اوی منکر اماکی کاو ایشاک تینکر ماغی غه و لیت غینکده، یماعی غه' و اولاماغی غه افهظ بوقفور ینه ات انواعی داکه	77۶a	13
4	انداق که قهال و یاسال و قیال و تونقال و تورقال و توسقال و سیوار غال بو الفاظ و عباردا	И 778a П 282a	انداق که قهال و یاسال و قبال و تونقال و تورقال و توسقال و سیوار غال قیلیچ بیله چاپماغنی سو غلوماغنی و نیز بیله سانچماغنی و ایلماغنی باریسین زد لفظی بیله ادا قیلور لار یانا بعضی محل و مکانغه بیر قاف الحق قیلیب بیر فصل یا بیر امرغه منسوب قیلور لار انداقکه قیشلاق و بیلاق و اولاق و قیشلاق و بو هم غریب دور فارسی داهم بعضینی ترک تیلی بیله اینور لار بو الفاظ و عبارندا	77۷a	13
5	تاملاک عرب و سارت سلاطینی دین ترک خانلارغه انتقال تاپتی هلاکوخان زمانیدین سلطان صاحب قران تیمور کورکان زمانیدین فرزند خلفی شاهروخ سأطان نینک زمانی نینک آخریغه چه ترک تیلی بیله شعرا پیدا بولدی لار	И 7806 781a П 285a 2856	تاملاک عرب و سارت سلاطینی دین ترک خانلارغه انتقال تاپتی هلاکوخان زمانیدین سلطان صاحب قران تیمور کورکان دورانی غه چه ترک تیلی بیله انداق شاعر پیدا بولمادی کیم اندین تعریف قیلغوچه ورق قه باز یلغوچه اثر ظاهر بولمیش بولغای و سلاطینی دین هم انداق نیمه منقول ایماسکه بیر او قاشیدا ایتسه بولغی اما سلطان صاحب قرن تیمور کورکان زمانیدین فرزند خلفی شاهروخ سلطان نینک زمانی نینک آخریغه چه ترک تیلی بیله شعرا پیدا بولدی لار ²	۷۸۲a	23

جوركانماك	جوركانماق	جوركانماك	جوركانماق	۷۳ جوركانماك
اورتاماق				۷۴ اورتاماك
سيز غورماق				۷۵ سيز غورماق
كورپا كلاشماك				۷۶ كورپا كلاشماك
چوبروماق	چوبروماق	چوبروماق	چوبروماق	۷۷ چوبروماق
چير غاماق				۷۸ چير غاماق
بيچيماق				۷۹ بيچيماق
قينكر ايماق	قينكر ايماق	قينكر ايماق	قينكر ايماق	۸۰ قينكر ايماق
سينكور ماك				۸۱ سينكور ماك
كوندالاتماك				۸۲ كوندالاتماك
كومور ماك				۸۳ كومور ماك
بيكير ماك				۸۴ بيكير ماك
كونكور داماك				۸۵ كونكور داماك
كينار كاماك				۸۶ كينار كاماك
كيزار ماك				۸۷ كيزار ماك
دويتولماق				۸۸ دويتولماق
چيداماق	چيداماق	چيداماق	چيداماق	۸۹ چيداماق
توزماق				۹۰ توزماك
قاز غانماق				۹۱ قاز غانماق
قيچيغلاماق				۹۲ قيچيغلاماق
چيمديلاماق	—	—	چيمديلاماق	۹۳ چيمديلاماق
كانكير اماك				۹۴ كانكير اماك
ياداماق				۹۵ ياداماق
قاداماق				۹۶ قاداماق
چيقانماق	چيقانماق	چيقانماق	چيقانماق	۹۷ چيقانماق
كوندورماق	كوندورماك	كوندورماك	كوندورماق	۹۸ كوندورماق
سوندورماك			—	۹۹ سوندورماك
سوقلانماق	سوقلانماق	سوقلانماق	سوقلانماق	۱۰۰ سوقلانماق

№	Аввалги икки нухада	Саҳи-фаси	Фотиҳ нухасида	Саҳи-фаси	Танки-дий матн
1	فارسی کوی ترک بیک لار و میر زاده لار بوخساماق نی فارسی نیل بیله تیلاره ادا قیلغایلا و شعر نینک...	И 776a П 280a	فارسی کوی ترک بیک لار و میر زاده لار بوخساماق نی فارسی نیل بیله تیلاره لارکه ادا قیلغایلا و شعر نینک...	775a	6

قىمىر داماق				قىمىر داماق
سىر يماك	سىر يماك	سىر يماك	سىر يماك	سىر يماك
سىر ماماك				سىر ماماك
كنار كاماك				كنار كاماك
سىغرىقماق				سىغرىقماق
سىغىنماق				سىغىنماق
قىلىنماق	قىلىنماق	قىلىنماق	قىلىنماق	قىلىنماق
يالىنماق				يالىنماق
مونكلانماق			مونكلانماق	مونكلانماق
اينداماك			اينداماق	اينداماك
تىر كاماك			تىر كاماق	تىر كاماك
تىور اماك			تىور كانماق	تىور اماك
قىنگىيماق			قىنگىيماق	قىنگىيماق
شغالداماق				شغالداماق
سىنكر اماك			سىنكر اماق	سىنكر اماك
ياتىداماق				ياتىداماق
ايسقارماق				ايسقارماق
كونكر انماك			كونكر انماك	كونكر انماك
سوخر انماق			سوخر انماق	سوخر انماق
سىيماق		سىيماق	سىيماق	سىيماق
قار الاماق				قار الاماق
سور كانماك			سور كانماك	سور كانماك
كويماك				كويماك
اينكر انماق			اينكر انماق	اينكر انماق
توشالماك			توشالماق	توشالماك
مونغايماق				مونغايماق
تانچقالماق	تانچقالماق	تانچقالماق	تانچقالماق	تانچقالماق
تانچقالماق	تانچقالماق	تانچقالماق	تانچقالماق	تانچقالماق
كوروكساماك			كوروكساماق	كوروكساماك
بوشور غانماق				بوشور غانماق
بوخ، اماق				بوخ، اماق
كير كينماك			كير ينماق	كير كينماك
سوكاداماك	سوكاداماك	سوكاداماك	سوكاداماق	سوكاداماك
بوسماق				بوسماق
بورماك	بورماك	بورماك	بورماق	بورماك
تورماك				تورماك
تاه شىيماق				تاه شىيماق
قاھاماق				قاھاماق
سىيقارماق	سىيقارماق	سىيقارماق	سىيقارماق	سىيقارماق
جىچار كاماك	جىچار كاماك	جىچار كاماك	جىچار كاماك	جىچار كاماك

Иловалар

1-илова

“Муҳокамату-л-уғатайн”да келтирилган юзта феълнинг кўлэзмалар аро ёзилишига кўра тафовутлари.

И'	И	П	Х	И.т.м.
1. қовармақ	қовармақ	қовармақ	қовармақ	қовармақ
2. қорроқшаммақ			қорроқшаммақ	қорроқшаммақ
3. аўшармак			аўшармақ	аўшармак
4. жижаймақ	жижаймақ	жижаймақ		жижаймақ
5. аўнқдаймак			аўнқдаймак	аўнқдаймак
6. чикраймак	чикраймак	чикраймак	чикраймақ	чикраймак
7. думсиймақ				думсиймақ
8. аумонмақ	аумонмақ	аумонмақ	аумонмақ	аумонмақ
9. аўсанмақ				аўсанмақ
10. айкырмак			айкырмақ	айкырмак
11. айкармак			айкармақ	айкармак
12. аўхранмақ	аўхранмак	аўхранмак	аўхранмақ	аўхранмак
13. тарықмақ				тарықмақ
14. алдаммақ				алдаммақ
15. арғадмақ	арғадмақ	арғадмақ	арғадмақ	арғадмақ
16. айшанмак			айшанмақ	айшанмак
17. айкланмак			айкланмақ	айкланмак
18. айланмақ				айланмақ
19. айкранмак			айкранмақ	айкранмак
20. айрыкмак			айрыкмағ	айрыкмак
21. аўонмақ				аўонмақ
22. қийстатамақ			қийстатамақ	қийстатамақ
23. қийнамақ			қийнамақ	қийнамақ
24. қозғалмақ				қозғалмақ
25. саўролмақ				саўролмақ
26. жаيقалмақ				жаيقалмақ
27. дийодашымак			дийодашымақ	дийодашымак
28. қийманмақ				қийманмақ
29. қизғанмақ				қизғанмақ
30. нийкамк	нийкаммак	нийкаммак	нийкаммақ	нийкаммак
31. сийланмақ				сийланмақ
32. танламақ	танламақ		танкламақ	танламақ

دور بو طایفه دین ۲۰۶ هیچ کیم...کا اجتماعی دست بیرمایدور و اختراعی میسر
 بولمایدور دست بیردی و میسر بولدی اگرچه بارچانی اول حضرت نینک
 شریف اسمی غه مخیل و همایون القابی غه مذیل قلیب مین بولارنی سایر
 عنایت لاری مقابله سیدا توتوب المتکلم اسمی غه مظهریتیم عذری غه ترکی
 و سارت لغتی کبفتی و حقیقتی شرحیدا بو رساله نی جمع قلیب بیئتدیم
 و آنکا محاکمة العتین ات قويدوم تا ترک ایلی تیلی فصاحت و دقتی و
 بلاغت و وسعتی که اولحضرت بو تیل و عبارت بیله نظم بساطی توزوپ
 دورلار و مسیحا انفاسی و خضر زلالی دین اولوک تیرکوزماک طریقین
 عالم اهلغه کورکوزوپ دورلار ظاهر قیلدیم و خیالیم غه مونداق کیلورکیم
 ترک اولوسی فصیح لاریغه اولوغ حق ثابت قیلدیم که اوز الفاظ و عبارت
 لاری حقیقتی و اوز تیل و لغت لاری کبفتی دین واقف بولدی لار و فارسی
 کوی لارنینک عبارت و الفاظ بابی دا طعن قیلور سرزنشی دین قوتولدیلار
 آلا داغی رنج و مشقتیم مقابله سیدا چون بو مخفی علم دین که ظاهر
 قلیب مین وقوف تاپسه لار امید اولکیم بو فقیرنی خیر دعاسی بیله یاد
 قیلغایلار و روحومنی انینک بیله شاد قیلغایلار رباعی

بو نامه که یازدی قلمیم تارتیب تیل
 تاریخین آنینک جمادی الاول بیل
 کون نینک رقمی نی چارشنبه قیلغیل
 توقوز یوز بیل دین اوتوب ایردی بیش بیل

والسلام
 والاکرام

لوق امیددی توتسه بولغای بلکه بو امیدنی الارنیک روزکاری حالی غه یاووتسه بولغای طرفه راق بوکیم بو نوع پادشاه ناظم^{۲۰۳} سخن دان ترغیبی و تلقینی و احسانی و تحسینی قاعده متابعت و موافقتی اونوتوپ و جاده نافرمانیغ و ضلالتی توتوپ کویی بلکه باریسی فارسیغه مایل بولدیلار و اول تیل بیله نظم غه قایل بو ایش موندین اوزکا بولا الماس که ترک تیلی تعریفی دا آنداق که یوقاری راق مذکور بولدی باوجود الفاط کثرتی و عبارات وسعتی و معانی غرابتی و ادا سلاستی دلپذیر باغلاماقته صعوبت بار و دلپسند ترتیب بیرماکته طبع رنج و عقوبت تاپار لازم کوروندی ترک تیلی شرحی دا بیر نیچه ورقه زیب و^{۲۰۴} آرایش بیرماک و آندا حضرت سلطان السلاطین ملایمت طبع و مهارت ذهن لارین شرح ایتماک و همایون رای لاری ترتیب بیرکان دیوان بابی دا بیر نیچه سوز کستاخ لیغ یوزیدین سورماک و اولحضرت کمال دانالیق و وقوف توانالیغ نهایتی دین بو فن اصحابی غه و بو فضل اربابی غه تعلیم لار بیریب و تلقین لار قلیب بولار اول حضرت نینک دقیق سوزین یا انکلامای یا انکلاسالار بویورولغان یوسون بیله عمل قیلمای یا قیلا المای و بو ضعیف خاکسار اولحضرت نینک قدسی نفسی پاسی نی آسراب و واجب الاذعان حکم لاریغه اطاعت و فرمان بردارلیق قلیب کونکومدین و تیلیم دین کیلکانچه و قلمیم و ایلیکیم دین قوت فهم قیلغانچه اولحضرت قه باوجود بنده لیغ و اول بنده لیغ بیله سعادت مندلیغ و فرخنده لیک شاکردلیک کا داغی اوزومنی مشرف و ارجمند و مباحی و سرباند قیلدیم و بیل لار ترک تیلی و نظمی قاعده و اسلوبیدا بیلماکان لاریمنی سوروپ و مشکل لاریمنی حلال مشکلاتیم تابوغیدا عرض غه بیتکوروپ عظیم فایده لار تاپیب کلی نتیجه لار کوردوم اولحضرت نینک تعلیمی و تربیتی بیله و رهنمای لیغی و تقویتی بیله ایشیم اول بیرکا بیٹی کیم اول حضرت اوز پاک طبع لاری نتیجه سیدین ظاهر بولغان رساله که اوز معارفنکار کلکی تحریری ایردی و اوز لطایف آثار نطقی تقریری القاییم نی یوقاری^{۲۰۵} ادا قیلدیم که نی عنوان بیله ثبت قیلدیلار که مکرر قیلماق حاجت ایرماس بو بنده غه هم چون بو نوع عظیم دولت که حق سبحانه و تعالی نینک المتکلم دیکان اسمی غه مظهریت بولغای و خلائق اراسیدا تکلم دا اقران و امثال دین امتیاز و اعتبار و اولوغ ات بیله اوازه و اشتهاغره که اولحضرت نینک عنایت و اهتمام لاری باعث بولدی و یوقاری مذکور بولغان دواوین و مثنوی و سایر کتیب و رسایل معنوی که تا عالم بناسی

ИП туш. ۲۰۳

ИП туш. ۲۰۴

ИП туш. ۲۰۵

ماهر ایردی اما اصلی^{۱۹۸} طبع اقتضاسی و شایع تکلم مناسبی اداسی
 بیله ترکی دیوان تدوینی غه میل قیلدیلار و دلپذیر اییات و بی نظیر
 غزلیات ترتیب بیردی لارکه تا عطار د فلک دیوانخانه سی نینک قلم زن و
 راقمی دور و سپهر بیت الانتظامی نینک رقم کش و ناظمی آنداق کلشنی
 دقیق کل و ریاحینی بیله آراسته و اول نوع مخزنی معانی جواهر تمیزی
 بیله پیراسته کورمایدور دقیق معنی کاعذارلاری سلیس الفاظ کسوت لاریدا
 جلوه نمای و غریب مقصود ماه رخسارلاری لطیف ادا حلّه لاریدا چهره
 کشای دیوان دیمای که *بحر عمان دور هر غزل آندا جواهر دین مملو بیر
 سفینه سفینه دیمای که^{۱۹۹} خزینه دور هر بیته بیر اوی معانی کوه لاریدین
 آندا یوز دینه سوزناک اییاتی نی اوقوغوچی نینک نفسی ایل کونکلین
 اورتاما کاکا «موم آفت و دردمندانه الفاظی نی ادا قیلغوچی نینک اونی
 خراشیدین مخزونلار باغری جراحت عبارتی نشاط لیغ ضمیرلارنی ماتم
 زده قیلغوچی و حرارتی موزدیک ساووغان کونکول لارنی آتشدکه قیلغوچی
 حروفی ترتیبیدا^{۲۰۰} سحر سالیغ لار و اداسی ترکیبی دا فسون پردازلیغ لار
 حاصل که ترکیب تیل بیله بو نوع دیوان که مذکور بولدی و تعریفی بو
 صفت و آیین بیله که مسطور بولدی کیم بو یوسونلوق غرایب یوق که
 سلاطین مکرم دارا حشم دین بلکه شعرای قدسی نفس مسیح دم دین واقع
 بولمایدور و اراغه کیرمایدور واقع بولدی و اراغه توشتی و انینک زلال
 حیاتی نینک فیضی قویاش چشمه سبدین اوتکالی یاووشتی و بو طایفه نینک
 بی بهره لاری بو روح نقدی دین بهره یاب و لب تشنه لاری بو آب حیات
 دین «سیراب بولدیلار باوجود بو سلطان السلاطین نینک کیمیا اثر خاطری
 و خورشید آثار ضمیری داغی مونکا میل که ترک ناظم لاری اوز الفاظ
 لاری بیله شعرغه مشغول لوق قیلغایلار و *کونکول غنچه سیداغمدین که^{۲۰۱}
 پیچ لار چیرماتیب دور بهار نسیمی دیک انفا س بیله کل دیک آچیلغایلار و
 التفات و اهتمام یوزیدین بعضی معنی لار تاپیب نظم قیلورغه حکم لار^{۲۰۲}
 هم جاری بولدی و سوز اسلوبیغه تعیین لار و اداسیغه تعلیم لار هم اظهاری
 بولدی ترک اولوسی آنینک خوش طبع بیک لاری و میرزاده لاری و صاحب
 ذهن پاک طبع لاری و آزاده لاری انداق که کیراک مشغول لوق اسبابین توزا
 المادیلار و اول نوع طبع نتیجه سی کورکوزه المادیلار که آندین خوشکوی

۱۹۸ П اصلی

*Х туш. ۱۹۹

ИП ترتیبی ۲۰۰

ИП غنچه سی داغی دین که ۲۰۱

И_۱ حکم لاری ۲۰۲

تا بو وقت قه چه کیم ملک بو دودمان نینک تخت سلطنتی غه خاتم و تاج خلافتی غه سزاوار و مسلم اصالت بحری نینک در شاهواری عدالت معدنی نینک کوهر عالی مقداری سپهدارلیغ معرکه سی نینک رستم دستانی سپهدارلیغ میدانی نینک سام نریمائی سرافرازلیغ تاجی نینک کوهر زبینه سی رزم سازلیغ^{۱۹۰} سپهری نینک اختر فرخنده سی جهاندارلیغ بزمی نینک اسکندر جمشید جاهی جهانگیرلیغ انجمنی نینک خورشید عالم پناهی رفعت جهانی نینک قلّه کردون خراشی عدالت سپهری نینک سحاب کوهرپاشی فضل و کمال حدقه سی نینک مردمک بیناسی تکلم و مقال حدیقه سی نینک بلبل خوش نواسی السلطان بن السلطان الخاقان بن الخاقان معز السلطنت و الدنيا و الدین ابو الغازی سلطان حسین بهادرخان خلد الله تعالی ملکه و سلطنته و افاض علی العالمین برّه و مکرمته رباعی

کیم تا فلک آفاق اوزه تور قیلور
انجم کلی هر تون بو چمن دین آچیلور
نی شاه آنینک ذاتی کببی یاد بیلور
نی طبع آنینک طبعی دیک ایستاپ تاپیلور

تاکیم فلک ایورولور دوام اولسون انکا
اقبال بساطی دا مقام اولسون انکا
هم نطق ایله جانبخش کلام اولسون انکا
هم نظم کلامی مستدام اولسون انکا

جهان بانایق تختیدا مقام توتتی و کشورستانلیق مسندی دا آرام تاپتی
ملک سلکی کا امنیت کوهرلارینی چیکتی و جهان مزرعی دا جمعیت دانه
لارین ایکتی چون سلیم طبعی^{۱۹۱} کوهرکان معانی ایردی و^{۱۹۲} مستقیم
ذهنی مورد فیض سبحانی کلام اهلیغه ترفیه و ابتهاج لار و کلام خیلی غه
رونق و رواج لار دست بیردی و هر علم دا مفید تالیف لار و هر فن دا
منتج تصنیف لار قیلدیلار و غریب رسایل معنوی ظهور قیلدی و عجیب
دواوین و غزل و قصاید و مثنوی یابیلدی و اوز شریف طبع و لطیف
ذهن لاری دین داغی اگرچه هم فارسی دیماککا قادر و هم ترکچه آیتماقغه

ИП ۱۹۵ بزمسازلیغ
П туш.; X ۱۹۶ قلبی
П туш. ۱۹۷

و سلمان دیک و مثنوی دا استاد فن فردوسی و نادر زمان شیخ نظامی و جادوی هند میر خسرو دیک و غزل دا مخترع وقت شیخ مصلح الدین سعدی و یکانه عصر خواجه حافظ شیرازی دیک که بولار نینک تعریفی یوقاری راق چون شمه سورولوپ دور و وصف لاریغه قلم اورولوپ دور سوزنی اوزاتماق حاجت ایماس و کلام تطویلین معنی اهلی مستحسن دیماس و بو مناسبت بیله سارت سلاطینی دین هم سلطان طغرل دیک و شاه شجاع دیک عالی قدر پادشاه لار و رفیع مرتبه انجم سپاه لار رنگین ابیات و شیرین غزلیات آیتی لار و زمان لاریدا مشهور بولدی و روزکارلاری اورا قیدا مسطور تا ملک عرب و سارت سلاطینی دین ترک خانلاریغه^{۱۹۲} انتقال تاپتی هلاکوخان زمانی دین سلطان صاحب قران تیمور کورکان *دورانیغه چه ترک تیلی بیله انداق شاعر پیدا بولمادی کیم اندین تعریف قیلغوچه ورق قه یازیلغوچه اثر ظاهر بولمیش بولغای و سلاطینی دین هم انداق نیمه منقول ایماس که بیر او قاشیدا ایتسه بولغای اما سلطان صاحب قران تیمور کورکان^{۱۹۳} زمانی دین فرزند خلفی شاه رخ سلطان نینک زمانی نینک آخریغه چا ترک تیلی بیله شعرا پیدا بولدیلار و اولحضرت نینک اولاد و احفادی دین هم خوش طبع سلاطین^{۱۹۴} ظهورغه کیلدی شعرا سگاکلی و حیدر خوارزمی و اتایی و مقیمی و یقینی و امیری و کدایی دیک لار و فارسی مذکور بولغان شعرا مقابله سیدا کیشی پیدا بولمادی بیر مولانا لطفی دین اوزکا کیم بیر نیچه مطلع لاری بارکیم طبع اهلی قاشیدا اوقوسه بولور اولجمله دین بیر ی بودورکیم بیت

اول که حسن ایتی بهانه ایلنی شیدا قیلغالی
کوزکودیک قیلدی سینی اوزینی پیدا قیلغالی

و سلاطین دین هم اولکوچه طبع اثری هیچ قایسی دین ظاهر بولمادی و ورق یوزیکا نفس قیلغوچه نیمه قالمادی سلطان بابر دین اوزکاکیم بو مطلع آلا طبع اثری دورکیم بیت

نیچه یوزونک کوروپ حیران بولایین
الهی مین سنکا قوربان بولایین

۱۹۲ ИП خانلارغه

*ИП туш. ۱۹۳

ИП سلاطینی ۱۹۴

اوتسه مخاطب بو فقیر فصاحت و بلاغت اهلی نتایج طبیعی دین هر نی
مذکور بولسه مشار الیه بو حقیرنی قیلور ایردیلاز و اول مقدار بو توفراغ
نینک رتبه سین فلک کا بیتکوروپ و آنچه بو ذره نینک پایه سین قویاش
دین آشوروپ ایردیلازکیم اوزلاری نینک خورشید فیض طبع لاریدین ظهور
قیلغان رساله که اوز کوهریز قلم لاریدین نکارش تاپیب دور و اوز کماهی
حالات لاری کیفیتی دا کذارش صورتی توتوب دور بو بایری بنده لارینی
نظم طریقنی نینک بارچا نوعی دا تعریف لار بیتیب صاحب قران لیق لقبی^{۱۸۶}
بیله سرافراز قیلیب دورلار و بی مثل و انبازلیغ^{۱۸۷} وصفی بیله ممتاز ایتیب
دورلار و مقرر دور که همایون طبع لاری زمان مشکلاتی نینک معیاری دور
فرخنده ذهن لاری عالم دقایقی نینک حلالی و صاحب اسراری بندهء خاکسار
اگرچه توفراغ دین^{۱۸۸} اوکسوک ایردیم اما اول قویاش تربیتی بیله رنکارنک
کل لار اچتیم و بو افکندهء بی اعتبار اگرچه ذره دین کم راک ایردیم اول
سحاب تقویتی بیله کونا کون درلار ساچتیم و دلسلوز ایباتیم مناجات اهلایغه
اشوب و غوغا سالدی و بزم افروز غزلیاتیم خراباتی لارغه آه و واویلا
سالدی حاصل کلام آندین سونکراکیم مونچه قروی دلایل و عظیم شواهد
بیله بو فقیرنینک و قوفی بلکه مهارتی بو فن نینک فارسی و ترکی نظمی
دا ثابت و روشن بولدی اکر *بیرنی یانا بیریکا^{۱۸۹} ترجیح قیلسام کیراک
که بو طایفه دین هیچ کیسیکا مسلم توتوب صدق دیماکدین اوزکا مقال و
مجال بولماغای بتخصیص که مونچه برهان قاطع بیله هم قطع تاپقای و
استشهادغه بو مسوده نینک هر لفظی یوق که هر حرفی فریاد اورغایلاز
و غوغا کوتارکایلاز یانا بیر کلیه بوکیم تا ملک عرب خلفاسی و سلاطینی
دا ایردی فلک اول وقت دا نظم دبیری غه^{۱۹۰} عرب تیلی بیله جلوه بیردی
آنداق که حستان ثابت دیک و لغیط دیک ملک الکلام سخن کذارلار و معنی
آفرین فصاحت شعارلار پیدا بولدیلاز و اوز تیل لاری بیله نظم اداسی
نینک دادین بیردیلاز بو مناسبت بیله عرب سلاطینی داغی ابراهیم مهدی
دیک و مامون خلیفه دیک و بولاردین اوزکا هم سلاطین زاده لار غرا نظم
لاردین قصاید آیتنی لار و فواید ظاهر قیلدیلاز چون ملک دین بعضی اقالیم
و کشوردا سارت سلاطینی مستقل بولدیلاز اول مناسبت بیله فارسی کوی
شعرا^{۱۹۱} ظهور قیلدیلاز قصیده دا خاقانی و انوری و کمال اسمعیل و ظهیر

X туш. ۱۸۶

X بی انبازلیق ۱۸۷

И, туш. ۱۸۸

И, * بیرنی یانا بیریکا ۱۸۹

И, دیو کا ۱۹۰

X شعرا. ұрн. شاعرلار ۱۹۱

دورلار و بسا معانی اهلی خرده دان لار و دقایق خیلی دقیق^{۱۷۸} بیان لارکه انوری و سلمان شعری دا هر بیریری نینک جانبین توتوپ بحث لار قلیب سوزلاری بیر بیریدین اوتماکان دین سونکرا بو فقیر الیغه محاکمه اوچون کیلتوروپ تورورلار^{۱۷۹} و هر نی حکم تاپیب دورورلار مسلم توتوپ مناقشه لاری برطرف بولویتور و غزل دا میر شاهی و مولانا کاتبی و آلاز غیری طرفیدین داغی بو یوسونلوق و متنوی دا حضرت شیخ نظامی و میر خسرو دهلوی جانبی دین داغی بو دستورلوغ^{۱۸۰} کوپ واقع بولوب دور بارچادین کلی راک سند بوکیم حضرت ارشاد پناهی نور مرقده نوراً که کلام ملک علام و احادیث معجز نظام خیر الانام علیه الصلوة والسلام دین سونکرا فارسی جمیع سوزدا^{۱۸۱} آلاز سوزیدین یوقاری راق سوز یوقتور کوپراک کتب و رسایل و غزلیات و قصاید اکه معانی کوهلارین نظم سلکیکا کییدورور ایردیلاز و ضمیر نهان خانه سیدین انجمن تماشاگاهی غه جلوه بیورور ایردیلاز آنینک مسوده سین بورونراق بو فقیر غه التفات و اعتقاد یوزیدین بیورور ایردیلاز کیم بو اوراقنی آل و باشتین ایاغی غه نظر سال خاطرینکغه هر نی اینقودیک^{۱۸۲} سوز کیسه آیت دیب و هر نی اشارت بولغانی کیم مذکور بولدی ظاهر قیاسام مقبول توشار ایردی بو دعوی غه دلیل بوکیم اوندین ارتوق کتب و رسایل دا اولحضرت بو فقیر نینک آتین مذکور قلیب دورلار و کوپی طبع و ادراک و مونکا مناسب نیمه لارکا نسبت بیریب مسطور قیایب دورلار بو قبول نظری اثری دین بیر قرن دین ارتوق سلطان السلاطین سپهر آیین صحبت لاریدا و فردوس تزیین خدمت لاریدا کیم اهل کلام^{۱۸۳} و مقال دین فضل و کمال زمره سی نینک مجمعی دور و علم و فضل نینک منبعی دور بو فقیر نینک سوزیکا مرتبه رفیع و مقاله وسیع ایردی و اوزیکا سوز جهتی دین عظیم اعتبار و سوزیکا اوز جهتی دین بییک پایه و مقدار و سلطان السلاطین که مظهر لطف الهی و مظهر^{۱۸۴} انوار حقایق نامتناهی دور و^{۱۸۵} فرخنده ضمیری علوم کوهری نینک دریاسی و خجسته خاطری خاکسار بنده لار ذاتی نینک کیمیاسی دور بو طایفه نینک کوپراک اصطلاح و قواعدی دین عالی مجلس دا سوز

-
- ۱۷۸ И.Х شیرین
 ۱۷۹ X کلیب دورلار
 ۱۸۰ X یوسونلوق
 ۱۸۱ И.П * سوزدا جمیع
 ۱۸۲ X ایغودیک
 ۱۸۳ И.П کلام دین
 ۱۸۴ X مصر
 ۱۸۵ И.Х туш.

تتبع واقع بولوبتور^{۱۷۲} و بعضی حضرت شیخ مصلح الدین سعدی قدس سره غه کیم غزل طوری مخترعی دور و بعضی میر خسرو غه کیم عشق آتشکده سی نینک شعله انگیزی دور و درد غریبخانه سی نینک اشک ریزی و بعضی حضرت مخدوم نوزا غه کیم کمال اوجی نینک مهر لامعی دور و مذکور بولغان عزیزلار حالاتی نینک جامعی که بو دیوان خلائق اراسیدا شایع دور و روزگار اهلی نینک طبع لاری اول ساری راجع و آندا کوپ تورلوک دلکش ادالار و دلپذیر معنالار واقع دور که تفصیلی بو فقیر دین مناسب ایماس و آندا هر نوع نظم اصنافی دین مثل مقطعات و رباعیات و مثنوی و تاریخ و لغز و اول جمله دین بیش یوزکا یاقین معما کیم کوپی حضرت مخدومی نوراً مبارک نظری غه بیتیب دور و اول حضرت نینک اصلاح و تحسین^{۱۷۳} شرفین کسب ایتیب دور کیم خام دین روزگار صفحه سیغه یازیلیب دور و قلمیم لیل و نهار اوراقی دا نقش قلیب دور بولاردین داغی باش که بیکیک لیک^{۱۷۴} زمانی و شباب ایامی اوانیدا کوپراک شعردا سحر ساز و نظم دا فسون پرداز شعرانینک شیرین اشعاری و رنگین ابیاتی دین ایلیک مینک دین آرتوق یاد توتوب مین و آلاز ذوق و خوشحال لیغی دین اوزومنی آوتوب مین و صلاح و فسادلاریغه فکر ایتیب مین و مخفی دقایقی غه تامل و تفکرلار بیله بیتیب مین و فارسی الفاظ عیب و هنری ملاحظه سی ادراکیدا طبعیم اوزین سالمایدور بل که اول وادی قطعی دا کلکیم رونده سی تیز کام لیغ بیله قدم اورماغان بیر قالمایدور و اوتوز بیله دین آرتوق و قیرق بیله غه یاقین دور کیم خراسان ملکی کیم فضل و کمال اهل یغه عالم ممالکی نینک مصر معظمی و سواد اعظمی دور بو ملک نینک جمیع نظم اهلی شعرای شیرین کلامی و فصحای واجب الاحترامی هنری هر معنی بیله کیم اوراق یوزیکا آرایش و هر الفاظ بیله کیم اجزا عذار یغه نمایش بیریب دورلار بو فقیر صحبتی غه بیتکوروب دورلار و بو ضعیف آیندا اوتکاریب دورلار وحک و اصلاح التماسین قلیب دورلار و خاطر غه کیلکان نکته که^{۱۷۵} ایتیب دور انصاف یوزیدین مسام توتویتورلار و اکر بعضی ابا قلیب دورلار دلایل بیله آلا ر غه خاطر نشان قلیب دور^{۱۷۶} آندین سونکرا قبول قلیب اوزلارین شاکر^{۱۷۷} و ممنون بیلیب

۱۷۲ X* اول شعر یغه تتبع بولوب تور

۱۷۳ И, X تحسین

۱۷۴ ИП بیکیک لیکیم

۱۷۵ X نکته نی

۱۷۶ X قلیب دور مین

۱۷۷ ИПХ شاکرد

دور واقعا ایشی قیلیب دورکه نظم اهلی آنینک تعقلی دا حیران و تاملی دا سرکردان دورلار ترصیع صنعتی کیم مطلع دین اوزکا بیت، دا بولا الماس اول قصیده نینک اگرچه مستخرج مطلعی راست دور اما اصل مطلع دا اولغی مصرع نینک بیر*لفظی بیله سونکغی مصرع نینک بیر^{۱۶۷} لفظی دا تخلف قیلیب دور و مطلع بودورکیم بیت

صفای صفوت رویت بریخت آب بهار
هوای جنت کویت بییخت مشک تثار

بو مطلع غه تتبع قیلغان کوپ سخن ورلار و نظم کسترلار چون مقابله دا دیب دورلار^{۱۶۸} لت ییب دورلار بو فقیرنینک مطلعی بودورکیم بیت

چنان وزید بیوستان نسیم فصل بهار
کزان رسید بیاران شمیم وصل نکار

بصارت اهلی ملاحظه قیلسه لار^{۱۶۹} بیلورلارکه بو مطلع ترصیع غه واقع بولور عیب دین معزا و مرصع غه کیلور اعتراض دین مبرادور بو نوع شعرنینک تاکید و مبالغه سی اوچون یانا بیر*رباعی هم دیب مین که^{۱۷۰} تا خلیل بن احمد رباعی قاعده سین وضع قیلیب دور ترصیع صنعتی دا رباعی آیتیلغان ایشیتیلماي دور بل که یوقتور و اول بودورکیم

ای روی تو کوکب جهان آرای
وی بوی تو اشهب روان آسای
بی موی تو یا رب چنان فرسای
کیسوی تو چون شب فغان افزای

یانا فارسی غزلیات دیوانی خواجه حافظ طوریدا کیم جمیع سخن ارالار^{۱۷۱} و نظم پیرالار نظریدا مستحسن و مطبوع دور ترتیب بیریب مین کیم التی مینک دین ابیاتی عددی کوپراک دورکه کوپراک* اول حضرت شعریغه

*ИП - ۱۶۷

اما X + ۱۶۸

X قیلسه ۱۶۹

X* ۱۷۰ رباعی ایئتیب تور مین که

ИП ادالار ۱۷۱

هزار نقش عجیب هر زمان ازو پیدا

یانا عین الحیات قصیده سی زلالین بیتکوروپ مین که غذلت اهلی نینک
اولوک بدن لاریغه جان کیووروپمین و مطلعی بودورکیم بیت

حاجبان شب چو شادروان سودا افکنند
جلوه در خیل بتان ماه سیما افکنند

یانا منهاج النجات قصیده سیدا هدایت طریقین توزوپ مین^{۱۶۰} و ضلالت
اهلیغه نجات شه راهین کورکوزوپ مین و مطلعی بودورکیم بیت

زهی از شمع رویت چشم مردم کشته نورانی
جهانرا مردم چشم آمدی از عین انسانی

یانا قوت القلوب قصیده سین که کلکیم ثبت اییب دور حقیقت یولیدا ضعف
لیغ کونکول لارکا اول قوت دین قوت بییب دور و مطلعی بودورکیم بیت

جهان که مرحله تنک شاه راه فناست
درو مساز اقامت که راه شاه و کداست

بو آلتی قصیده حمد و نعت و ثنا و^{۱۶۱} موعظت دور و^{۱۶۲} اهل تصوف و
حقیقت تیلی بیله معرفت^{۱۶۳} یانا ظاهر شعراسی طریقی دا هم تورت قصیده
که فصول اربعه غه موسوم دور و آندین تورت فصل حرارت و پرودت
و رطوبت و بیوست^{۱۶۴} کیفیت معلوم خامم رقم قلیب، دور که تورت فصل
خاصیتی اثری دیک ربع مسکون غه یاییب دور یانا سخن پرداز استاذ
عالی شان خواجه کلیم الدین سلمان که قصیده میدانی نینک چابکسواری دور
و اوز زمانی نینک بی نظیر سخن کذاری مشهور دور که چون^{۱۶۵} مصنوع
قصیده سی ترتیبی غه قلم سوروبتور اون سیکیزیلدا اتمام^{۱۶۶} بیتکوروپ

۱۶۰ И, توزوب

И гүш. ۱۶۱

Х гүш. ۱۶۲

Х معرفت دور ۱۶۳

И, بیوست ۱۶۴

Х гүш. ۱۶۵

П اتمام ۱۶۶

که بو فن اهلی نینک ماهرلاری مسلم توتوپتورلار و هر کیشیکا بو باب
 دا تردد بولسه حضرت مخدومی نوراً نینک بهارستان اتلیغ کتابین کیم آنی
 بهارستان حیات و نکارستان نجان دیسه بولور بو مطلع نی بییب دورلار
 و استشهد یوزیدین تعریفین آیتیب دورلارکه بو منشور دولت سپهر طاقی
 غه اسپاسه پیری بار و بو طغرای سعادت نی مشتری بوینیغه اویزه قیلسه
 موجب مباحات و افتخاردور اول کتابنی آدیک و بو محل نی تاپیب نظر
 سالدیک و بیلدیک که اولچه مین تعریفدا تحریر قلیب مین تقصیر قلیب
 مین یاتا میر^{۱۵۶} خسرونینک مرآت الصفا اتلیغ قصیده سیغه کیم خلاق المعانی
 خاقانی شیروانی تنبعی قلیب دور و مطلعی بودورکیم بیت

دلم طفل است و پیر عشق استاد زبان دانش
 سواد الوجه سبق و مسکنت کنج دبستانش

و حضرت مخدومی نوراً نینک جوابی دا جلاء الروح^{۱۵۷} اتلیغ قصیده
 نی دیب دورلار و مطلعی بودورکیم بیت

معلم کیست عشق و کنج خاموشی دبستانش
 سبق نادانی و دانا دلم طفل سبق خوانش

و فقیر هم نسیم الخلد قصیده سین ایکالاسی^{۱۵۸} بزرگوارغه تنبع قلیب
 مین و مطلعی بودورکیم بیت

معلم عشق و پیر عقل دان طفل سبق خوانش
 پی تاءدیب طفل اینک فلک شد چرخ کردانش

بو قصیده دا^{۱۵۹} داغی کوپ معانی کوهری درج و عمر نقدی خرج
 بولوب دور یانا روح القدس قصیده سین بلند آوازه قیایب، مین که قدسی لار
 روحین آندین تازه قلیب مین و مطلعی بودورورکیم بیت

زهی بخامه قدرت مصور اشیا

X ۱۵۶ امیر
 H, X ۱۵۷ اجلا الروح
 X ۱۵۸ بو ایکی
 III ۱۵۹ قصیده

نظامی دین آندا چاشنی و نصیب و اوز عشق و کمالاتی و نهایت حالاتی
 مونکا اضافه که هذا شی عجیب بارچه سیغه کوپ قاتلا اوتوپ مین بلکه
 کوپین یاد توتوپ مین و قصاید و غزلیات لاری نینک غرایب و لطافتین
 قلیب مین بلکه غریب راق و *لطیف راق لاریغه تتبع داغی قلیب مین^{۱۵۲}
 قصایدین امیر خسرونینک دریای ابراری کیم مشهور مونداق دورکه دیر
 ایرمیش بولغای که یوز مینک بیت دین آرتوغ دیوان لاریم غزلیاتی و
 قصاید و مثنوی لاریم ایاتی اکر عالم صحیفه سی دین یویولسه و دوران
 صفحه سیدین^{۱۵۳} محو بولسه و بو قصیده قالسه که آندا معنی استیفاسی وافی
 دور بو فن اهلغه مینینک فضااییم دایلی غه کافی دور و بو^{۱۵۴} مطلعی
 مشهور دورکیم نظم

کوس شه خالی و بانک غلغش درد سرست
 هر که قانع شد بخشک و ترشه بحر و برست

بو شعرغه حضرت مخدومی نورا جواب آیتیب دورلار و آتین لجه
 الاسرار^{۱۵۵} بیتیب دورلار و مطلعی بودورکیم بیت

کنکر ایوان شه کز کاخ کیوان بر ترست
 رخنها دان کش بدیوار حصار دین درست

که اکر اول دریای ابراردور بو ابر بهاردورکه مرتبه دا آندین بلندراق
 و بهره دا آندین فایده مندراق دورکه آنینک اوستیکا سایه سالورغه یاییله
 آلور و باشیغه در افشان لیغ داغی قیلا آلور فقیر ایکالاسی بزرکوار رفیع
 مقدارغه نیازمندلیغ و کدالیغ یوزیدین تتبع قلیب مین و آتین تحفة الافکار
 دیب مین و مطلعی بودورکیم بیت

آتشین لعلی که تاج خسروانرا زیورست
 اخگری بهر خیال خام پختن در سرست

و کوپ معنی انکیز عبارات و تعمیه آمیز اشارات اضافه قلیب مین

۱۵۲ * اطایف راقلارینه تتبع قلیب مین

۱۵۳ ИП صفحه سی دین

۱۵۴ X туш.

۱۵۵ И, X لجه الاحرار

حکم سوزار زمانی دا و هر قایسی نینک مرتبه سی نی تعیین قیلور اوانیدا امیدیم اولدور و خیالیم غه آنداق کیلورکیم سوزوم مرتبه سی اوج دین قویی اینماکای و بو ترتیبیم کوکبه سی اعلی درجه دین اوزکا بیرنی بیکانماکای بو سوزلاردین خصم مونداق بیاماسون و مدعی بو نوع کمان قیاماسون که مینینک طبعیم ترک افاضلی غه ملایم توشکان اوچون تعریفیدا مبالغه اظهار قیلورمین و فارسی عبارت قه^{۱۴۵} مناسبیم آزرارق اوچون انکار و نفی غه اصرار کورکوزورمین کیم فارسی الفاظ استیفا سین و اول عبارت استقصا سین کیشی میندین کوپراک قیلمایدور ایرکین و صلاح و فسادین میندین یخسیراق بیلمایدور ایرکین کیم عمروم کاشنی نینک تازه بهاری نینک^{۱۴۶} طراوتی چاغی و حیات روضه سی نینک نورس سیزه زاری نینک نزهاتی وقتی کیم اون بیش یاشنین قیرق یاشقه چادورکه انسان خذلی نینک طبعی بللی هر کل جمالیغه شیفته و روحی پروانه سی هر شمع حسنی غه فریفته بولور وقت بو اوقات دور و بو اوقاتدا کوپ غریب واقع^{۱۴۷} حادث دورکه اول واقعه بیرو حسن و نازین یا اوز عشق و نیازین شرح ایتارکا باعث بولور و بو حال غزل طریقی دا منحصرکیم^{۱۴۸} یا ایتورغه متامل بولولغای یا اوقوریغه^{۱۴۹} مشغول اوقورغه دواوین دین بو فقیر مطالعه سیغه کوپ مشغول بولماغان دیوان از ایرکین بتخصیص عشق و درد اهلی نینک راهبر و پیش روی امیر خسرو دهلوی دیوانی کیم عاشق لبق دا درد و نیاز و سوز و کداز طریقین اول منتشر قیلدی و انینک عشقی مشعلی دین بو پرتو عالم تیره خاکدانی غه یابیلدی یانا حقیقت اهلی نینک سرخیل و سرافرازی خواجه حافظ شیرازی نکات و اسرارین که انفاسی روح القدس دین نشان بیرو^{۱۵۰} و روح الله انفاسی دین اثر بیتکورور یانا بو فقیرنینک پیری و اوستادی و طریقت اهلی نینک صاحب ارشادی جمیع اهل الله نینک مقتدا و شیخ الاسلامی حضرت مخدومی نور المله و الدین مولانا عبدالرحمن جامی قدس سره نینک روح پرور لطیفی و روح کستر ظرایفی کیم آندین هر غزل کالوحی المنزل و هر رساله کالاحادیث النبوی مرسل عالی شان و رفیع مکان دورکیم آلاردین هر *لفظ قیمت دا در ثمین دین^{۱۵۱} آبدارراق و حرقت دا لعل آتشین دین برق کردارراق و ایگالاسی مذکور بولغان عزیز کلام معجز

۱۴۵ X عبارتیه

۱۴۶ X بهاری

۱۴۷ II واقعه

۱۴۸ III منحصرکیم

۱۴۹ X اوقورغه

۱۵۰ II ایتور

۱۵۱ *X در ثمین لفظ

واسطہ سیدین شیدا کونکول لار ایشیکین عشق تاشی بیلہ قاقیب مین و اول
 اویکا فتنہ و آفت اوتین یاقیب مین^{۱۳۶} یانا فواید الکیر دیوانی دورکیم حیات
 اواخریدا تخیلوم خامہ سی ائی رشک نکار خانہ چین و غیرت خلد برین
 قلیب دورکیم آندا اولوغلارغہ فایده لار زلالین بیتکوروپ مین و هوس لاری
 شعلہ سیغہ نصایح زلالیدین سو اوروپ مین بو تورت دیوان آوازہ سین چون
 ربع مسکون غہ بیتکوروپ مین خمسہ پنجه سیغہ پنجه اوروپ مین اول کیم
 حیرت الابرار باغی دا طبعیم کل لار آچیب دور شیخ نظامی روحی مخزن
 الاسرار دین باشیغہ دُرلار ساچیب دور^{۱۳۷} یانا چون فرهاد و شیرین شہستان بیغہ
 خیالیم یوز^{۱۳۸} توتوپتور میر خسرو دمی شیرین و خسرو اوتی دین چراغیم
 نی یاروتوپتور یانا چون لیلی و مجنون وادی سیدا عشقیم پویہ اوروپتور^{۱۳۹}
 خواجو ہمتی کوہر نامہ سیدین نثاریمغہ کوہرلار بیتکوروپتور یانا چون
 سبغہ سیارہ رسدین ضمیریم باغلابتور اشرف ہفت پیکری نینک بیٹی
 حوروشین پیشکشیم غہ یاراغلابتور یانا چون سد سکندری اساسین خاطریم
 مہندسی سالیب دور حضرت مخدوم خردنامہ سیدین کوس اصلاح و امداد
 چالیب دور بو خمسہ شغلی دین چون فراغت تاپیب مین تخیلوم کیتی نوردین
 سلاطین تاریخی دشتی غہ چاییب مین چون نامہ سوادى ظلمتی دین زبده
 التواریخ اداسین^{۱۴۰} توزوپ مین سلاطین اولکان آتین بو حیوان سویی بیلہ
 تیرکوزپ مین چون نسایم المحبۃ نفحاتی بیاتی دین کلکیم فیض رسان
 بولوبتور اولیاء اللہ مقدس * روحی فیضی دین^{۱۴۱} عالم تولوبتور چون لسان
 الطیر الحاتی بیلہ ترتم توزوپ مین قوش تیلی اشارتی بیلہ حقیقت اسرارین
 مجاز صورتیدا کورکوزپ مین چون نثر اللالی خزاینی ترجمہ سیغہ بیتیم
 نظم الجواهر بیلہ معنی ابکاری^{۱۴۲} حلہ لارین مرصع ایتتیم چون میزان
 الاوزان بحرلاریدا غواص بولدوم اول معیار بیلہ نصیر طوسی عذریں
 قولدوم یانا داغی رسایل غہ قلم سوروپ مین^{۱۴۳} و مکاتیب غہ رقم اوروپ
 مین کہ^{۱۴۴} فارسی سحرسازلار و پہلوی افسانہ پردازلار ہم آندا اوراق
 آراستہ و اجزا پیراستہ قیایب دورلارکیم دانا حکم عدالت یوزیدین کوز
 سالسہ و بورونگی فارسی و سونگخی ترکی اطایف و دقایقی دین بهره آلسہ

- ۱۳۶ X + ر
 ۱۳۷ X + و
 ۱۳۸ П туш.
 ۱۳۹ ИП پاورو
 ۱۴۰ X اساسین
 ۱۴۱ X * روحین و فیضیدین
 ۱۴۲ ИП ابکار
 ۱۴۳ X سورنوم
 ۱۴۴ X اورنوم

الفاظی غه داغی ملاحظه نی لازم کورولدی عالمی نظرغه^{۱۲۷} کیلدی اون سیگیز مینک عالم دین آرتوق آندا *زیب و زینت و سپهری طبع غه معلوم بولدی توقوز فلک دین آرتوق آندا^{۱۲۸} فضا و رفعت مخزنی اوچرادی درلاری کواکب کوهرلاریدین رخشنده راق* و کلشنی یولوقتی کل لاری سپهر اختریدین درخشنده راق^{۱۲۹} حریمی اطرافی ایل ایاغی بیتماک دین مصون و اجناسی غرایبی غیر ایلیکی تیکماک دین مامون اما مخزنی نینک بیلانی خونخوار و کلشنی نینک تیکانی بی حد و شمار خیالغه کیلدی کیم همانا^{۱۳۰} بو بیلانلار *نیشی نشتری دین^{۱۳۱} طبع اهلی خردمندلاری بو مخزن دین بهره تاپمای اوتوتورلار و کونکولکا آنداق ایورولدی کیم کویاکه^{۱۳۲} بو تیکن لار سرزنشی ضرریدین نظم خیلی کادسته بندلاری بو کلشن دین بزم توزکوچه کل ایلیکلای المای یول توتوتورلار چون بو طریق دا همت عالی ایردی و طبع بی باک، و لا ابالی اوتارکا قویمادی و تماشاسیدین تویمادی اول عالم فضا سیدا^{۱۳۳} طبع سپاهی ترکتازیغ لار توزدی و اول سپهر هواسیدا خیال قوشی بلند پروازلیغلار کورکوزدی و اول کنج جواهری دین ضمیر صیرفی سی نهایت سیز قیمت لیغ لعل و درّ ثمین آلدی و اول کلشن ریاحینی دین کونکول کل چینی حد و غایت سیز نکهت لیغ کل و یاسمن قوینی غه^{۱۳۴} سالدی چون بو مواهب بیله غنالار و بو غنایم بیله استغنالار میستر بولدی مونونک نتایجی کل لاری روزکار اهلیغه بی حد و مقدار اچیللا باشلادی و پاتسلاریغه بی اختیار ساچیللا کیریشتی اول جمله دین بیری غرایب الصغر دیوانی دورکیم کیچیک یاش دا تقریریمدین کذارش و تحریریمدین نکارش تاپیب دورکیم معانی غرباسین^{۱۳۵} غریب الفاظ لباسیغه کیووروپ مین و خلق کونکلین اول غریبستان اهلی اوتی بیله کویدوروپ مین یانا نوادر الشباب دیوانی دورکه بیکیت لیک اوایلدا بیانیم کلکی دین نمایش دیوانی غه و آرایش بستانی غه کیریب دورکیم اول نوادر تماشاسیدین بیکیتلیک ملکی دا غوغا سالیب مین و ملک بیکیت لاری کونکلیدین آرام و قرارنی الیب مین یانا بدایع الوسط دیوانی دورکیم عمر اواسطی دا خیالیم خامه سی آنینک زیبی غه نقش بندایغ و زینتی غه سحرپیوندلیغ قلیب دورکیم اول بدیع لار

۱۲۷ X نظریغه

۱۲۸ И, X туш. *

۱۲۹ * И, X туш.

۱۳۰ ИП هماناکه

۱۳۱ X * و نسرین نیشی

۱۳۲ П کویا

۱۳۳ И فضا سیدین

۱۳۴ X بوینیغه

۱۳۵ ИП غرباسیدین

ایتقایلار و بالکل ترک تیلی بيله ایتماغیلار بلکه کوی آیتا آماغیلار و ایتسالار هم سارت ترک تیلی بيله نظم ایتقان دیک فصیح ترک لار قاشیدا اوقوی و اوتکارا آماغیلار و اوقوسالار هر لفظ لاریغه یوز عیب، تاپیلغای و هر ترکیب لاریغه یوز اعتراض وارد بولغای پس بو حیثیت لار دین آنداق معلوم بولورکیم چون^{۱۲۰} بو تیل دا غریب الفاظ و ادا کوپ دور مونی خوش آینده ترتیب و رباینده^{۱۲۱} ترکیب بيله باغلاماغی نینک دشوارلیغی بار مبتدی طبعی اول نظم نی دشوارلیغ بيله باغلاماق دین کوقت تاپیب متدفر بولور و آسانراق ساری میل قیلور چون نیچه قاتلا بو نوع واقع بولدی طبعی خوی قیلدی چون طبیعت معتاد بولدی اوز معتادین قویوب غیر معتادغه کیم مشکل راک هم بولغای میل قیلماغی متعذر دور یانا اولکیم اوزهم جنسی عاجزلارنی هم مایل بلکه مشتغل اوشبو نوع غه کورار و^{۱۲۲} زمان و رسم اهلی طریقی دین چیقماغنی مناسب کورماس و بو نوع بيله قالور و مبتدی غه یانا عادت دورکیم طبعی دین اول نیمه باش اورسه چون اوز زاده طبعی اوزیکا محبوب ایکانکا مجبول دور تیلارکه آنی بو فن اهلی غه عرض قیلیب جلوه بیرکای چون بو فن اهلی فارسی کوی دورلار و ترک الفاظی دین * بهره مند ایماس لار^{۱۲۳} طبعی اول جانب دین اعراض قیایب بو فن غه مشغول ایل ساری میل کورکوزور ایمی که میل کورکوزدی مناسب لار^{۱۲۴} تاپیب هم بو خیل دین بولور آنداق که بو زماندا بولوبتور باری هر تقدیر بيله که بار باوجود ترک الفاظی نینک فارسی غه مونچه مزیتی و نفس امردا مونچه دقتی و وسعتی نظم طریقی دا شایع ایماس ایردی و کتمان نهان خانه سیغه توشوب ایردی بلکه متروک بولور غه یاووشوب ایردی بو خاکسار غه صیبا اوایلی داکیم^{۱۲۵} آغیز حقه سیدین بیرار کوهر ظاهر بولا باشلار اول کوهرلار هنوز نظم سلکیکا کیرمای دور^{۱۲۶} ایردی کیم ضمیر دریاسیدین نظم سلکیکا تارتیلغان کوهرلار طبع غوآسی سعیی بيله آغیز ساحلی غه کیلا باشلاماق کورکوزوب ایردی چون مذکور بولغان قاعده بيله کیم ادا تاپتی میل فارسی ساری بولدی اما چون شعور سنی غه قدم قوبولدی چون حق سبحانه و تعالی طبع غه غرابت ساری میل نی ذاتی و دقت و دشوار پسندلیق قه شروع نی جبلی قیلیب ایردی ترک

ИП туш. ۱۲۰

X خوش آینده ترتیب و رباینده ۱۲۱

туш. ۱۲۲

X * بهره ور ایماس ۱۲۳

+ И_۱ هم ۱۲۴

X اداغیدا کیم ۱۲۵

X تارتیلما دور ۱۲۶

یاسی آپ آچوغ چوپ چوقور بو نوع خیلی هم تاپیلور میم مثالی کوم کوک
 یام یاشیل چوم بوز^{۱۱۲} یانا بیر واو و لام بعضی لفظ غه الحاق قیلیب بیر
 *معتبر و^{۱۱۳} مخصوص صفت قه تعیین قیلورلار که^{۱۱۴} سلاطین نینک خواه
 رزم اسبابی اوچون و خواه بزم جهاتی اوچون^{۱۱۵} انداق که هراول و قراول
 و چنکداول و ینکاؤل و سوزاؤل و پتاؤل و کیتپاؤل و یاساؤل و بکاؤل و
 شغاول و دقاؤل کیم آلار موندین عاری دورلار^{۱۱۶} یانا بعضی لفظ غه بیر
 لام الحاق قیلورلار کیم اول شی نینک اول صفت دا رسوخی غه دلالت قیلور
 انداق که قهال و یاسال و قبال و تونقال و برقال و توسقال و سیوارغال
 *قیلیچ بیله چاپماغنی سوغلوماغنی و نیزه بیله سلاجماغنی و ایلماغنی
 یاریسین زد لفظی بیله ادا قیلورلار یانا بعضی محل و مکانغه بیر قاف
 الحاق قیایب بیر فصل یا بیر امرغه منسوب قیلورلار انداق که قیشلاق و
 بیلاق و اولاق و قوشلاق و بوهم غریب دور و فارسی دا هم بعضینی ترک
 تیلی بیله ایئتورلار^{۱۱۷} بو الفاظ و عبارت دا بو نوع دقایق کوپ دور کیم بو
 کونکا دیکینجه هیچ کیشی مونونگ حقیقتی غه ملاحظه قیلماغان جهت دین
 بو یاشورون قالیب دور و هنر سیز ترک نینک ستم ظریف بیکیت لاری
 آسانلیق قه بولا فارسی الفاظ بیله نظم آیتور غه مشغول بولوبتورلار و فی
 الحقیقه اکر کیشی یخشی ملاحظه و تأمل قیلسه چون بو لفظ دا مونچه
 وسعت و میدانی دا مونچه فسحت تاپیلور کیراک کیم موندا هر نوع سخن
 کذارلیغ و فصیح گفتارلیغ و نظم سازلیغ و فسانه پردازلیغ آسانراق^{۱۱۸} بولغای
 و واقع آسانراق دور آندین سونکرا کیم ترک تیلی نینک جامعیتی مونچه
 دلایل بیله ثابت بولدی کیراک ایردی کیم بو خلق اراسیدین پیدا بولغان
 طبع اهلی صلاحیت و طبع لارین^{۱۱۹} اوز تیل لاری تورغاچ اوزکا تیل بیله
 ظاهر قیلماسه لا ایردی و ایشکا بویورماسه لار ایردی و اکر ایگالاسی تیل
 بیله آیتور قابلیت لاری بولسه اوز تیل لاری بیله کوپراک آیتسه لار ایردی
 و یانا بیر تیل بیله آزاراق آیتسالار ایردی و اکر مبالغه قیلسه لار ایگالاسی
 تیل بیله نینک آیتسه لار ایردی بو احتمال غه خود یول بیرسه بولماس
 کیم ترک اولوسی نینک خوش طبع لاری مجموعی سارت تیلی بیله نظم

۱۱۲ ИП بوم بوز X: بوم چوم

* ИП туш. ۱۱۳

ИП قیلور که ۱۱۴

ИП+ تور معتبر ۱۱۵

ИП تور علوی ۱۱۶

* ИП туш ۱۱۷

X اسان ۱۱۸

X طبلارینین ۱۱۹

داغی معتبر و کلی دور آندین داغی سارت * و آلا^{۱۰۴} عاری قالیب دورلار و اتراک آنکا هم خوبراق وجه بیله متابعیت قیلیب دورلار عربی آنداق که اعطیت زیداً درهما بو ترکیب دا اوج لفظ مذکور بولور آلا^{۱۰۵} لفظ غه بیر حرف آرتورغان بیله مونکا اوخشاش بیر ضمیرنی آرتوروبتورلار بغایت مختصر و مفید توشوبتور آنداق که یوکورت و قیلدورت و یاشورت و جیقارت یانا بیر ادا لاری بارکه بعضی الفاظنینک سونگی دا چ ی که چی لفظی دور آرتورورلار یا منصب نینک^{۱۰۶} یا هنرنینک یا پیشه نینک اظهاری اوچون که^{۱۰۷} فارسیدا یوقتور بلکه آلا^{۱۰۸} هم ترکچه آیتورلار منصب دا آنداق که قورچی و سوچی و خزانه چی و کراک یاراچی و چوکانچی و نیزه چی و شگرچی و یورت چی^{۱۰۹} و شیلانچی و اخته چی یوسونلوق کوپ تور هنر و پیشه دا آنداق که قوش چی و بارس چی و قوروچی و تمغچی و جیبه چی و یورغه چی و حلواچی و کیمه چی و قویچی آنداق که قوش هنریدا^{۱۱۰} داغی بو اصطلاح باردور آنداق که قازچی و قوچی و تورناچی و کییک چی و تاووشقان چی که سارت لفظیدا یوقتور و آلا^{۱۱۱} *مذکور بولغانلارنینک کوپین ترکچه آیتورلار یانا بیر نوع عبارت و ادالاری بارکیم بیراودین بیر ایشنی کمان ایلتماک بیله اول ایشنی اول کیشیکا نسبت کونه بیروزلار یوق که تحقیق یوزیدین بلکه مظنه و کمان حیثیتی دین اما موندا دقت کوپتور آنداق که بارغودیک و یارغودیک و کیلکودیک و بیلکودیک و آیتقودیک و قایتقودیک و اورغودیک و سورغودیک و بو فارسی دا بولماس و بعضی الفاظنینک آخیریدا بیر جیم حرفی وصل قیلورلار و آنینک بیله اول فعل دا سرعت یوسونلوق اراده قیلورلار آنداق که تیککاج و ایتکاج و بارغاج و یارغاج و تاپقاج و ساتقاج یانا بیر *کاف و^{۱۱۲} ری حرفی که بعضی^{۱۱۳} لفظنینک آخریغه الحاق قیلورلار آندین مبالغه و سعی اراده قیلورلار آنداق که بیله کور و قیلاکور و کیتاکور و بیتاکور و یانا بیر رنگ یا بیر صفت نینک همول حالی غه مبالغه اوچون آنینک اولی دا اول حرفی غه بیر پ یا میم اضافه قیلیب اول شی غه زاید قیلورلار پ مثالی آپ آق قپ قرا قیدپ قیزیل ساپ ساریغ یوپ یومالاق یاپ

* X туш. ۱۰۴

X + ۱۰۵ ر

Π اوچون ۱۰۶

X туш. ۱۰۷

Π سوریدا ۱۰۸

X * ۱۰۹ *مذکورلارنینک

ИΠ туш.* ۱۱۰

X ۱۱۱ بیر

اولانك و قوم و^{۹۴} اولارچاغ و غنوجغه و جيلبر و قویشقان^{۹۵} و قانتار و توفک و توفه یوسونلوق کوپین ترکچه ایتورلار و قامچی نی اگرجه تازیانه دیرلار اما بولورکه سین و چوپچورغه سین ترکچه ایتورلار و جیه و جوشن و کوهه و قالغاندوروق و قاریچی و کیچیم و ایه یوسونلوق اوروش اسپابین هم ترک تیلی بیله ایتورلار و معهودی البسه دین مثل دستار و قالپاق و نوروزی و تویی و شیرداغ^{۹۶} و یلک و یاغلیغ و تیرلیک و قور یوسونلوق نیمه لارنی باریسین ترک تیلی بیله ایتورلار بیکولوک لار دین اگرچه قوی موچه لاری دین بعضی غه ات قویپتورلار اما ارقه نی و آشوغلوغ ایلک نی و یان سونکاک نی و قابورغه نی و ایلک نی و اورتا ایلک^{۹۷} و بوغوزلاغونی ترکچه ایتورلار و یانا بعضی بیماک لار دین قایماغ و قاتلامه و بولاماغ و قوروت و اولابه و مانتو و قویماغ و اورگماچ نی هم ترکچه^{۹۸} ایتورلار و قییمزنی و سوزمه نی و باخسوم نی و بوزه نی داغی ترکچه ایتورلار یانا تتماچ و اوماچ و کوماچ و تالغاننی^{۹۹} هم ترکچه ایتورلار و بو نوع جزئیات قه مشغول لوق قیلسا بغایت کوپ تاپیلور * اما کلی راک کلمات نی^{۱۰۰} ادا قیلالی عرب تیلی نینک صرفی^{۱۰۱} اصطلاحی نینک ابوابی دا بیر باب دور که انکا مُفاعله بابی ات قویپتورلار که لفظ بیر مذکور بولور اما ایکی کیشی فعلی غه مشتمل دور که بیر نوع واقع بولغای اندق که معارضه و مقابله و مشاعره و مکالمه و کلی باب دور و موندا عظیم فواید حاصل و فارسی کوی لار مونچه فصاحت و بلاغت دعویسی بیله بو فایده دین محروم اما ترک بلغاسی بو فایده غه تعرض قیلیب دورلار و مصدرغه بیر شین حرفی الحاق قیلماق بیله اول مقصودنی تاپیب دورلار اندق که چابیشماق و تاپیشماق^{۱۰۲} و قوچوشماق و اوپوشماک و بو شایع لفظ دور و بو لفظ واضعی عزیزلارغه جای تسلیم و تحسین دور که بغایت خوب قیلیب دورلار و بو فصاحت بیله سارت فصاحسیدین تمام سیجیلیب دورلار یانا عربی صرف اصطلاح دا ایکی مفعول لوق فعل لار بار که آنینک اداسی^{۱۰۳}

ИП туш. *	۹۴
ИПИ _۱ قوشتون	۹۵
X + نکلاي و	۹۶
И _۱ ایلک	۹۷
X ترک تیلی چه	۹۸
И _۱ туш.: X تالغاننی	۹۹
X * ایمدی ترک کلیماتی	۱۰۰
И _۱ X هر نی	۱۰۱
И _۱ X تاپیشماق	۱۰۲
П туш.	۱۰۳

و علی هذا القياس و آو و قوش که سلاطین آداب و رسومی دا هر قایسی باشقه متعین ایشاتور ایگالاسین شکار دیرلار و آودا عمده که کییک دور ترک آنینک ایرکاکین^{۸۵} هرنه و تیشی سین قلچاقچی^{۸۶} دیر یانا سویقون نینک هم ایرکاکین^{۸۷} بوغو و تیشی سین مرل دیر سارت اهو و کوزن دین اوزکا نیمه دیماس و بیر شور و شین لیغ اوکه تونکوز آوی دور آنینک هم ایرکاکینی قبان تیشی سین میکچین و اوشاغین چوریه دیرلار و سارت بارچاسین خوک و کراز لفظی بیله آیتور و^{۸۸} کیلدوک قوشقه که آندا مقرر و مشهور ایلباسون اوردک دور و سارت ایل^{۸۹} ایلباسوننی خود بیلماس تاغی ترک اوردک نینک ایرکانین سونه و تیشی سین بورچین دیر و سارت مونکا هم آت قویمای دور و نر و ماده ایگالاسین مرغابی دیر و اوردک نینک انواعی بیلور قوشچی لار قاشیدا مثلا جورکه و ایرکه و سوقتور و المه باش و چاقر قنات و تیمور قنات و اله بوغه^{۹۰} و اله پکه و باغچال و بو یوسونلوق دیرلارکه بیتمیش نوع بولورکیم سارت باریسین^{۹۱} مرغابی اوق دیر و اکر بیر بیریدین متمیز قیاسا ترکچه آت بیله اوق آیتور* یانایازی قوشلاریدین توغداق و توغداری جاغروق قیل قویروق قوله بورغه یاپالاق قولاد و لکلک، جیلان قراقوش تیلپه قوش جقجیغ دیک قوشلارنی آتلاری یوقتور کویپن ترکچه آیتورلار و تاغ و توزدا جیلغه سوقماغ دوش ارغدال قیرایشمه بورماغ سیکریمه سرت اوچه ایشمه ایلات باقیرالانک توقای کول کولاک سانک سایانک جاقیل ساری شورتانک دیک نیمه لارنینک کویپی کا آت تعیین قیلمای دورلار و جانورلارنینک اونیدین بیر آت کیشناماکی کا شیمه آت قویوبتورلار تیوه بوزلاماغی غه و آوی مونکراماکی کا و ایشاک اینکراماغی غه و آیت غینکشیمای غه و اولوماغی غه لفظ یوقتور^{۹۲} یانا آت انواعی داکه تویوچاق و ارغوماق و یکه و یابو و تاتو یوسونلوق بارینی ترکچه اوق آیتورلار و آت نینک یاشین داغی کویراکین ترکچه آیتورلار بیر قولوننی کره دیرلار اوزکا تای و غونان و دونان و تولان و چیرغا و لانغه دیکونچه فصیح راق لاری ترکچه دیرلار و کویراکی مونی هم بیلماس لار و آت نینک ایبارین اکرچه زین دیرلار اما کویراک اجزاسین مثل جیلکر^{۹۳} و حنا و توقوم و جازلیغ و *

ИП ایرکانین	۸۵
И, X بورچین	۸۶
ИП ایرکانین	۸۷
X ایمنی	۸۸
X اول	۸۹
ИП الدادغه	۹۰
X بارچه سین	۹۱
* ИП туш.	۹۲
X جیبیلکر	۹۳

دقیقراقدور^{۷۸} اول دورکه سارت لار آنی عرق و خوی دیرلار و تیرکه باریدین ارق دور اوق معنیسی بیلهدور و بو نوع الفاظ کوپ اوچ حرکت بیلهدور و وضع قیلیب دورلارکه حالا شایع دور و نیچه حرفقه عبارت وسعتی اوچون بلکه قافیهدور سهولتی اوچون بیر بیریکا شرکت بیریب دورلارکه بیر لفظنی^{۷۹} اول جمله دین بیر الف بیلهدور ها اراسیدا مناسبت و مشارکت بیریب دورلارکه بیر لفظنی هم اخری الف لفظ بیلهدور قافیهدور قیلسا بولور آنداقکه ارا لفظین سرا و درا بیلهدور قافیهدور بولور سره و دره بیلهدور هم قافیهدور قیلسا بولور یانا بیر مثال آنداقکه یدالفظین صدا بیلهدور قافیهدور قیلسا بولور باده بیلهدور هم قیلسا بولور و واو بیلهدور ضمه اراسیدا هم اول نوع شرکت دور آنداقکه ایرور لفظین خُر و ثُر لفظی بیلهدور قافیهدور قیلسا بولور غرور و ضرور لفظی بیلهدور هم جایز دور و یا بیلهدور کسره اراسیدا داغی بو نوع دور آنداقکه اغير و باغير الفاظین صادر و قادر الفاظی بیلهدور قافیهدور قیلسا بولور تاخیر و تغییر الفاظی بیلهدور هم بولورکه فارسی الفاظدا بو سهولت لار یوقتور و بو الفاظ واضع لاری کوپ نیمه دا جزئیات قه تعرض قیلیب غریب مضمون و مفهوم لار اوچون الفاظ وضع قیلیب دورلار آنداقکه بعضی مصادردا اوتتی یانا غذا و هر طعام که بیسه بولور بیکولوک دیرلار* و سو ایچماک و هر نیمه نی ایچسا که بولغای ایچکولوک دیرلار^{۸۰} و سارت ایلی نینک کوپی بلکه بارچاسی بیماک نی هم و ایچماک نی هم خوردن لفظی بیلهدور ادا قیلورلار و اولوق قارداش و کیچیک قارداش نی ایگالاسین برادر دیرلار و ترکلار اولوغنی آغا و کیچیک نی اینی دیرلار و الار اولوغ کیچیک قیز قارداش نی هم خواهر دیرلار و بولار اولوغنی ایچماک نی و کیچیک نی سینکیل دیرلار و بولار اتانینک آغا اینی سین اباغه دیرلار و اتانینک آغا اینی سین طغایی^{۸۱} و الار هیچ قایسی غه ات تعیین قیلمایدورلار و عرب تیلی بیلهدور عم و خال دیرلار و^{۸۲} کولتاش نی ترکچه تیل بیلهدورلار و اتکه و اینکه نی هم بو تیل بیلهدور آیتورلار بیر متعین نیمه کیم آق اوی دور انکا خرگاه ات قویوتورلار اما آتینک اجزاسی نینک کوپینی ترک تیلی بیلهدور آیتورلار آنداقکه تونکلوک^{۸۳} و اوزوک و تورلوغ^{۸۴} و باسروغ و چیغ و قنات و کوزنک و اوغ و باغیش و بوساغه و ایرکنه

۷۸ ИП دقیق دور

۷۹ И که لفظنی. ПХ туш. ;

۸۰ * ИП -

۸۱ X + دیرلار

۸۲ X الار

۸۳ X تونکلوک

۸۴ ИП تورلوغ

امردور باروغه و بیر معنیسی یوک دور و بیر معنیسی ثمردور و انداق لفظ هم تاپیلورکه بیش معنی سی بولغای ساغین افضی دیک که بیر معنی سی یاد قیلماق قه امردور و بیر سوتلوق قوی آتی دور و عشق مستی و مجنونی و بیماری مقابله سیدا ساغین دیسه هر بیریکا اطلاق قیلسا بولور یانا انداق که توز لفظی که نیچه معنی اراده قیلسا بولور بیر توز که اوق یا نیزه دیک نیمه نی دیرلار یانا توز هموار دشت نی دیرلار یانا توز راست کیشی نی دیرلار^{۶۸} یانا توز سازنی توزماککا *امر قیلماغنی^{۶۹} یانا توز ایکی کیشی اراسیدا موافقت سالماغنی دیرلار^{۷۰} یانا^{۷۱} توز بیر مجلس اسبابینی هم دیسا بولور و کوک لفظین هم نیچه معنی بیله استعمال قیلورلار بیر کوک آسمان نی دیرلار یانا کوک آهنگ دور یانا کوک تیکرادا کوکلاماک دور یانا کوک قاداغنی هم دیرلار یانا^{۷۲} کوک سبزه و الکنک نی داغی دیرلار بو نوع الفاظ هم که اوچ معنی و تورت معنی و آرتوغراق کیم اراده قیلسا بولغای کوپ بارکه فارسی الفاظدا انداق یوقتور و معروف و مجهول قافیهدا واوی یایی هم که فارسی اشعاردا واقع بولور ایکی حکمت دین آرتوق بولماس واوی انداق که خود و دود و زور و نور و یایی انداق که بیر^{۷۳} و شیر و ترکی الفاظدا بو معروف و مجهول حرکت تورت نوع تاپیلور هم واوی و هم یایی سی واوی سی انداق که اوت که شیء محرق دور و اوت مرور معنی سی بیله و اوت مقمرغه برد جهتی دین امر و اوت که باریدین ارق حرکت دور کله نی اوت قه توتوپ توکین آریتور معنی دادور^{۷۴} یانا بیر مثال تورکه دام دور یانا تورکه آندین دقیق راق دور که قوش اولتورور^{۷۵} بیغاچ دور و تور که آندین دقیق راق دور اوی نینک توری^{۷۶} دور و تورکه بارچادین آریق دور تورلوغنی یا ایشیک نی تورماک اوی دور^{۷۷} و یایی مثال اوچ حرکت دین آرتوق تاپیلماک بیزکه سارت قدود دیر و بیزکه ما و نحن معنیسی بیله دور و بیزکه درفش دیرلار یانا بیر مثال تیرکه تیرماک معنیسی بیله دور و تیرکه آندین

И _۱ دیکای لار	۶۸
* X امر قیلماق بولغای	۶۹
И _۱ туш.	۷۰
X تقی	۷۱
X تقی	۷۲
И _۱ سیر	۷۳
П معنی دور X : معنی سی دور	۷۴
ИП اولتور	۷۵
+ И رهلقی	۷۶
X امر دور	۷۷

بوی بیرله ساچینی تینک یاراتتی

اگر بیرین بیرین الفاظ وضعی داکیم آلا ر تقصیر قیایب دورلار تعرض قیللسا سوز اوزار نیوچون که کوپ واقع دور یانا شعردا بارچه طبع اهلی قاشی دا روشن و مجموع فصحا آلیدا میرهن دورکه تجنیس و ایهام بغایت کالی دور و بو فرخنده عبارت و خجسته الفاظ و اشارت دا فارسی دین کوپراک تجنیس آمیز لفظ و ایهام انکیز نکته بارکه نظم غه موجب زیب و زینت و باعث تکلف و صنعت دور مثلا ات لفظی که بیر معنی سی علم دور یانا بیر معنی سی مرکب دور و یانا بیر معنی سی امر دورکه تاشمنی یا اوقتی ات دیب بویورغایلار^{۶۴} بو تجنیس دا مونداق دیلیب دورکیم نظم

چون پری و حوردور آتینک بیکیم
سرعت ایچره دیو ایرور آتینک بیکیم
هر خدنگی کیم اولوس آندین قاچار
ناتوان جانیم ساری آتینک بیکیم

و بو ایکی بیت که تجنیس تام دور هم ترک شعراسی خاصه سی دورکه سارت دا یوقتور و مونی تو یوغ دیرلار و مونونک تعریفین میزان الاوزان^{۶۵} آتایغ عروض که بیتیا یب دور آندا قیلایب دور یانا ایت *لفظی و آندا داغی^{۶۶} بو نوع اوچ معنی بار آنداق که بیت

ای رقیب اوزنی انکا توتسانک هم ایت
بیزکا رحم آیلاب آتینک کوییدین ایت
کرچه بار دوزخ چا عشقینک شعله سی
بیزنی اوز ایلکینک بیله اول ساری^{۶۷} ایت

و توش لفظی دا هم بو نوع اوچ معنی بار و یانا یان لفظی دا و یاق لفظی دا هم بو حال دور و بو نوع لفظ که آندا اوچ معنی بولغای حد و حصر دین کوپراک تاپیلور و خیلی لفظ هم تاپیلور که تورت معنی سی بولغای آنداق که بار لفظی که بیر معنی سی موجودلور دور و بیر معنی سی

И₁ بویورغای ۶۴
ИИ₁ + دیرلار ۶۵
И₁ * لفظی دا داغی ۶۶
X ساری غه کم ۶۷

يانا ترك لفظی نینک محبوب جانبی دین یاساتماغی مقابله سیدا سارت
 لفظی دا آراسته و آرایش لفظی بار اما بیزانماک مقابله سیدا نیمه^{۵۸} دیمایدورلار
 و اول یاسانماغ نینک مبالغه سیدور و آنی^{۵۹} مونداق دیب دورلارکیم بیت

ایرور بس چو حسن و ملاحت سنکا
 یاسانماق بیزانماک نی حاجت سنکا

و خوبلارنینک کوز و قاشلاری اراسین که قباغ دیرلار فارسی دا بو
 عضونینک آتی یوقتور متئوی دا بیر جماعت خوب تعریفی دا مونداق دیلیب
 دور که بیت

مینکزلاری کل کل مژه لاری خار
 قباغ لاری کینک کینک آغیزلاری تار

يانا عشق اطواریداکیم اشک و بیغلاماق مقابله سیدا آه و ایسیغ دم عمده
 دور ترک لار دم نی چاقین غه و آه نی ایلدیریم غه نسبت بیریب دیب
 دورلارکیم بیت

فراقینک ایچره اولوس اورتاماککا ای ماهیم
 چاقین دورور دمیم و ایلدیریم دورور آهیم

سارت تیلی دا چاقین و ایلدیریم دیک متعین و معتبر ایکی^{۶۰} نیمه کا آت
 قویمایدورلار و *عرب تیلی بیله^{۶۱} برق و صاعقه بیله ادا قیایب دورلار و
 حسن تعریفی دا اولوغراق خال غه کیم ترک لار مینک آت قویوپ تورلار
 *آلار آت قویمایدورلار^{۶۲} ترک بو تعریفی بو نوع انا قیلید دورکیم بیت

آنینک کیم آل اینکیندا^{۶۳} مینک یاراتتی

И, П туш. ۵۸

X ترکیدا ۵۹

И, X туш. ۶۰

X * عرب تیلیدا ۶۱

X * سارت ات قویمایدور ۶۲

X اینکیندا ырн یوزیدا ۶۳

اما بیغلاماقته های های لفظین ادادا^{۵۲} اوزلارین ترکی کوی لارکا شریک
قیلیب دورلار و بو لفظ هم اصلا ترکی اسلوب دور و فقیرنیک بو مقطعی
مشهوردورکیم بیت

نوایی اول کول اوچون های های بیغلامه کوپ
که هی دیکونچه نی کلبن نی غنچه نی کل بار

یانا ترک الفاظی دا قیمنانماق و قیزغانماق ایکی غریب لفظ دورکه
انینک اداسی بو بیت دا بارکه بیت

عذارینک نی اچارغه قیمنانورمین
ولی ایل کورماکیکا^{۵۳} قیزغانورمین

فارسی کوی شعرا مونداق خوب مضمون اداسیدین مهجوردورلار عاشق
ایاغی غه تیکن کیرماککا الار خار لفظی بیله تعرض قیایب دورلار اما
چوکورکه مالم راق دور بو لفظ لاری یوقتور و بو ترکچه دا مونداق ادا
تایب دورکیم بیت

چوکورلارکیم سینینک یولونکدا تیورالمیش ایاغیم غه
چیکیب اول کوی کردین سرمه تارتارمین قاراغیم غه

یانا عشق طریقی دا محبوب نظاره سی میسر بولسه عاشق نینک نیاز
یوزیدین تیلورماکی آسرو *مناسب ایش دور^{۵۴} و بو لفظ آرادا یوقتور *و
مونونکدیک لفظ لاری هم یوقتور^{۵۵} و بو ترکچه دا^{۵۶} مونداق دیلیب دورکه
بیت

توکادور قانیمنی هر دم کوزلارینک باقیب توروب
*کیم نیچه یوزومکا باققای سین^{۵۷} بیراقدین تیلوروب

ИП туш. ۵۲

X کورماکیدین ۵۳

X *مناسب دور ۵۴

* П. ۵۵

X ترکیدا ۵۶

X *نیجه یوزونکا باقیین مین ۵۷

و اینکراماک و سینکراماک کیم^{۴۲} درد بیله یاشورون آهسته بیغلاماق دور
و^{۴۳} ارالاری دا تفاوت از تاپیلور ترکچه دا^{۴۴} بو مطلع بارکیم بیت

ایستاسام دور اهلیدین عشقینکنی پنهان ایلاماک
کیچه لارکه اینکراماک دور عادتیم که سینکراماک

فارسی دا بو مضمون که بولغای^{۴۵} شاعر نی چاره قیلغای و سیقتاماق
کیم بیغلاماقته^{۴۶} مبالغه دور ترک بو نوع ادا قیلیب دورکه بیت

اول آی که کوله کوله قیراغلانتی مینی
بیغلانتی مینی دیمای که سیقتانتی مینی

یانا بییک اون بیله که اعتدال سیز آشوب بیله بیغلاغایلار آنی اوکورماک
دیرلار و ترکچه دا اول معنی دا بو مطلع بارکیم بیت

ایشیم تاغ اوزره هر یان اشک سیلابینی سورماک دور
فراق آشوبیدین هر دم بولوت ینکلغ اوکورماک دور

چون اوکورماک لفظی^{۴۷} مقابله سیدا *فارسی تیل دا^{۴۸} لفظ یوقتور فارسی
کوی شاعر مونونکدیک غریب^{۴۹} مضمون اداسیدین محروم دور یانا *بیغلاماق
نینک اوکورماکی^{۵۰} مقابله سیدا اینچکیرماک داغی بار و اول اینچکه اون
بیله بیغلاماق دور و اول ترک لفظی دا بو نوع ترکیب بیله ادا تاپیب
دورورکیم بیت

چرخ ظلمی داکه بوغزومنی قیریب بیغلارمین
ایکیورور چرخ کییی^{۵۱} اینچکیریب بیغلارمین

И, X سینکراماک	۴۲
И, туш.	۴۳
X ترکیدا	۴۴
ИП بولماغای	۴۵
И ₁ بیغلاماقته	۴۶
ИП туш.	۴۷
X * فارسیدا	۴۸
X туш.	۴۹
X * بیغلاماق نینک و اوکوماکنیک	۵۰
П туш.	۵۱

مذکور بولغان یوز لفظدین بیر نیچه کا مشغول لوق قیلیب ثابت قیلالی
 تا خصم مقابله دا الزام بولسون که اوزکالارنی مونکا قیاس قیلسون شعرا
 اکابریدین که بعضی می^{۲۸} تعریفی دا مبالغه قیلیب دورلار و بو معتد به
 امری دورکه می ایچماک قواعدی دا سوز کوپ سوروپ ظرافت نهایت
 سیز ظاهر قیلورلار بیری سیبقارماق لفظی دورکه مبالغه موندین اوتماس
 ترکچه نظم دا بو مطلع باردورکیم بیت:

ساقیا توت باده کیم بیر احظه اوزومدین بارای
 شرط بوکیم هر نیچه توتساتک لبالب سیبقارای

ایا بو سیبقارای لفظی مضمونیغه بیتکاندا فارسی شعردا نی علاج
 قیلغایلار و تامشیماق که غایت ذوق دین *بات ایچماس و لذت تاپا تاپا آز
 از ایچار^{۲۹} بو غریب معنی اداسیدا ترکچه دا بو مطلع بارکیم بیت
 ساقی چو ایچیب منکا توتار قوش
 تامشی تامشی ائی قیلای نوش

و بوخساماق لفظی اداسیدا *ترک بو مطلع نی دیب دورکی^{۳۰} بیت

هجر اندوهی دا بوخساب مین بیلا آلمان نیتای
 می علاجیم دور قویوب دیر فناغه عزم اینتای

فارسی کوی ترک بیکلار و میرزاده لار بوخساماق نی فارسی تیل بیله
 نیلاسه لار که ادا قیلغایلار *ایانی نوع قیلغایلار^{۳۱} و شعرنیک بنا و مداری
 عشق قه ایورولور و عاشق لبق دا بیغلاماق دین کلی راک و دایمی راک
 امر یوقتور و اندا تنوع بار بیغلامسینماق مضمونیدا که ترک مونداق دیب
 دورکه بیت:

زاهد عشقین دیسه که قیلغای فاش
 بیغلامسینور و کوزیکا کیلماس یاش

Х туш. ۲۸

* Х بات ایچماس لارولنت تابه تابه از از ایچارلار ۲۹

Х بو مطلع بار * ۴۰

* ИП - ۴۱

ترک عبارتی اداسیدا عاجز دور محق هم بار^{۲۸} نیوچون که ترک^{۲۹} الفاظی واضعی اسرو کوپ و اوقت دا مبالغه اظهاری قلیب جزوی مفهومات اوچون الفاظ وضع قلیب دور که صاحب وقوف کیشی تا ظاهر قیلماس ایناتسه هم بولماس آنداق که قووارماق و قوروقشاماق و اوشارماک و جیجایماق و اونکدایماک و چیکریماک و دومسایماق و اومسونماق^{۳۰} و اوسانماق و ایکیرماک و ایکارماک و اوخرانماک و تاریمماق و الداماق و ارغاداماق و ایسانماک و ایکلانماک و ایلانماق و ایریکماک و ایکرانماک و اوونماق و قستاماق و قیناماق و قوزغالماق و ساورولماق و چایقالماق و دیوداشیماک و قیمسانماق و قیزغانماق و نیکاماک و سیلانماق و تانلاماق و قیمرداماق و سیریماک و سیرماماک و کنارکاماک و سیغریقماق و سیغینماق و قیلینماق^{۳۱} و یالینماق و مونکلانماق و اینداماک و تیرکاماک و تیوراماک و قنکغایماق و شغالدماق و سینکرماک و یاشقماق و ایسفارماق و کونکرانماک و سوخرانماق و سییماق و قارالماق و سورکانماک و کویمانماک و اینکرانماق و توشالماک و مونغایماق و تاتچقماق و تاتچقالماق^{۳۲} و کوروکساماک و بوشورغانماق و بوخساماق و کیرکینماک و سوکاداماک بوسماق بورماک تورماک، تامشیماق قاهاماق سییقارماق چیچارکاماک جورکانماک اورتانماک سیزغورماق کورپکلاشماق چوپروتماق^{۳۳} جیرغاماق بیچیماق^{۳۴} قینکرایماق^{۳۵} سینکورماک کوندالاتماک کومورماک بیکیرماک کونکورداماک کینارکاماک کیزارماک دویتولماق چیداماق توزماک قازغانماق قیچغلاماق چیمدیلاماق کانکسرماک^{۳۶} یاداماق قاداماق چیقانماق کوندورماک سوندورماک سوقلانماق^{۳۷} بو یوز لفظ دور که غریب مقاصد اداسیدا تعیین قلیب، دورلار که هیچ قایسی اوچون سارت تبلی دا لفظ یاسامایدورلار که بارچه سی محتاج الیه دور که تکلم چاغی دا کیشی انکا محتاج بولور کوی آنداق دور که اصلا آنینک مضمونین تفهیم قیاماق بولماس و بعضی نی که انکلاتسه بولغای هر لفظ تفهیمی اوچون نیچه لفظ نی ترکیب قیلماغونچه بولماس اول داغی عربی الفاظ مددی بوله و ترک الفاظی دا بو نوع لفظ کوپ تاپیلور مثلا بو

X	بارکیم	۲۸
X	туш.	۲۹
ИП	اومونماق	۳۰
ИП	قلیماق	۳۱
И _۱ X	یانجقماق	۳۲
И _۱ X	جویروماق	۳۳
И _۱ X	نیجماق	۳۴
И	قیکزانماق	۳۵
X	کانک سارماق	۳۶
ИП	سوقلانماق	۳۷

اول سواد اهلیدین اوزکا بیرا و اوقوماس و فهم قیلماس چون عربی تیل و مقال بیله کلام و هندی الفاظ بیله مزحرفات نافرجام بیرری غایت شرف و علو منزله دین و بیرری نهایت نحوست و دنو مرتبه دین ارادین چیقئی لار قالدی ترکی الفاظ بیله مقصود اداسی و فارسی عبارت بیله کلام معناسی انداق معلوم بولورکه ترک سارت دین تیزفهم راق و بلند ادراک راک^{۲۳} و خلقتی صاف راق و پاک راک مخلوق بولوبتور و سارت ترک دین تعقل و علم دا دقیق راق و کمال و فضل فکرتی دا عمیق راق ظهور قیایب دور و بو حال ترک لارننک صدق و صفا و توز نیتی دین و سارت لارننک علم و فنون و حکمتی دین ظاهر دورور و لیکن تیل لاریدا کمال و نقصان حیثیتی دین فاحش تفاوت لار دورکه الفاظ و عبارت وضع قیلوردا ترک سارت قه فایق کیلیب دور و اوز الفاظیدا اشارت^{۲۴} عبارتیه مزیت لار کورکوز و پتورکه اوز محلی دا انشاء الله مذکور بولغای یانا ترک نینک ملایمت طبعی نینک سارت دین آرتوغلوی غه دلیلی موندین واضح راق و شاهی موندین لایح راق بولا آلورموکیم بو ایکی طایفه نینک بیکی و قاریسی بلکه اولوق دین کیچیک باریسی اراسیدا اختلاط علی السویه دور هر مقدارکه بو بیرری نینک اول بیرری بیله آمیزش و کفت و کذاری بار اول بیرننک هم بو بیر بیله همانچه تکلم و کفتاری بار و سارت اراسیدا اهل طبع و دانش و زمره علم و ذهن و بینش کوپراک دور و ترک ایلی دا اجلاف و ساده ایل سارت دین زیاده دور اما ترک نینک اولوغ دین کیچیکی کا دیکینچه و نوگردین بیکی کا دیکینچه سارت تیلی دین بهره مند دور لار انداق کیم اوز خورد احوالی غه کورا آیتا آلورلار بلکه بعضی فصاحت و بلاغت بیله هم تکلم قیلورلار حتی ترک شعرا سی کیم^{۲۵} فارسی تیل بیله رنگین اشعار و شیرین کفتار ظاهر قیلورلار اما سارت اولوسی نینک ارزالی دین اشرافی غه چا و عامی سیدین دانشمندی غه چه هیچ قایسی ترک تیلی بیله تکلم قیلا آلماس لار و تکلم قیلغان نینک معنی سین هم بیلماس لار اکر یوزدین^{۲۶} بلکه مینک دین بیرری بو تیل نی اورکاتیب سوز آیتسه هم هر کیشی ایشیتسه بیلور * و انینک^{۲۷} سارت ایکانین فهم قیلور و اول متکلم اوز تیلی بیله اوز رسوالیغی غه اوزی اقرار قیلغاندیک دور و ترک نینک اصل خلقت دا سارت دین طبعی ملایم راق ایرکان کا موندن بو العجب راق تانوغ یوق دورکه هیچ قایسی مونونک مقابله سیدا دم اورا الماس لار و سارت باجمعهم اکر

X	۲۳
X _۱	۲۴
X _۱	۲۵
X +	۲۶
X туш.	۲۷

که تا بولغای جهان باغی بو کاشن میوه نار اولسون
حریمی دا بو بلبل لارغه بو کلبانک بار^{۱۷} اولسون

موندین سونکرا اوچ نوع تیل دورکیم اصل و معتبردور و اول تیل لار عبارتت کوهری بیله قایلی نینک اداسیغه زیور و هر قایسی نینک فروعی بغایت کویتور اما ترکی و فارسی و هندی اصل تیل لار نینک منشاء دورکه نوح پیغمبر صلوات الله علیه نینک اوچ اوغلی غه کیم یاقنت و سام و حام دور بیتیشور و بو مجمل تفصیلی بودورکه نوح علیه السلام^{۱۸} طوفان تشویریدین نجات و انینک مهلکه سیدین حیات تاپتی عالم معموره سیدا بشر جنسی دین آثار و انسان نوعی دین نمودار قالمایدور ایردی یاقنت نی که توارخ اهلی ابو التترک بیتیرلار خطا ملکی کا پیباردی و سام نی که ابو الفرس بیتیرلار ایران و توران و ممالک نینک وسطی دا^{۱۹} والی قیلدی و حام نی که ابو الهند دیب دورلار هندستان بلادی غه اوزانتی و بو اوچ پیغمبرزاده اولاد و اتباعی مذکور بولغان ممالک دا پاییلدی لار و قالین بولدی لار و یاقنت اوغلان نی که ابو التترک دور تاریخ اهلی اتقاقی بیله دیب دورلارکه نبوت تاجی بیله سرافراز و رسالت منصبی بیله قارداش لاریدین ممتاز بولدی و اوچ تیل که ترکی و فارسی و هندی بولغای بو اوچاونینک اولاد و اتباعی اراسیدا شایع بولدی چون حام نوح علیه السلام غه بی ادب لیق قیلغان جهت دین انینک مبارک تیلی کا حام باره سیدا قارغیش اوتوب ایردی بو سبب دین انینک رنکی^{۲۰} بیاضی سوادغه مبدل بولوب تیلی شکسته لیک ظاهر قیلیب فصاحت و بلاغت حلیه سیدین عاری قالدی و اولاد و اتباعی که هند کشوری اهلی بولغایلار لون لاری مکتب اهلی مشقی ورقی دیک شهبهرنک بلکه شیکون و تیل لاری اطفال نینک اوچی اوشالغان قلمی دیک اوزکاچه ادا بیله تحریر و تقریر زیوریدین عاجز و زبون قالدیلار آنسیز هم بولماغای کیم بیرار ورق یوزینی مرگب قراسی بیله^{۲۱} اوز یوزلاری صفحه سی دیک قرا قیلماغایلار و اوز تیل لاری^{۲۲} دیک شکسته قلم تیلی بیله ادا ایتماکایلار اما اول صفحه رقمین اوزلاریدین اوزکا کیشی بیلماس و اول کلاغیالارنی

X یار	۱۷
И + کیم	۱۸
X وسی دا	۱۹
X туш.	۲۰
П туш.	۲۱
П نیلاری	۲۲

مبالغه سیز اجمال یوزیدین قلم سورولسه و اختصار جانبی دین رقم اورواسه بیتمیش ایکی نوع بیله تقسیم تاپاری دا خود هیچ سوز یوقتورکه بیتمیش ایکی فرقه کلامی غه دلالت قیلغای اما اولچه تفصیلی دور اولدورکیم ربع مسکون نینک بیتمی اقلیمی دین هر اقلیم دا نیچه کشور بار و هر کشوردا نیچه شهر و قصبه و کینت و هر دشت دا نیچه خیل خیل صحرا نشین اولوس و هر تاغ نینک قول لاری دا و قلّه لاری دا و هر بحر نینک جزایری دا و سواحلی دا نی طوایف بار هر جماعت الفاضلی اوزکالاریدین و هر گروه عبارتی یانالاریدین منغیر و بیر نیچه خصوصیت بیله متمیزدورکه اوزکالاردا یوقتور آنداق که طیور و بهایم و سباع نینک تیل لاری کیم هر بیر نینک اوزکچه خروش و تکلم لاری بار و غیر مکرر نوا و ترتم لاری اما چون الفاظ و عبارت دین مراد معنی دور* و مذکور^{۱۲} مخلوقات دین مقصود انسان دور و اول مظهر معانی و بیان سوز آنینک سوزیندادور و تکلم آنینک کلامی دا بارور ایمی کیلدوک سوز بیانی غه و کلام داستانی غه مونچه متنوع شهر و قری و جبال و صحرا و بیشه و دریا خاکی کیم بییلدی و تنوع و تغیری نی شرح اییلدی که مجموعیدا معنی اداسی دا الفاظ تیل کا کیلور و اول الفاظ دین معنی فهم بولور بارچاسی دین عرب تیلی فصاحت، آیینی بیله ممتاز و بلاغت تزیینی بیله معجزه طراز دورکیم هیچ تکلم اهلی نینک موندا دعویسی یوقتور و سوزی صدق و ایشی تسلیم اوق دورکیم ملک علام جلق و علانینک کلام معجز نظامی اول تیل بیله نازل^{۱۳} و رسول عایه الصلوة والسلام نینک احادیث سعادت انجامی اول لفظ بیله وارد بولوب دور و اولیای کبار و مشایخ عالی مقدار قدس الله^{۱۴} اسرارهم^{۱۵} کوپراک حقایق و معارف که سوروبتورلار و معانی زیبالارین تقریر لباسیغه کیووروب دورلار اول فرخنده عبارت و اول خجسته الفاظ و اشارت بیله واقع بولوبتور الله الله اول روضه روح افزادا نی نضارت و اول کلشن دل اسادا نی نزاهت دورکیم آنینک باغبانی و انزلنا من المعصرات ماء تجاجا لنخرج به حبا و نباتا و جنات الفاقا کریمه سی بیله تکلم قیلور و عندلیب خوش نواسی نبوت بیانی بیله و رسالت نغمه الحانی بیله سرود کورکوزور و مذکور بولغان طیوری دین بعضی لو کشف الغطاء ما ازددت یقینا اداسی بیله ترتم نهایتی غه بیتمار و سایر قوش لاری^{۱۶} ولایت اظهاری و هدایت آثاری دین نوای ارشاد آیین و صدای رشاد تلقین اظهار ایتار بیت

۱۲ X و بو منکور بولغان*

۱۳ X بولدی

۱۴ И П + تعالی

۱۵ X туш.

۱۶ И قوشلار

و صلى الله عليه وعلى آله الطيبين و اصحابه الطاهرين و سلم تسليمًا
 كثيرا كثيرا تكلم اهلى خرمى نينك خوشه چينى و سوز در تمينى مخزنى
 نينك امينى^۱ و نظم گلستانى نينك^۲ عندليب نغمه سرايى يعنى^۱ على
 شير المتخلص بالنوايى غفر ذنوبه و ستر عيوبه مونداق عرض قيلوركيم
 سوز* درى دوركيم^۲ انينك درياسى كونكول دور و كونكول مظهرى دوركيم
 جامع معانى جزو و كل دور انداق كه دريادين كوهر غواص واسطه سى
 بيله جالوه نمايش قيلور و^۳ انينك قيمتى جوهرى غه كورا ظاهر بولور
 كونكول دين داغى سوز درى نطق شرفى غه صاحب اختصاص و سيلاه سى
 بيله كذارش و آرايش كوركوزور و انينك قيمتى هم مرتبه سى نسبتى غه^۴
 باقا انتشار و اشتهار تاپار كوهر قيمتى غه نيچوك كه مراتب اسرو كوپ
 دور حتى كه بير درم دين يوز تومان كاچه ديسا بولور قطعه

اينجونى آلسه لار مفرح اوچون
 مينك بولور بير درم غه بير مقال
 بير بولور هم كه شه قولاق قه سالور
 قيمتى ملك عبره سى اموال

سوز درى نينك تفاوتى موندن داغى بى غايت راق و مرتبه سى موندن
 هم بى نهايت راق دور^{۱۰} انداق كه شريفى دين اولكان بدن غه روح پاك^{۱۱}
 بيار كسيفى دين حيات ليق تن غه زهر هلاك خاصيتى ظهور ايتار قطعه

سوز كوهرى دور كه رتبه سى نينك
 شرحى دادور اهل نطق عاجز
 آندين كه ايرور خسيس مهلك
 كوركوز كوچه دور مسيح معجز

و بو سوز نينك تنوعى تعقل دين نارى و تصور دين تاشقارى دور اكر

ПХ туш.	۲
Х туш.	۴
Х گلستانى نينك. كاشه نى نيناك	۵
Х+ امير	۶
در ايروركيم *	۷
Х туш.	۸
Х نسبت قه	۹
П بى نهايت راقورور	۱۰
Х туш.	۱۱

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الحمد لله الذي امتاز الانسان على ساير المخلوقات بشرف النطق و
اللسان و اظهر من عذوبة لسانه و حلاوة بيانه سكر الشكر و شهد الشهود
والامتنان رباعى

ای سوز بيله قیلغان آفرینش آغاز
انساننى ارادا ایلاکان محرم راز
چون کن فیکون صفحه سی غه بولدی طراز
قیلغان آنی نطق ایله باریدین ممتاز

سبحان الله نی قدرت کامله دورکیم انسان نی خمرت طینه آدم بییدی
اریعین صیاحا کریمه سی مضمونی بیرله علم الاسماء کلها قابایتنی بیردی
و آنی المتکلم اسمی مظهری قیلدی تا اول بو مظهریت شرفی دین جمع
مخلوقات قه سرافراز بولدی و بو تشریف بيله باريسى دین امتیاز تاپتنی
رباعى

یعنی که چو عالم نی یاراتتی معبود
عالم ایلیکا قدرت ایله بیردی وجود
انسان ایدی مقصود که بولدی موجود
انسان دین هم حییبی ایردی مقصود

متکلمی که عرب فصحاسی بلاغت کلبانکین سپهر کلشنی دین اشورغاندا
انینک بلبل نطقى انا افصح ترئمی بيله الارنى زبان پست و دعوى لاری
اوزه سین بیرکا پست قیلدی رباعى

اول وقت که نی عالم ایدی نی آنم
قیلمای دور ایدی بولارنى صنع ایلیکی رقم^۱
چون اول اوزی نینک خلقتی دین اوردی دم
منطوقی ایدی کنت نییا فاقهم

ИП туш. ۱
Xرحم ۲

علی شیر نوایی

محاكمة اللغتين

علمی تنقیدی متن
توزوچی یوسو تورسونانو

علی شیرنوایی

محاكمة اللغتين

علمی تنقیدی متن
توزوچی یوسو تورسونانو

